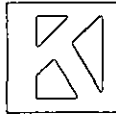

7402

2010.04.01

különbség
FILOZÓFIAI FOLYÓIRAT

Hilary Putnam
Nyelv, Referencia, Jelentés

X. évf. / 1. szám | 2010 április

különbség
FILOZÓFIAI FOLYÓIRAT

X. évf. / 1. szám | 2010 április

*JATE*Press
Szeged 2010

különbség
FILOZÓFIAI FOLYÓIRAT

X. évf. / 1. szám | 2010 április

Felelős szerkesztő:
Pavlovits Tamás

Szerkesztők:
Bodóné Hofecker Zsuzsanna, Deczki Sarolta
Kovács Norbert, Simon József

Műszaki szerkesztő:
Nagy Sándor

Postacím: SZTE BTK Filozófia Tanszék
6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30-34.

ISSN 1785-7821

A szám megjelenését támogatták:
SZTE BTK Filozófia Tanszék
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
SZTE Filozófia Doktori Iskola

Kivitelezés: *JATEpress*

Hilary Putnam
Nyelv, Referencia, Jelentés

Kovács János: <i>Putnam és a szemantikai externalizmus</i>	7
Hilary Putnam: <i>A „jelentés” jelentése</i>	13
Kovács János: <i>Megnevezés és szükségyszerűség kétdimenziós szemantikai keretben</i>	75
Földes Tibor: <i>Kontextus és tárgy</i>	103

Varia

Prancz Zoltán: <i>A pascali fogadás-érv bibliai háttere – avagy hogyan nézhetünk a legfontosabb „játzsma” mögé?</i>	139
---	-----

Kritika

Kovács Norbert: <i>A spengleri rendszer hermeneutikája –</i> Csejtei Dezső és Juhász Anikó: <i>Oswald Spengler élete és filozófiája</i>	151
Izsó Tímea: <i>Életbe zárt filozófia –</i> Gyenge Zoltán: <i>Kierkegaard élete és filozófiája</i>	157
Simon József: <i>Középkor a széljegyzeten –</i> Borbély Gábor: <i>Civakodó angyalok – Bevezetés a középkori filozófiába</i>	161

Hilary Putnam
Nyelv, Referencia, Jelentés

Kovács János:
Putnam és a szemantikai externalizmus

Putnam *A „jelentés” jelentése* című írása Kripke *Megnevezés és szükségszerűsége*¹ mellett talán a legfontosabb dokumentuma annak az 1970-es években lezajlott nyelvfilozófiai fordulatnak, amelynek eredményeképpen a jelentés addig dominánsnak számító, Frege és Carnap nevéhez köthető elméletét, egy új szemantikai felfogás váltotta fel. E felfogást számos névvel illették a szerint, hogy mely jellemvonását kívánták hangsúlyozni: a referencia kauzális elmélete, a direkt referencia elmélete, szemantikai externalizmus, anti-deskriptivizmus, millianizmus stb. A fordulat következményei messze túlmutatnak a nyelvfilozófia területén, hatása jóformán az analitikus filozófia egészére kiterjed, ezen belül is különösen a metafizika, az episztemológia, az elmefilozófia és a tudományfilozófia diszciplináira. A következő néhány oldalon röviden ismertetni szeretném Putnam tanulmányának főbb téziseit, valamint jelezni Putnam filozófiáján belüli és azon kívüli hatásának néhány irányvonalát.

A jelentés hagyományos fregei elmélete szerint egy kifejezés két szemantikai értékkel, jelentéssel és jelöllettel (carnapi terminológiában intenzióval és extenzióval) rendelkezik. A fregei jelentés sokféle szerepet tölt be az elméleten belül: meghatározza egy kifejezés jelölését, ismerete biztosítja egy kifejezés kompetens használatát, hozzájárul a kifejezést tartalmazó mondat kognitív tartalmához stb. Bár a jelentések Frege szerint absztrakt, objektív entitások, egy kifejezés és a jelentése közötti kapcsolat mégis valamiféle individuális mentális aktusnak köszönhető, következésképp ugyanazon mentális állapotban lévő nyelvhasználók ugyanazon jelentést társítják egy adott kifejezéshez.² Úgy tűnik tehát, hogy a fregei elmélet elkötelezi magát azon feltevés mellett, hogy egy kifejezéshez társított jelentés a kifejezést használó szubjektum belső mentális állapotának függvénye, másrészt amellett, hogy egy kifejezés jelölete a jelentés függvénye.

Az azóta jelentős karriert befutó Ikerföld gondolat kísérletre, továbbá a nyelvi munkamegosztás fogalmára támaszkodva Putnam megmutatja, hogy valójában nincs olyan fogalom, amely egyszerre elégítené ki e két feltételt. Mindezek alapján két lehetséges alternatíva kínálkozik azok számára, akik fenn kívánják tartani a fregei előfeltevések legalább egyikét: feladhatják azt a tézist, hogy a jelentés meghatározza az extenziót, vagy feladhatják azt a tézist, hogy a nyelvhasználók belső mentális állapota meghatározza a jelentést. Putnam ez utóbbi lehetőség mellett

1 Kripke 2007

2 Lásd lentebb Putnam: *A „jelentés” jelentése*.

dönt, és megfogalmazza a szemantikai externalizmusának elhíresült szlogenjét: „a jelentések nem a fejben vannak”.

E velős megállapítás két dologra vonatkozik. Kimondja egyrészt azt, hogy egy kifejezés és a jelentése közötti kapcsolatot nem a nyelvhasználó individuumbel-ső mentális aktusai, hanem a fizikai és a társadalmi környezettel való kölcsönhatás alapozza meg. Továbbá azt, hogy a jelentés nem valamiféle belső mentális, esetleg absztrakt fregeánus entitás, hanem egy olyan komplex struktúra, amelynek a külső fizikai világban fellelhető létezők is elválaszthatatlan részét képezik.

A szemantikai externalizmus bizonyos szempontból a Kuhn és Feyerabend nevéhez köthető antirealista tudományfilozófiára adott válaszként értelmezhető. E felfogás szerint a tudományos terminusok jelentését és referenciáját a tudományos elméletek belülről rögzítik, s így az elméletek megváltozása a jelentés és a referencia megváltozását vonja maga után. Ennek következményeként a különböző tudományos elméletek különböző világokat írnak le, s mint ilyenek összemérhetetlenek. Putnam szemantikai externalizmusa megtermeti a lehetőségét egy realista tudományfelfogásnak, amely szerint a tudomány-fejlődés során egy emberi értelemről független valóság egyre pontosabb leírásához jutunk.³ Az externalizmus szerint ugyanis a kifejezések referenciáját nem a hozzájuk kapcsolódó hitek, igazként elfogadott kijelentések rendszere határozza meg, hanem valamiféle külső, hitektől, elméletektől független tényező, nevezetesen a fizikai és a társadalmi környezettel való megfelelő típusú oksági kapcsolat.

Röviddel *A „jelentés” jelentése* megjelenése után, részben az externalizmushoz és realizmushoz kapcsolódó epistemológiai problémák, részben modellelméleti megfontolások eredményeként Putnam realizmussal kapcsolatos nézetei radikálisan megváltoznak, és korábbi realista álláspontja egyfajta antirealista irányba fordul.⁴ Feladja azt a „metafizikai realizmus”-nak címkézett nézetet, hogy a világ elnefüggetlen tárgyak összessége, nyelvünk szavai pedig ezen objektív tárgyakra referálnak, és így a világnak egyetlen igaz és teljes leírása létezik.⁵ A metafizikai realizmus alternatívájaként javasolt belső realizmus elfogadja, hogy a tárgyak nem létezhetnek fogalmi sémától függetlenül, és a világnak több „igaz” leírása is lehetséges, ugyanakkor – mint neve is mutatja – megőrzi a korábbi realista álláspont előnyeit is. Így például Putnam belső realizmusában az igazság a racionális elfogadhatóság valamiféle idealizációjával azonosítható, s mint ilyen állandó sajátossága egy kijelentésnek, szemben az (egyszerű) racionális elfogadhatósággal, amely a

3 Putnam realizmussal kapcsolatos álláspontjához lásd: Putnam 1999/a.

4 Lásd Putnam 1978, Putnam 1981, Putnam 2003.

5 Lásd Putnam 1981, 49.

körülmények függvényében változhat.⁶ Ennek következtében a belső realizmus lehetővé teszi annak a tudományfilozófiai képnek a megőrzését, amely szerint a tudományos elméletek egy objektív valóság egyre pontosabb leírását nyújtják. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy ez esetben „objektív valóság” alatt nem egy elmefüggetlen tartományt értünk, hanem mondjuk az igaz kijelentések összességét⁷

Azt lehetne várni, hogy az anti-realista fordulattal Putnam a korábbi, realizmussal szorosan összefonódó externalista nézeteit is feladja. Azonban nem ez történik. Putnam, pályájának anti-realista fordulatot követő szakaszában még csak utalást sem tesz arra, hogy a jelentés fogalmának *A* „*jelentés*” *jelentésében* adott leírását visszavonná. Éppen ellenkezőleg: filozófiai nézeteinek alátámasztásához, a fordulatot követően is, számos alkalommal hivatkozik a jelentés externalista koncepciójára. Felhasználja például a globális szkepszissel szemben megfogalmazott agyak a tartályban érvében, korábbi elmefilozófiai álláspontjának, az elme komputációs felfogásának bírálataiban, vagy a természetes realizmus melletti állásfoglalásában.⁸ Ahogy a belső realizmus megőrzi a korábban képviselt realista álláspont fontosabb téziseit, mint a racionális (csetleg a pragmatikus szempontból előnyös) fogalmi séma belső szerkezetét leíró kijelentéseket, *A* „*jelentés*” *jelentésében* leírt belső fogalmi összefüggések továbbra is érvényben maradnak. E „belső externalizmus” szerint továbbra is igaz, hogy a jelentések a külső fizikai világ részét képezik, hogy a referenciának valamiféle oksági kapcsolatban kell állnia a szóval stb. – feltéve, hogy a fizikai világ, az okság fogalmai nem egy elmefüggetlen metafizikai realitásra, hanem egy adott fogalmi sémán belüli pozícióra vonatkoznak.

A szemantikai externalizmus szavak jelentéséről és referenciájáról szóló elmélet. Bár *A* „*jelentés*” *jelentésében* Putnam nem fejtette ki explicit módon, az externalizmus tézise mentális állapotokra, mentális tartalmakra is kiterjeszhető.⁹

6 Putnam 1981, 55-56.

7 Az így értelmezett belső realizmus sok szempontból Frege elgondolására emlékeztet, aki szerint a tények nem mások, mint igaz gondolatok. Hans Sluga több írásában is amellett érvel, hogy Frege egyfajta transzcendentális idealizmust képvisel. (Lásd Sluga 1980, 59-61) Úgy gondolom, ez a fajta megközelítés a putnami belső realizmus esetén is helytálló lehet, főként annak fényében, hogy Putnam maga is többször hangsúlyozza saját elgondolásának Kant filozófiájával való rokonságát. (Lásd pl. Putnam 1981)

8 Lásd Putnam 1981, Putnam 2000, Putnam 1999.

9 Elsőként McGinn fogalmazta meg, hogy az Ikerföld gondolatkísérlet alapján mentális tartalmakra vonatkozóan hasonló következtetések vonhatók le, mint a kifejezések jelentésére vonatkozóan, Tyler Burge pedig a mentális tartalmak nyelvi közösség általi meghatározottsága mellett érvelt. (Lásd McGinn 1977 és Burge 1979)

E szerint a mentális állapotok, illetve a tárgyakat képező mentális tartalmak nem írhatók le pusztán az egyes individuum belső paramétereinek segítségével, az individuum fizikai és társadalmi környezetének figyelembevétele nélkül. *Reprezentáció és valóság* című könyvében Putnam erre a gondolatra támaszkodva számol le korábbi, „funkcionalizmus”-ként ismert elmefilozófiai álláspontjával, amely szerint az elmé-állapotok nem mások, mint az agy komputációs állapotai. Mivel ezen komputációs állapotok leírása nem tartalmaz a fizikai és a társadalmi környezetre vonatkozó paramétereket, ugyanazon komputációs állapothoz különböző mentális állapotok tartozhatnak, éppen ezért e kétféle állapot nem azonosítható egymással.¹⁰

Végezetül szeretnék pár szót szólni a putnami ikerföldek, illetve a kriplei lehetséges világok kapcsolatáról, valamint ezek kétdimenziós szemantikai elméletekhez való viszonyáról. Kripke lehetséges világi és Putnam ikerföldjei hasonló szerepet töltenek be szemantikai vizsgálódásaik során, segítségükkel sikerül megmutatni, hogy bizonyos kifejezések nem rendelkeznek olyan fregeánus deskriptív tartalommal, amely egy lehetséges világ, illetve egy ikerföld vonatkozásában meghatározná a kifejezés referenciáját. Mégis van egy fontos különbség a lehetséges világok és az ikerföldek között. Míg Kripke a lehetséges világokat mint egy adott aktuális világot előfeltételező, tényellentétes helyzeteket fogja fel, addig Putnam gondolat kísérletében a Föld és az Ikerföld mint a nyelvhasználat szempontjából aktuális szituációk szerepelnek,¹¹ s következésképp a lehetséges világok fogalma a metafizikai lehetőség fogalmához, míg az ikerföldek fogalma inkább valamiféle episztemikus lehetőséghez kapcsolódik.

Az aktuálisaként illetve tényellentétesként felfogott lehetséges világok e kettős szerepének egyetlen elméleti keretben való összefoglalására a későbbiekben az ún. kétdimenziós szemantikán belül tettek kísérletet. A többek között Stalnaker, Kaplan, Chalmers nevével fémjelzett kétdimenziós szemantikai elméletek megkülönböztetik a jelentésnek egy aktuális, illetve egy tényellentétes világokhoz köthető dimenzióját, valamint a szükségszerűségnek a lehetséges aktuális világok felett ér-

10 A „jelentés” jelentésének további elmefilozófiai vonatkozásai között érdemes megemlíteni Jerry Fodor *Psychosemantics* című könyvét, amelyben Fodor egy nem-externalista mentális tartalom (szűk tartalom) fogalmának szükségessége mellett foglal állást (Fodor 1987). Ezen álláspontját később visszavonja, és úgy véli, hogy a pszichológiai magyarázatok sikeresek lehetnek a szűk értelemben vett tartalom fogalma nélkül is, amennyiben létezik valamiféle mechanizmus, amely kizárja az Ikerföld gondolat kísérletben leírtak lehetőségét. (Fodor 1995)

11 A helyzet valójában nem ennyire egyértelmű. A *Megnevezés és szükségszerűség*ben Kripke is beszél a lehetséges világokról, mint a nyelvhasználat szempontjából aktuális kontextusokról, illetve Putnam is támaszkodik a lehetséges világ mint tényellentétes helyzet fogalmára. (Lásd az *Indexikusok és merev jelölők* című fejezetet *A „jelentés” jelentésében*)

telmezzett episztemikus, illetve a lehetséges tényellentétes helyzetek felett értelmezzett metafizikai verzióját.¹²

Irodalom:

Burge, Tyler 1979/2007: "Individualism and the Mental," *Midwest Studies in Philosophy* 4. 73-121. Vagy in uő: *Foundations of Mind*. Oxford, Clarendon Press.

Chalmers, David 1996: *The Conscious Mind*, Oxford: Oxford University Press.

Chalmers, David, 2006: "The Foundations of Two-Dimensional Semantics". In Manuel Garcia-Carpintero and Josep Macià (eds): *Two-Dimensional Semantics*. New York: Oxford University Press, 55–140.

Gendler, T. - Hawthorne, J. (eds.) (2002): *Conceivability and Possibility*. Oxford: Oxford University Press.

Fodor, Jerry 1987: *Psychosemantics*. Cambridge, MIT Press.

Fodor, Jerry 1995: *The Elm and the Expert: Mentalese and its Semantics*, Cambridge, MIT Press.

Jackson, Frank 1998: *From Metaphysics to Ethics: A Defense of Conceptual Analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Kaplan, David 1989: „Demonstratives”. In Almog, J., Perry, J., and Wettstein, H. (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford: Oxford University Press, 481–563.

Kripke, Saul 2007: *Megnevezés és szükségszerűség* (ford. Bárány Tibor). Budapest, Akadémiai Kiadó.

McGinn, Colin 1977, "Charity, Interpretation, and Belief," *Journal of Philosophy* 74, 521-535.

Putnam, Hilary 1978: „Realism and Reason.” In *Meaning and the Moral Sciences*. London: Routledge and Kegan Paul.

Putnam, Hilary 1981: *Reason Truth and History*. Cambridge, Cambridge University Press.

Putnam, Hilary 1999/a: Mi a „realizmus”? In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron Kiadó, 1999.

Putnam, Hilary 1999/b: *The Threefold Cord: Mind, Body, and World*. New York: Columbia University Press:

12 A kétdimenziós szemantikához lásd többek között: Chalmers 1996, Chalmers 2006, Gendler – Hawthorne 2002, Jackson 1998, Kaplan 1989, Stalnaker 1999,

Putnam, Hilary 2000: *Reprezentáció és valóság*. Budapest, Osiris.

Putnam, Hilary 2003: „Modell és valóság” (ford. Farkas György). In Csaba Ferenc (szerk.): *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*. Budapest, Osiris. I

Sluga, Hans 1980: *Gottlob Frege*, London, Routledge and Kegan Paul.

Hilary Putnam:
A „jelentés” jelentése¹

A nyelv az emberi kognitív készségek első olyan területe, amelyről legalábbis elkezdünk valamiféle nem túlságosan leegyszerűsítő leírást adni. Kortárs transzformációs nyelvészek² munkájának köszönhetően egyes emberi nyelvek meglehetősen finom leírása van folyamatban. E nyelvek bizonyos jellemzői *univerzálisnak* tűnnek. Ahol ezek a jellemzők „fajtaspecifikusnak” bizonyulnak – vagyis nem magyarázhatók olyan általános funkcionális hasznossággal vagy egyszerűséggel, amely tetszőleges, a nyelv szerepét betöltő rendszerre igaz –, ott fényt deríthetnek az elme szerkezetére. Noha meglehetősen nehéz megmondani, hogy az így feltárt struktúra mennyiben lesz a *nyelv* univerzális szerkezete, nem pedig innát, általános tanulási stratégiák univerzális struktúrája³, a pusztá tény, hogy e probléma tárgyalása módunkban áll, tanúskodik a nyelvészek által felhalmozott leírások gazdag és általános mivoltáról – ahogy tanúskodik az elemzés mélységéről is, amennyiben a „fajtaspecifikusnak” tűnő nyelvi jellemzők semmi esetre sem tartoznak a nyelv felszíni vagy fenomenológiai jellemzői közé, hanem a mélystruktúra szintjén rejlenek.

A filozófus nézőpontjából ezen elemzés legsúlyosabb hiányossága az, hogy nem érinti a szavak jelentését. A nyelvi formák mélystruktúrájának elemzése összehasonlíthatatlanul hatékonyabb leírást ad a természetes nyelvek *szintaksziszáról*, mint az korábban bármikor sikerült. De a nyelv azon dimenzióját, amelyet a „jelentés” szóhoz kapcsolunk, a hősics és félresiklott kísérletek szokásos áradatának ellenére továbbra is homály fedí.

Ebben a tanulmányban azt szeretném megvizsgálni, hogy miért van ez így. Véleményem szerint az ok, ami miatt az úgynevezett szemantika annyival rosszabb állapotban van, mint a szintaxis elmélete, nem más, mint hogy az a *pre-tudományos* fogalom, amelyen a szemantika alapszik – vagyis a *jelentés* pre-tudományos fogalma – maga is sokkal rosszabb állapotban van, mint a szintakszis pre-tudományos fogalma.

1 A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: H. Putnam: „The Meaning of ‘Meaning’”. In uő., *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers*, Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 215-71.

2 E terület kutatóinak száma napjainkra túl nagyra nőtt, hogy fel lehessen sorolni; az úttörők természetesen Zellig Harris és Noam Chomsky voltak.

3 Erről a kérdésről bővebben lásd H. Putnam: „The ‘Innateness’ Hypothesis” etc., *Synthese*, 17, 12-22 és N. Chomsky: *Problems of Knowledge and Freedom*. New York: Doubleday, 1971 (mindenekelőtt az első fejezet).

Ahogy a filozófiában lenni szokott, a fogalommal szembeni szkeptikus kételyek semmivel sincsenek inkább hasznunkra a helyzet tisztázásában vagy orvoslásában, mint a konzervatív filozófusok dogmatikus állításai, melyek szerint minden világok eme legjobbjában minden a lehető legnagyobb rendben van. A jelentések létezését cáfolni próbáló általános szkeptikus vagy nominalista érvek nem világítják meg, hogy miért van ilyen rossz állapotban a jelentés pre-tudományos fogalma. Vizsgálódásaink tanulsága az lesz, hogy a jelentések nem pont úgy léteznek, ahogy gondolni szoktuk. De az elektronok sem pont úgy léteznek, ahogy Bohr gondolta. Mi sem állhatna távolabb azonban ettől a kijelentéstől, mint az az állítás, hogy jelentések (vagy elektronok) „nem léteznek”.

Csaknem kizárólag szavak, nem pedig mondatok jelentéséről fogok beszélni, mivel úgy látom, hogy a szójelentés-fogalmunk tökéletlenebb, mint a mondatjelentés-fogalmunk. Mindazonáltal említést fogok tenni olyan filozófusok elképzeléséről is, mint Donald Davidson, aki amellettt érvel, hogy a szójelentés fogalmának másodlagosnak *kell* lennie, a mondatjelentés fogalmának pedig elsődlegesnek. Mivel a jelentés hagyományos elméleteit átmitizáltnak tartom (érdemes megemlíteni, hogy a „jelentés” az egyetlen olyan filozófiai téma, amely kapcsán ténylegesen kizárólag „elméletekről” beszélhetünk – vagyis semmi olyasmiről, amit „*common sense* álláspontnak” nevezhetnénk vagy akár csúfolhatnánk), szükségképpen tárgyalom kell, illetve meg kell próbálnom kibogozni néhány olyan témát, amelyekkel kapcsolatban a bevett álláspont véleményem szerint hibás. Az olvasó akkor lesz a leginkább segítségemre abban, hogy megpróbáljam világossá tenni ezeket a dolgokat, ha felteszi, hogy előzetesen *semmi* sem világos.

Jelentés és extenzió

Legkésőbb a középkor óta a jelentéselméletek szerzői valamiféle kétértelműséget igyekeztek feltárni a jelentés hétköznapi fogalmában, és a kétértelműség kiküszöbölése érdekében bevezettek egy fogalompárt (*extenzió* és *intenzió*, *Sinn* és *Bedeutung*, stb.). A bevett logikai szóhasználatban egy kifejezés *extenziója* nem más, mint azon dolgok halmaza, amelyekre a kifejezés igaz. A „nyúl” tehát legelterjedtebb magyar értelmében minden nyúlra, és csak nyulakra igaz, vagyis a „nyúl” extenziója pontosan egybeesik a nyulak halmazával. Ugyanakkor – jöllehet ez a legkevésbé problematikus fogalom ebben a homályos témakörben – az extenzió fogalmának is megvannak a maga problémái. (Az *igazságtól*, fogalmi felmenőjétől örökölt nehézségeken túl) a már említett „nyúl” *legelterjedtebb magyar értelmében* jól szemlélteti e problémák egyikét: szigorúan véve ez nem egy kifejezés, hanem egy kifejezésből és egy extenzióval bíró „értelemből” (vagy egy használati aktusból, vagy valami más-

ból, ami megkülönböztet egy bizonyos értelemben használt kifejezést ugyanannak a kifejezésnek egy másik értelmétől) álló rendezett pár. Egy további probléma a következő: a matematikai értelemben vett halmazok „igen-nem” objektumok; ha H egy halmaz, akkor bármely tetszőleges tárgy vagy egyértelműen H -ba tartozik, vagy egyértelműen nem tartozik H -ba. Csakhogy a természetes nyelvi szavak nem „igen-nem” jellegűek: persze vannak dolgok, amelyekre a „fa” leírás egyértelműen igaz és vannak, amelyekre egyértelműen hamis, de van egy sereg határeset is. Mi több, az egyértelmű esetek és a határesetek közti határvonal is elmosódott. Következésképp az *extenzió* fogalmának idealizálása – vagyis az a feltevés, hogy létezik valami, ami azon dolgok halmaza, amelyekre a „fa” kifejezés igaz – túlságosan erős.

Nemrég néhány matematikus vizsgálat tárgyává tette a *homályos halmaz* fogalmát – vagyis egy olyan objektum fogalmát, amelybe más dolgok bizonyos valószínűséggel, vagy bizonyos mértékben tartoznak bele, nem pedig „igen-nem” módon. Ha valóban formalizálni akarnánk a természetes nyelvi kifejezésekre alkalmazott extenzió fogalmát, akkor muszáj lenne a klasszikus értelemben felfogott halmazok helyett „homályos halmazokhoz” vagy valami hasonlóhoz folyamodnunk.

A több értelemmel bíró szavak problémáját általában úgy oldják meg, hogy minden egyes értelmet külön szóként kezelnek (pontosabban úgy kezelik a szót, mintha láthatatlan indexeket hordozna: „nyúl₁” – egy bizonyos állatfajta, „nyúl₂” – gyáva; és mintha „nyúl₁” és „nyúl₂” teljesen más szavak lennének). Ez megint magában foglal (legalább) két súlyos idealizációt: egyrészt feltételezi, hogy a szavak diszkrét értelmekkel rendelkeznek, másrészt azt is feltételezi, hogy az értelmek repertoárja egyszer és mindenkorra rögzített. Paul Ziff nemrég megvizsgálta, hogy milyen mértékben torzítják ezek a feltevések a természetes nyelv tényleges állapotát⁴; mindazonáltal mi itt élünk ezekkel az idealizációkkal.

Vegyük a „szívvel rendelkező élőlény” és a „vesével rendelkező élőlény” összetett kifejezéseket. Feltéve, hogy minden szívvel rendelkező élőlény rendelkezik vesével is, és *vice versa*, a kifejezések extenziója pontosan ugyanaz. Csakhogy a jelentésük nyilvánvalóan különbözik. Ha a „jelentés”-nek van olyan értelme, amely szerint a jelentés = extenzió, akkor olyan értelmének is lennie kell, amely szerint egy kifejezés jelentése nem azonos annak extenziójával, hanem valami mással, mondjuk a kifejezéshez kapcsolt „fogalommal”. Nevezzük ezt a „valami mást” a kifejezés *intenziójának*. A szívvel rendelkező élőlény fogalma nyilvánvalóan különbözik a vesével rendelkező élőlény fogalmától. Következésképp a két kifejezés különböző intenzióval rendelkezik. Amikor azt mondjuk, hogy különböző jelentéssel bírnak, akkor jelentés = intenzió.

4 Erről bővebben lásd P. Ziff: *Understanding Understanding*. Ithaca: Cornell University Press, 1972 (elsősorban a nyolcadik fejezet).

Intenzió és extenzió

Az előző bekezdéshez hasonló bevezetések újra és újra feltűnnek az „intenzió” és az „extenzió” fogalmainak tárgyalásakor. Csakhogy ezek a bevezetések korántsem kielégítőek. Hogy miért nem kielégítőek, az bizonyos értelemben a jelen tanulmány központi kérdése. De néhány pontot már a legelején kiemelhetünk: mindezekelőtt milyen bizonyítékunk van rá, hogy az „extenzió” *valóban* a „jelentés” szó egyik értelme? Az „intenzió” és „extenzió” fogalmainak kanonikus magyarázata valami olyasmi, hogy „az egyik értelemben a „jelentés” az *extenziót* jelenti, a másik értelemben pedig a „jelentés” a *jelentést* jelenti”. A helyzet az, hogy míg az *igazság* alapvető logikai fogalmára támaszkodó „extenzió” fogalma (az említett súlyos idealizációk mellett) meglehetősen pontosan definiált, addig az intenzió fogalma semmivel sem pontosabb, mint a „fogalom” homályos (és mint látni fogjuk félrevezető) fogalma. Olyan ez, mintha valaki úgy akarná magyarázni a „valószínűség” fogalmát, hogy „az egyik értelemben a 'valószínűség' gyakoriságot jelent, a másik értelemben pedig *hajlamosságot*.” A „valószínűség” *sosem* jelent „gyakoriságot”, a „hajlamosság” pedig legalább annyira homályos, mint a „valószínűség”.

Bármily kevésbé világos is a hagyományos doktrína, mely szerint a „jelentés” fogalma tartalmazza az extenzió/intenzió kétértelműséget, néhány tipikus következménye bizonyosan van. A fogalmakat a filozófia hagyományban többnyire valami *mentálisként* gondolták el. Következésképp a doktrína, mely szerint egy kifejezés jelentése (jelen esetben „az intenzió értelmében felfogott” jelentése) egy fogalom, azt implikálta, hogy a jelentések mentális entitások. Frege, majd a közelmúltban Carnap és követői azonban fellázdattak eme „pszichologizmus” – ahogy ők nevezték – ellen. Mivel úgy gondolták, hogy a jelentések a *köz* tulajdonát képezik – vagyis hogy különböző emberek, illetve ugyanaz az ember különböző időpontokban „megragadhatja” *ugyanazt* a jelentést –, a fogalmakat (és következésképp az intenziókat, vagy jelentéseket is) mentális entitások helyett, absztrakt entitásokkal azonosították. Csakhogy ezen absztrakt entitások „megragadása” továbbra is egy individuális pszichológiai aktus maradt. E filozófusok egyike sem vonta kétségbe, hogy megérteni egy szót (ismerni az intenzióját), nem más, mint egy bizonyos pszichológiai állapotban lenni (miként tudni azt, hogyan lehet számokat fejben törzstényezőkre bontani nem más, mint egy meglehetősen összetett pszichológiai állapotban lenni).

A „vesével rendelkező élőlény” és „szívvel rendelkező élőlény” kifejezéspár elnyűtt példája továbbá jól szemlélteti, hogy két kifejezés rendelkezhet azonos extenzióval, de különböző intenzióval. Ugyanakkor mindenki magától értetődőnek tekintette, hogy az ellenkező eset lehetetlen: két kifejezés nem különbözhet

extenziójában és egyezhet meg intenziójában. Érdekes módon soha senki nem próbálta meg érvekkel alátámasztani ezt a lehetetlenséget. Ebben vélhetőleg az ókor és a középkor filozófusainak hagyománya tükröződik, akik feltételezték, hogy egy kifejezésnek megfelelő fogalom pusztán predikátumok konjunkciója, és ily módon a kifejezésnek megfelelő fogalom *mindig* meg kell, hogy határozza a kifejezés extenziója alá tartozás szükséges és elégséges feltételeit.⁵ A Carnaphoz hasonló filozófusok – akik elfogadták a jelentés verifikálhatósági elméletét – elképzelése szerint, egy kifejezéshez kapcsolódó fogalom (legalábbis ideális esetben, amikor a kifejezés „teljes jelentéssel” rendelkezik) az extenzióba tartozás *kritériumával* is szolgál (nem csupán a „szükséges és elégséges feltétel” értelmében, hanem abban az erős értelemben is, amely szerint a kritérium az extenzió alá tartozás *felismerésének módja*). Következésképp ezek a pozitivista gondolkodók tökéletes egyetértésben voltak a hagyományos elképzelés ezen pontjával. Így történhetett, hogy a jelentés elmélete két megkérdőjelezetlen előfeltevésen alapszik:

(I) Egy kifejezés jelentését ismerni nem más, mint egy bizonyos pszichológiai állapotban lenni (a „pszichológiai állapot” azon értelmében, amelyben az emlékezet állapotai és a pszichológiai diszpozíciók „pszichológiai állapotok”; azt természetesen senki nem gondolta, hogy egy kifejezés jelentését ismerni kontinuous tudatállapot.)

(II) Egy kifejezés jelentése (vagyis „intenziója”) meghatározza extenzióját (vagyis az intenzió azonosságából következik az extenzió azonossága).

⁵ Ez a hagyomány azért alakult így, mert a középkor teljes filozófiai diskurzusát az „Isten” kifejezés elemzése inspirálta, amely kifejezést az úgynevezett „Tökéletességek” (vagyis a „Jóságos”, „Hatalmas”, „Mindentudó” stb. kifejezések) konjunkciójaként vélték definiálhatónak. Csakhogy felmerült egy probléma, ugyanis Istennek Egységnek kell lennie, viszont az Egységről azt gondolták, hogy kizárja, hogy Isten esszenciája *bármilyen* módon összetett legyen – más szóval „Isten”-t kifejezések konjunkciójaként definiálták, Isten (idézőjelek nélkül) azonban nem lehetett tulajdonságok logikai összege, és nem lehetett az a kivételes dolog sem, amely megtestesíti két vagy több *különböző* tulajdonság logikai összegét, ugyanis még ez a mégoly absztrakt „összetettség” is összeférhetetlen volt az isteni Egység tökéletességével. Zsidó, arab, és keresztény teológusok évszázadokon át küszködtek ezzel a teológiai paradoxonnal (lásd például a priváció negációjának tanát Maimonidésznel és Aquinói Tamásnál). Szórakoztató látni, hogy egyes, a kortárs érdeklődés középpontjában álló elméletek, mint a konceptualizmus, vagy a nominalizmus, először a predikáció Isten kapcsán fellépő problémájának megoldási kísérleteiként kerültek napirendre. Ugyancsak szórakoztató megfigyelni, hogy a mindeme teológiákban használt, legnépszerűbb definíciós modell – vagyis a tulajdonságok-konjunkciója modell – legalábbis következményeiben a mai napig jelen van a nyelvfilozófiában.

Én amellett fogok érvelni, hogy a két feltevést együtt *semmilyen* fogalom nem elégti ki, főleg nem a jelentés fogalma. A jelentés hagyományos fogalma olyan fogalom, amely egy hibás elméleten alapszik.

„Pszichológiai állapot” és módszertani szolipszizmus

Hogy ezt bizonyítani tudjuk, legelőször világossá kell tennünk a pszichológiai állapot hagyományos fogalmát. Bizonyos értelemben egy állapot nem más, mint egy kétargumentumú predikátum, amelynek argumentumai egy individuum és egy időpont. Ebben az értelemben *öt láb magasnak lenni, fájdalmat érezni, tudni az ábécét, sőt Párizstól ezer mérföldre lenni* is mind állapotok. (Érdemes észrevenni, hogy az *időpont* többnyire implicit marad, vagy csak a kontextusból következtethető ki; az említett predikátumokat tartalmazó atomi mondatok teljes formája a következő lenne: „*x öt láb magas t időpontban*”, „*x fájdalmat érez t időpontban*”, stb.) A tudományos használatban azonban rendszerint olyan tulajdonságokra korlátozzák az „állapot” terminust, amelyek az individuum – az adott tudományág szempontjából alapvető – paramétereinek segítségével definiáltak. Így például *öt láb magasnak lenni* egy állapot (a fizika nézőpontjából); *fájdalmat érezni* egy állapot (legalábbis a mentalista pszichológia nézőpontjából); *ismerni az ábécét* egy állapot lehet (a kognitív pszichológia nézőpontjából), jóllehet ez nehezen eldönthető; azonban *nem* volna természetes azt mondani, hogy Párizstól ezer mérföldre lenni egy *állapot*. Bizonyos értelmében a pszichológiai állapot egyszerűen olyan állapot, amelyet a pszichológia tanulmányoz vagy ír le. Ebben az értelemben triviálisan igaz lehet, hogy például „ismerni a 'víz' szó jelentését” „pszichológiai állapot” (a kognitív pszichológia nézőpontjából). De nem ez a „pszichológiai állapot” azon értelme, amelyről a fenti (I)-es feltevésnél szó van.

Amikor a filozófiai hagyományban pszichológiai (vagy „mentális”) állapotokról beszéltek, egy olyan feltevéssel éltek, amelyet a módszertani szolipszizmus feltevésének nevezhetünk. E feltevés szerint egyetlen, tulajdonképpeni értelemben vett pszichológiai állapot sem előfeltételezi egyetlen individuum létezését sem, azon a szubjektumon kívül, amelynek az állapotot tulajdonítjuk. (Valójában a feltevés az volt, hogy egy pszichológiai állapotnak még a szubjektum *testének* létezése sem előfeltétele: ha *P* a szó valódi értelmében vett pszichológiai állapot, akkor logikailag lehetségesnek kell lennie, hogy egy „testétől megfosztott elme” *P* állapotban legyen.) E feltevés explicit módon megtalálható Descartes-nál, de implicit módon nagyjából a teljes hagyományos filozófiai pszichológiában jelen van. E feltevés elfogadása természetesen egy *restriktív program* felvállalását jelenti – egy olyan programét, amely tudatosan korlátozza a pszichológia terjedelmét és természetét abból

a célból, hogy illeszkedjen bizonyos mentalista preconcepciókhoz, vagy némely esetben, a tudás és a világ egy idealista rekonstrukciójához. De hogy a program *mennyire* restriktív, az gyakran észrevétlen marad. Ha fent kívánjuk tartani a módszertani szolipszizmus feltevését, akkor például olyan hétköznapi pszichológiai állapotokat szükséges rekonstruálnunk, mint *feltékenynek lenni*. Abból, hogy *x feltékeny y-ra*, szokásos használat esetén következik, hogy *y* létezik, és abból, hogy *x feltékeny y-ra z miatt* következik, hogy úgy *y*, mint *z* létezik (és természetesen *x* is). Így *feltékenynek lenni* és *feltékenynek lenni valakire valaki miatt* nem olyan pszichológiai állapotok, amelyeket a módszertani szolipszizmus felvétele megenged. („Tág értelemben vett pszichológiai állapotok”-nak fogjuk hívni őket, míg a módszertani szolipszizmus által megengedett állapotokról mint „szűk értelemben vett pszichológiai állapotok”-ról beszélünk.) A módszertani szolipszizmus által megkövetelt rekonstrukcióban a *feltékenységet* úgy kellene rekonstruálni, hogy saját hallucinációimra vagy képzeletem szüleményeire stb. is feltékeny lehessenek. Csak abban az esetben van valami értelme elkötelezni magunkat e rekonstrukció, vagy a módszertani szolipszizmus felvévésének elfogadása mellett, ha feltételezzük, hogy a szűk értelemben vett pszichológiai állapotok elérik a kauzális zártság egy megfelelő szintjét (és ezáltal a szűk értelemben vett pszichológiai állapotokra való szorítózás megkönnyíti a pszichológiai *törvények* megfogalmazását). Véleményem szerint azonban a mentalista pszichológia három évszázados kudarca több mint elégséges bizonyítékként szolgál ezen eljárással szemben.

Bárhogy legyen is, most pontosabban megfogalmazhatjuk azt, amit az előző fejezet végén állítottunk. Legyen *A* és *B* két tetszőleges, eltérő extenziójú kifejezés. A (II)-es feltevés szerint különböző („intenzió” értelmében vett) jelentésüknek kell lennie. Az (I)-es feltevés szerint *ismerni A jelentését* és *ismerni B jelentését szűk értelemben vett* pszichológiai állapotok – mivel így fogjuk az (I)-es feltevést értelmezni. *Am ezeknek a pszichológiai állapotoknak éppúgy meg kell határozniuk az A és B terminusok extenzióját, ahogy a jelentéseknak („intenzióknak”).*

Ahhoz, hogy ezt belássuk, próbáljuk meg feltenni az ellenkezőjét. Nyilvánvalóan nem létezhet két olyan *A* és *B* kifejezés, amelyeknek eltérő az extenziója, és mégis *ismerni A jelentését* ugyanaz a pszichológiai állapot, mint *ismerni B jelentését*. Mivel *ismerni A jelentését* nem csupán *A* „intenziójának megragadását” jelenti, bármit is értsünk ez alatt; azt is tudnunk kell, hogy az intenzió, amelyet „megragadtunk” *A* intenziója. (Így valaki, aki ismeri a „kerék” jelentését, feltehetően a német *Rad* szinonima intenziójának is birtokában van; azonban, ha nem tudja, hogy a kérdéses intenzió a *Rad* intenziója, nem állíthatjuk, hogy „ismeri a *Rad* jelentését”). Ha *A* és *B* különböző kifejezések, akkor *ismerni A jelentését* és *ismerni B jelentését* eltérő pszichológiai állapotok, függetlenül attól, hogy *A* és *B* jelentései maguk megegyez-

nek-e vagy sem. Ám ugyanezen érv alapján, ha I_1 és I_2 különböző intenziók és A egy kifejezés, akkor *tudni, hogy I_1 A jelentése* és a *tudni, hogy I_2 A jelentése* különböző pszichológiai állapotok. Így nem létezhet két olyan különböző, logikailag lehetséges W_1 és W_2 világ, hogy például Oscar W_1 -ben és W_2 -ben (minden tekintetben) *ugyanabban* a (szűk értelemben vett) pszichológiai állapotban van, és mégis A -hoz W_1 -ben az I_1 , W_2 -ben pedig az I_2 jelentést kapcsolja. (Ha ugyanis létezne, akkor W_1 -ben Oscar a *tudni, hogy I_1 A jelentése* pszichológiai állapotban, míg W_2 -ben a *tudni, hogy I_2 A jelentése* pszichológiai állapotban lenne, ám ezek különböző, sőt – ha elfogadjuk, hogy Oscar minden világban csak *egy* jelentést kapcsol A -hoz – egymást kizáró, szűk értelemben vett pszichológiai állapotok.)

Röviden, ha S olyan pszichológiai állapot, amilyenről eddig beszéltünk – azaz *tudni, hogy I A jelentése* formájú pszichológiai állapot, ahol I egy „intenzió” és A egy kifejezés –, akkor az A extenziójához való tartozásnak *ugyanaz* a szükséges és elégséges feltétele *minden* olyan lehetséges világban, amelyben a beszélő S pszichológiai állapotban van. Az S állapot ugyanis *meghatározza* az I intenziót, és a (II)-es feletevés szerint az intenzió az *extenzióhoz* tartozás szükséges és elégséges feltételeit foglalja magában.

Ha az extenzió és intenzió tradicionális doktrínájának általunk adott interpretációja megfelel Frege és Carnap nézeteinek, akkor (a jelentés elméletének szempontjából) az egész pszichologizmus/platonizmus vita tulajdonképpen nem más, mint vihar egy pohár vízben. (A kérdés természetesen nagyon fontos az általános matematikafilozófia szempontjából.) Mivel még abban az esetben is, ha a jelentések Frege és Carnap álláspontjának megfelelően „platonikus”, semmint „mentális” entitások, ezen entitások „megragadása” feltehetően egy (szűk értelemben vett) pszichológiai állapot. Mi több, a pszichológiai állapot egyértelműen meghatározza a „platonikus” entitást. Így az, hogy a „platonikus” entitást vagy a pszichológiai állapotot tekintjük-e „jelentésnek”, bizonyos szempontból pusztán konvenció kérdése. És amennyiben a pszichológiai állapotot tekintjük jelentésnek, ez aligha vonja maga után azokat a következményeket, amelyekről Frege tartott, nevezetesen, hogy a jelentés megszűnik nyilvánosnak lenni. A pszichológiai állapotok ugyanis „nyilvánosak” lehetnek abban az értelemben, hogy különböző emberek (sőt különböző korszakok emberei is) lehetnek *ugyanabban* a pszichológiai állapotban. Frege pszichologizmussal szembeni érve valójában nem a fogalmak általában vett mentális entitásokkal való azonosítása ellen szól, hanem csupán ezek mentális partikulárékkal való azonosítása ellen.

A pszichológiai állapotok „nyilvános” jellegének sajátos következménye az, hogy ha Oscar és Elmer az A szót eltérően érti, akkor *eltérő* pszichológiai állapotban kell lenniük. Mivel a *tudni azt, hogy A intenziója* I állapot *ugyanaz* az álla-

pot, akár Oscar, akár Elmer állapota. Így nem lehetséges, hogy két beszélő minden szempontból ugyanabban a pszichológiai állapotban van, és ugyanakkor eltérően érti az *A* kifejezést; a beszélő pszichológiai állapota meghatározza *A* intenzióját (és ezáltal, a (II)-es feltevés szerint, az extenzióját.)

Az (I)-es és (II)-es feltevésnek ez utóbbi következménye az, amelyről azt állítjuk, hogy hamis. Azt állítjuk, hogy két beszélő lehet pontosan *ugyanabban* a (szűk értelemben vett) pszichológiai állapotban, még akkor is, ha az *A* kifejezés extenziója egyikük idiolektusában eltér az *A* kifejezés másikuk idiolektusa szerinti extenziójától. Az extenziót *nem* határozza meg a pszichológiai állapot.

Ezt részletesen is megmutatom a következő bekezdésekben. Amennyiben ez igaz, két út áll az előtt, aki meg akarja menteni a hagyományos feltevések legalább egyikét; feladhatja azt az elképzelést, hogy a (szűk értelemben vett) pszichológiai állapot meghatározza az *intenziót*, vagy feladhatja azt az elképzelést, hogy az intenzió meghatározza az extenziót. Később még megvizsgáljuk ezeket az alternatívákat.

A fejből vannak-e a jelentések?

Azt, hogy a pszichológiai állapotok nem határozzák meg a jelentést, most egy kis tudományos fantasztikum segítségével fogom megmutatni. A következő tudományos-fantasztikus példa céljából fel kell tennünk, hogy valahol a galaxisban létezik egy bolygó, amelyet Ikerföldnek hívunk. Az Ikerföld nagyon hasonlít a Földre; mi több az Ikerföldön az emberek *magyarul* is beszélnek. Az olvasó felteheti – tudományos-fantasztikus példáink később meghatározott eltéréseitől eltekintve –, hogy az Ikerföld *pontosan* olyan, mint a Föld. Ha akarja, ez olvasó azt is felteheti, hogy az Ikerföldön van egy hasonmása – egy tökéletes másolata – jóllehet történeteim nem függenek ettől.

Jóllehet néhány ikerföldi ember (például azok, akik magukat „erdélyi”-nek, „vajdasági”-nak, „magyarországi”-nak hívják) magyarul beszél, nem meglepő módon van néhány apró eltérés a magyar ikerföldi dialektusa és a Földön beszélt irodalmi magyar között, melyeket az alábbiakban mutatunk be. Ezek az eltérések néhány ikerföldi sajátosságának köszönhetőek.

Az Ikerföld sajátosságainak egyike az, hogy a „víz”-nek nevezett folyadék nem H_2O , hanem egy másik folyadék, amelynek kémiai formulája igen hosszú és bonyolult. Ezt a kémiai formulát egyszerűen XYZ-ként fogom rövidíteni. Felteszem, hogy XYZ normális hőmérsékleten és nyomáson megkülönböztethetetlen a víztől. Rádásul ugyanolyan az íze, mint a víznek és ugyanúgy oltja a szomjat, mint a víz.

Azt is felteszem, hogy az ikerföldi óceánok, tavak és tengerek XYZ-t tartalmaznak és nem vizet, hogy az eső XYZ és nem víz, stb.

Ha egy űrhajó a Földről valaha is meglátogatja az Ikerföldet, utasainak első feltételezése az lesz, hogy a „víz” ugyanazt jelenti a Földön és az Ikerföldön. Ezt a feltételezést kijavítják, amint felfedezik, hogy a „víz” az Ikerföldön XYZ, és a földi űrhajó a következőképp jelenti az esetet:

„Az Ikerföldön a 'víz' szó XYZ-t jelent”

(Mellesleg, a „jelent” szó ilyen típusú használata felelős azért az elképzelésért, amely szerint az extenzió a „jelentés” egyik értelme. De jegyezzük meg, hogy bár a fenti példában a „jelent” szó valami olyasmit jelent, hogy *ez és ez az extenziója, nem* mondanánk, hogy:

„Az Ikerföldön a 'víz' szó jelentése XYZ.”

– talán azt az esetet kivéve, amelyben az a tény, hogy „a víz XYZ”, minden felnőtt magyarul beszélő számára közismert az Ikerföldön. Alább kifejtett jelentésméleletünk segítségével képesek leszünk megmagyarázni ezt; pillanatnyilag csak azt jegyezzük meg, hogy jóllehet a „jelent” ige néha azt jelenti, hogy „ez és ez az extenziója”, a „jelentés” névszói alak *soha* nem jelent „extenziót”).

Hasonlóképp, ha egy ikerföldi űrhajó valaha meglátogatja a Földet, akkor utasainak első feltételezése az lesz, hogy a „víz” szónak ugyanaz a jelentése az Ikerföldön és a Földön. Ezt a feltételezést helyesbitik, amikor felfedezik, hogy a „víz” a Földön H₂O, és az ikerföldi űrhajó a következő jelentést fogja továbbítani:

„A Földön⁶ a 'víz' szó H₂O-t jelent.”

Vegyük észre, hogy a „víz” kifejezés extenziójával semmi probléma nincs. Azt mondanánk, hogy a szónak egyszerűen két különböző jelentése van: abban az értelemben, ahogy az Ikerföldön használják (víz_{IF} értelemben), az, amit *mi* „víz”-nek hívunk, egyszerűen nem víz; míg abban az értelemben, ahogy a Földön használják (víz_F értelemben), az, amit az Ikerföldiek „víz”-nek hívnak, egyszerűen nem víz. A víz_F értelemben vett „víz” extenziója a H₂O molekulákból álló, összefüggő egészek halmaza, vagy valami hasonló, míg a víz_{IF} értelemben vett víz extenziója az XYZ molekulákból álló, összefüggő egészek halmaza, vagy valami hasonló.

Most forgassuk vissza az idő kerekét 1750 körülre. Abban az időben a kémia még sem a Földön, sem az Ikerföldön nem fejlődött ki. Egy tipikus magyarul beszélő földlakó nem tudta, hogy a víz hidrogénből és oxigénből áll, és a tipikus

⁶ Pontosabban inkább azt fogják jelteni, hogy „Az Ikerföldön (*A Terra ikerföldi neve* – H.P.) a 'víz' szó H₂O-t jelent.”

ikerföldi magyarul beszélő sem tudta, hogy a „víz” XYZ-ből áll. Legyen Oscar₁ egy ilyen tipikus magyarul beszélő földlakó, és Oscar₂ az ő ikerföldi hasonmása. Feltehető, hogy nincs olyan vízzel kapcsolatos hit, amellyel Oscar₁ rendelkezik, Oscar₂ pedig nem. Aki akarja, azt is felteheti továbbá, hogy Oscar₁ és Oscar₂ kinézetükben, érzéseikben, gondolataikban, belső monológjaikban stb. teljesen megegyeznek. Csakhogy a „víz” szó extenziója a Földön ugyanúgy H₂O volt 1750-ben, mint 1950-ben; és a „víz” szó extenziója az Ikerföldön ugyanúgy XYZ volt 1750-ben mint 1950-ben. Oscar₁ és Oscar₂ különbözőképpen értették a „víz” kifejezést 1750-ben, *jóllehet ugyanabban a pszichológiai állapotban voltak*, továbbá tudományos közösségeiknek a tudomány akkori állapota mellett körülbelül ötven évre lett volna szüksége annak felfedezéséhez, hogy eltérően értik a „víz” kifejezést. Így a „víz” kifejezés extenziója (és intuitív pre-analitikus jelentése) *nem* csupán a beszélő pszichológiai állapotának függvénye.

De miért – lehetne ellenvetést tenni – kellene elfogadnunk, hogy a „víz” kifejezésnek ugyanaz az extenziója 1750-ben és 1950-ben (mindkét Földön)? Jóllehet a „víz”-hez hasonló természetes fajtanevek logikája bonyolult kérdés, az alábbiak vázlataként szolgálhatnak a válaszhoz. Tegyük fel, hogy egy pohár vízre mutatok, és azt mondom, hogy „ezt a folyadékot víznek hívják” (vagy „ezt víznek hívják”, ha a „folyadék” szemantikai jegy már világos a kontextusból). A vízre adott „rámutató definícióm” a következő empirikus előfeltevéssel bír: a folyadék, amire mutatok egy bizonyos azonossági relációban áll (mondjuk *x ugyanaz a folyadék, mint y*, vagy *x ugyanazon_p mint y*) a legtöbb olyan anyaggal, amelyeket én és a nyelvi közösségem egyéb tagjai más alkalmakkor „víz”-nek nevezünk. Ha ez az előfeltevés téves, például mert tudtom nélkül valójában egy pohár ginre mutatok, nem pedig egy pohár vízre, akkor nem akarom, hogy a rámutató definícióm elfogadásra kerüljön. A rámutató definíció tehát valami olyasmit közvetít, amit egy érvényteleníthető, szükséges és elégséges feltételnek hívhatunk: hogy valami víz legyen, annak szükséges és elégséges feltétele, hogy ugyanazon_p relációban áll a pohárban lévő dologgal; de ez a szükséges és elégséges feltétel csak akkor érvényes, ha az empirikus előfeltevés teljesül. Ha nem teljesül, akkor egy sor úgynevezett „tartalékfeltétel” valamelyike lép érvénybe.

A lényeg az, hogy az ugyanazon_p reláció egy *elméleti* reláció: annak megállapítása, hogy valami ugyanaz a folyadék, mint ez vagy sem, előre nem látható mértékű tudományos vizsgálódást vehet igénybe. Továbbá még ha tudományos vizsgálatok, vagy valamiféle „common sense” teszt segítségével szert tennénk is a „végleges” válaszra, ez akkor is *érvényteleníthető* volna: későbbi vizsgálatok még a „legbiztosabb” példát is a fejére állíthatják. Tehát az, hogy egy magyarul beszélő 1750-ben „víz”-nek hívta volna az XYZ-t, míg ugyanő vagy a leszármazottai 1800-ban vagy

1850-ben nem hívták volna víznek az XYZ-t, nem jelenti azt, hogy a tipikus beszé-
lő számára a „víz” „jelentése” megváltozott volna ezen intervallum alatt. 1750-ben
ugyanúgy, mint 1850-ben vagy 1950-ben rá lehetett mutatni például a Michigan-
tóban lévő folyadékra mint a „víz” példájára. Ami megváltozott az az, hogy míg
1750-ben tévesen azt gondoltunk volna, hogy az XYZ ugyanazon_F relációban áll
a Michigan-tóban lévő folyadékkal, addig 1800-ban vagy 1850-ben tudtuk volna,
hogy nem (szándékosan figyelmen kívül hagyom a tényrt, mely szerint megkérdője-
lezhető, hogy 1950-ben tényleg víz volt-e a Michigan-tóban).

Most módosítsunk az iménti tudományos-fantasztikus gondolatkísérleten.
Nem tudom, hogy lehet-e molibdénből fazekakat és serpenyőket készíteni; és ha le-
het, akkor nem tudom, hogy ezek könnyen megkülönböztethetők-e az alumínium-
ból készült fazekaktól és serpenyőktől. (Annak ellenére nem tudom mindezt, hogy
elsajátítottam a „molibdén” szót.) Ezért fel fogom tenni, hogy a molibdén fazekak
és serpenyők *megkülönböztethetetlenek* az alumínium fazekaktól és serpenyőktől,
hacsak az ember nem szakértő. (A hangsúly kedvéért megismétlem, hogy legjobb
tudomásom szerint a fenti feltételezés akár igaz is lehet, és *a fortiori* az *alumínium*
és a *molibdén* szavak „jelentésének ismerete” által szerzett tudásom alapján lehet
igaz.) A következő lépésben feltesszük, hogy a molibdén ugyanolyan elterjedt az
Ikerföldön, mint az alumínium a Földön, az alumínium pedig ugyanolyan ritka az
Ikerföldön, mint a molibdén a Földön. Továbbá feltesszük, hogy az „alumínium”
fazekak és serpenyők az Ikerföldön molibdénből készülnek. Végül feltesszük, hogy
az „alumínium” és a „molibdén” szavakat az Ikerföldön *felcserélve* használják: az
„alumínium” a *molibdén* neve, a „molibdén” pedig az *alumíniumé*.

Ez a példa néhány szempontból hasonlít az előzőre. Ha egy földi úrhajó el-
látogatna az Ikerföldre, a földlakók valószínűleg nem is gyanítanák, hogy az iker-
földi „alumínium” fazekak és serpenyők valójában nem alumíniumból készültek,
különösen ha a helyiek *állítják*, hogy igen. De van egy lényeges különbség a két
eset között. Egy földi fémszakértő könnyedén meg tudná állapítani, hogy az „alu-
mínium” valójában molibdén, egy ikerföldi fémszakértő pedig ugyanilyen könnyen
megállapíthatná, hogy az alumínium valójában „molibdén”. (Az idézőjelek az előző
mondatban az ikerföldi használatot jelölik.) Míg 1750-ben sem a Földön, sem az
Ikerföldön nem tudta volna senki megkülönböztetni a vizet a „víztől”, addig alu-
mínium és „alumínium” összekeverése csak a szóban forgó beszélői közösségek egy
részét érinti.

A két példa ugyanazt szemlélteti. Ha Oscar₁ és Oscar₂ tipikus földi magyar, il-
letve ikerföldi magyarul beszélők, és egyikük sem kémikus vagy fémszakértő, akkor
nem kell, hogy különböző pszichológiai állapotban legyenek, amikor az „alumíni-
um” szót használják; ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy Oscar₁ idiolektusában

az „alumínium” az *alumínium* extenzióval bír, Oscar₂ idiolektusában pedig a *molibdén* extenzióval. (Hasonlóképpen azt kell mondanunk, hogy Oscar₁ és Oscar₂ mást ért „alumínium” alatt; hogy az „alumínium” mást jelent a Földön és mást az Ikerföldön stb.) Megint azt látjuk, hogy a beszélő pszichológiai állapota *nem* határozza meg a szó extenzióját (*vagy* pre-analitikusan szólva a szó „jelentését”).

Mielőtt tovább tárgyalnám a fenti esetet, engedjék meg, hogy előhozakodjak egy *nem*-tudományos-fantasztikus példával. Tegyük fel, hogy hozzám hasonlóan önök sem tudnak megkülönböztetni egy szilt egy bükkötől. Mégis azt mondjuk, hogy a „szil” extenziója ugyanaz az én idiolektusomban, mint bárki máséban, tudniillik valamennyi szil halmaza; a valamennyi bükköt tartalmazó halmaz pedig *mindkettőnk* idiolektusában a „bükk” extenziója. Így a „szil” extenziója az én idiolektusomban más, mint a „bükk” extenziója az önök idiolektusában (ahogy annak lennie kell). Tényleg hihető, hogy ezen extenzióbeli különbség okát a fogalmaink különbségében kéne *keresnünk*? Szégyellem bevallani, de a szilről alkotott *fogalmam* tökéletesen azonos a bükkéről alkotott fogalmammal. (Egyébként ez is mutatja, hogy az intenzióként felfogott jelentés azonosítása a *fogalommal* nem lehet helyes.) Ha valaki hősiiesen kitart amellett, hogy a „szil” és a „bükk” extenziója közti különbséget az *én* idiolektusomban a pszichológiai állapotaim különbsége magyarázza, akkor őt mindig megcáfolhatjuk egy Ikerföld-szcenárió konstruálásával – elég ha felteesszük, hogy a „szil” és a „bükk” szavakat az Ikerföldön fordítva használják (az iménti példában szereplő „alumínium” és a „molibdén” kifejezések mintájára). Továbbá felteszem, hogy van egy ikerföldi hasonmásom, aki molekuláról molekulára azonos velem (abban az értelemben, ahogy két nyakkendő „azonos” lehet). Ha valaki dualista, akkor azt is felteheti, hogy a hasonmásom ugyanazokat a verbalizált gondolatokat gondolja, mint én, ugyanazokkal az érzetadatokkal bír, ugyanazokkal a diszpozíciókkal stb. Képtelenség azt gondolni, hogy az *ő* pszichológiai állapota bármiben is különbözne az enyémtől: és ő mégis *bükkre* gondol, amikor „szil”-t mond, *én* pedig *szilre* gondolok, amikor szilt mondok. Tetszés szerint csűrhetjük-csavarhatjuk a dolgot, a „jelentések” akkor sem a *fejünkben* vannak!

Egy szociolingvisztikai hipotézis

Az utolsó két példa egy olyan nyelvi tényen alapszik, amelyet különös módon még senki nem tett szóvá: a *nyelvi munkamegosztás* tényén. Aligha használhatnánk a „szil” és az „alumínium” szavakat, ha senki nem lenne képes felismerni szilfákat és alumínium fémekeket; de nem kell, hogy mindenki, aki számára fontos a megkülönböztetés, meg is tudja azt tenni. Módosítsuk a példánkat: vegyük az *aranyat*.

Az arany számos okból fontos: nemesfém, valutafém, szimbolikus értékkel bír (a legtöbb ember számára fontos, hogy a jegygyűrű, amit hordanak, *valóban* aranyból van, és nem csak annak *látszik*) stb. Tekintsünk a közösségünkre úgy, mint egy „üzemre”: ebben az „üzemben” egyeseknek az a „munkája”, hogy *arany jegygyűrűt viselnek*, másoknak az a „munkája”, hogy *arany jegygyűrűket árulnak*, megint másoknak az a „munkája”, hogy *arany dolgokat különböztetnek meg nem arany dolgoktól*. A legkevésbé sem szükséges, illetve hatékony, hogy mindenki, aki arany gyűrűt (vagy mandzsettát stb.) visel, az „aranystandardról” beszél stb., maga is arannyal kereskedjen. Ahogy az sem szükséges, illetve hatékony, hogy mindenki, aki arannyal kereskedik, képes legyen megállapítani valamiről, hogy valóban arany-e – legalábbis egy olyan társadalomban, ahol a csalás eme válfaja (vagyis hamis aranyat árulni) nem mindennapos, illetve ahol szükség esetén könnyedén lehet szakértői véleményt kérni. Az pedig *bizonyosan* nem szükséges, illetve hatékony, hogy mindenki, akinek módjában áll aranyat venni vagy hordani, meg tudja állapítani, hogy valami valóban arany vagy sem.

Az iménti tények pusztán a (tág értelemben felfogott) mindennapi munkamegosztást illusztrálják. De magukkal hoznak valamiféle nyelvi munkamegosztást is: mindenki, akinek számára valamilyen szempontból fontos az arany, kénytelen *elsajátítani* az arany szót; de nem kell elsajátítania az arany *felismerésének módszerét*. Az utóbbiban támaszkodhat a beszélők egy alosztályára. Mindazok a jellemzők, amelyeket a köznevekkel szoktak összefüggésbe hozni – az extenzióba tartozás szükséges és elégséges feltételei, az extenzióba tartozás felismerésének módjai („kritériumok”) stb. – fellelhetők a *kollektív egészként felfogott* nyelvi közösségben; csak hogy ez a kollektív egész felosztja az „arany” „jelentése” különböző részeinek ismeretében és alkalmazásában álló „munkát”.

Ez a nyelvi munkamegosztás természetesen feltételezi a *nem*-nyelvi munkamegosztást, illetve azon alapszik. Ha kizárólag azoknak áll érdekében az „arany” kifejezéssel rendelkezni, akik meg tudják állapítani, hogy valamely fém arany vagy nem, akkor a beszélők ezen alosztályának szempontjából az „arany” ugyanolyanná válik, mint a „víz” szó volt 1750-ben, a többi beszélő pedig egyáltalán nem fogja elsajátítani. Bizonyos szavak (például a „szék”) pedig egyáltalán nem mutatják a nyelvi munkamegosztás jeleit. De a társadalomban egyre erősödő munkamegosztásnak és a tudomány fejlődésének köszönhetően egyre több szó kezd eme nyelvi munkamegosztásra utaló jeleket mutatni. A „víz” szó például semmi ilyesmit nem mutatott a kémia fellendülése előtt. Manapság nyilvánvalóan minden beszélő számára szükséges, hogy képes legyen (normális körülmények között megbízhatóan) felismerni a vizet, és valószínűleg minden felnőtt beszélő tisztában van még „a víz H₂O” szükséges és elégséges feltétellel is, de csak néhány felnőtt beszélő tudja meg-

különböztetni a vizet valamely külsőleg víz-szerű folyadéktól. Olyan esetekben, ahol kétely merül fel, a többi beszélő ezeknek a „szakértő”-beszélőknek a véleményére hagyatkozna. Ily módon a „szakértő”-beszélők által birtokolt felismerési módokat rajtuk keresztül birtokolja a kollektív nyelvi egész is, jöllehet nem birtokolja az ebbe tartozó minden egyes beszélő. Így a vízzel kapcsolatos legrejtettebb tény is a szó közösségi jelentésének részévé válhat úgy, hogy mindeközben ismeretlen marad a szót elsajátító beszélők többsége számára.

Számomra úgy tűnik, hogy a nyelvi munkamegosztás jelensége igencsak lényeges részét fogja képezni a szociolingvisták vizsgálódásainak. Ezzel kapcsolatban bevezetném a következő hipotézist:

A NYELVI MUNKAMEGOSZTÁS EGYETEMESSHÉGÉNEK HIPOTÉZISE: A fent tárgyalt nyelvi munkamegosztás minden nyelvi közösségben megnyilvánul: vagyis minden nyelvi közösség rendelkezik legalább néhány olyan kifejezéssel, amelyek társított „kritériumait” csak a kifejezést elsajátító beszélők egy alosztálya ismeri, és amely kifejezéseket a többi beszélő az alosztály beszélőivel való, strukturált együttműködésre támaszkodva használja.

Különösen érdekes lenne felfedezni, hogy esetenként kivételt képezhetnek-e a hipotézis alól rendkívül primitív társadalmak (ami azt sejtetné, hogy a nyelvi munkamegosztás a társadalmi evolúció terméke), vagy a jelenség még az ő közösségeikben is kimutatható. Az utóbbi esetben élhetünk a gyanúval, hogy a munkamegosztás (beleértve a nyelvi munkamegosztást is) fajunk alapvető jellegzetessége.

Könnyű belátni, hogy ez a jelenség miként magyarázza a fent tárgyalt (1)-es és (2)-es előfeltevések kudarcát szemléltető példákat. Minden olyan kifejezés esetében, amely nyelvi munkamegosztás alá esik, a kifejezést elsajátító „átlagos” beszélő semmi olyasmit nem sajátít el, ami rögzíti a kifejezés extenzióját. A beszélő saját pszichológiai állapota pedig *egész biztosan* nem rögzíti azt; az extenziót kizárólag a beszélő kollektív nyelvi közösségének szociolingvisztikai állapota rögzíti.

Azzal foglalhatjuk össze a fenti diszkusziót, ha felidézzük, hogy kétféle szerszám létezik: vannak olyan szerszámok (mint a kalapács vagy a csavarhúzó), amelyeket egyszerre egy ember használhat; és vannak olyan szerszámok (mint a gőzhajó), amelyek számos ember kooperatív erőfeszítését igénylik. A szavakat túl gyakran képzeltek el az első típusú szerszám mintájára.

Az első tudományos-fantasztikus példánk – a „víz” a Földön és az Ikerföldön 1750-ben – nem támaszkodik a nyelvi munkamegosztásra, legalábbis nem abban az értelemben, ahogy az „alumínium”-mal és a „szil”-lel operáló példák. (Legalábbis a mi történetünkben) 1750-ben sem a Földön nem voltak vízszakértők, sem az Ikerföldön „víz”-szakértők. (Lehetséges viszont úgy megkonstruálni a példát, hogy tartalmazzon időben kiterjedt munkamegosztást. Itt nem részletezem ezt a lehetőséget.) A példából *következnek* olyan dolgok, amelyek alapvető fontosságúak a referencia, illetve a szükségszerű igazság elméletére nézve – most ezeket fogjuk szemügyre venni.

Két nyilvánvaló módja van annak, hogy megmondjuk valakinek, hogy mit értünk egy természetes fajtanév (úgy mint „víz”, „tigris” vagy „citrom”) alatt. Adhatunk úgynevezett rámutató definíciókat – „ez (a folyadék) a víz”; „ez (az állat) egy tigris”; „ez (a gyümölcs) egy citrom”; ahol a zárójelek azt hivatottak jelölni, hogy a folyadék, állat, gyümölcs „szemantikai jegyek” lehetnek explicitek vagy implicitek. Vagy adhatunk egy leírást. Az utóbbi esetben a leírás jellemzően egy vagy több szemantikai jegyből és egy *sztereotípiából* áll⁸ – a fajta azon tulajdonságainak szabványosított leírásából, amelyek tipikusak, „normálisak”, de mindenesetre sztereotipikusak. A sztereotípiák központi tulajdonságai általában a *kritériumok* – olyan tulajdonságok, amelyek normális körülmények között lehetővé teszik annak felismerését, hogy egy dolog a fajtához tartozik-e, de legalábbis olyanok, amelyek a fajtához való tartozás szükséges (vagy valószínűségi értelemben szükséges) feltételeit adják meg. A sztereotípiák nem foglalja magában a nyelvi közösség (mint kollektív egész) által használt kritériumok mindegyikét, és némely esetben a sztereotípiák meglehetősen üresek lehetnek. Így például (hacsak nem vagyok kifejezetten atipikus beszélő), a szil sztereotípiája nem más, mint egy közönséges lombhullató fái. Ezek a tulajdonságok valóban szükséges feltételei a fajtához való tartozásnak (a „szükségesség” egy laza értelmében; nem gondolom, hogy „a szilek lombhullatók” kijelentés *analitikus*), de közel sem elegendők ahhoz, hogy a szilek felismerését lehetővé tegyék. A tigris sztereotípiája viszont lehetővé teszi a tigrisek felismerését (hacsak nem albínok, vagy egyéb atipikus körülmény áll fenn), a citrom sztereotípiája pedig rendszerint lehetővé teszi számunkra a citromok felismerését.

7 Ennek a fejezetnek az anyaga szolgált egy 1968-ban, a University of Washingtonon (Summer Institute in Philosophy) tartott előadássorozat, valamint egy a University of Minnesotaán tartott előadás alapjául.

8 Lásd H. Putnam: „Is Semantics Possible?”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2.* Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 139-52.

Szélsőséges esetben előfordulhat, hogy a sztereotípiá *csak* a szemantikai jegyből áll: a molibdén sztereotípiája feltehetően *csak* annyi, hogy a molibdén *fém*. Vizsgáljuk meg, hogyan lehet egy terminust a fenti módokon bevezetni valakinek a szókincsébe.

Tegyük fel, hogy azzal a céllal, hogy megtanítsam valakinek a „víz” szót, rámutatok egy pohár folyadékra, és azt mondom, „ez víz”. Ezen aktus néhány empirikus előfeltevést már leirtuk, ahogy azt a módot is, amelyen ez a fajta jelentés-magyarázat érvényteleníthető. Próbáljuk meg pontosabban megvilágítani, hogyan is kell ezt érteni.

A következőkben definiálatlan alapfogalomnak tekintjük a lehetséges világok fogalmát. Azért tesszük ezt, mert érezzük, hogy a fogalom több szempontból is értelmes és tudományosan fontos, azzal együtt is, hogy ráférne némi pontosítás. Azt is elfogadjuk továbbá, hogy – legalábbis néhány esetben – lehetséges egy és ugyanazon individuumból úgy beszélni, mint ami több lehetséges világban létezik. Fejtegetésünk nagymértékben támaszkodik Saul Kripke munkájára, jöllehet az eredményeket egymástól függetlenül értük el.

Legyen W_1 és W_2 két olyan lehetséges világ, amelyekben létezem én, létezik ez a pohár, és amelyekben egy szó jelentését úgy magyarázom el, hogy rámutatok erre a pohárra és az mondom: „Ez víz.” (*Nem* tesszük fel, hogy a pohárban található *folyadék* mindkét világban ugyanaz.) Tegyük fel továbbá, hogy W_1 -ben a pohár H_2O -val, míg W_2 -ben XYZ-vel van tele. Azt is tegyük fel, hogy W_1 az *aktuális* világ, és hogy jellemzően az XYZ-t nevezik víznek a W_2 világban (A W_1 -beli magyarul beszélő és a W_2 -beli magyarul beszélő között tehát pontosan ugyanaz a viszony áll fenn, mint a földi és ikerföldi magyarul beszélők között). Ekkor két, a „víz” jelentésére vonatkozó elméletet fogalmazhatunk meg:

(1) Az egyik szerint a „víz” *világtól függő*, de a jelentése *konstans* (azaz a szónak a *konstans relatív jelentése* van). Ebben az elméletben a „víz” *ugyanazt jelenti* W_1 -ben és W_2 -ben; csak éppen a víz H_2O W_1 -ben és XYZ W_2 -ben.

(2) A másik elmélet szerint a víz H_2O minden világban (a W_2 -ben a „víz”-nek hívott anyag nem víz), de a „víz” szónak nem ugyanaz a jelentése W_1 -ben és W_2 -ben.

Ha mindaz, amit korábban az Ikerföldről mondtam, helyes volt, akkor nyilvánvalóan a (2)-es a helyes elmélet. Amikor azt mondom „ez (a folyadék) víz”, a mondatban szereplő „ez”, úgyszólván *de re* értelmű „ez” – cszerint „víz” mindaz, ami meghatározott ekvivalenciarelációban (a korábban „ugyanazon_F”-fel jelölt relációban) áll azzal a folyadékmintával, amelyre az „ez” szó az *aktuális világban* vonatkozik.

A két elmélet közötti különbséget mint „hatókörök” közötti különbséget a következőképp formalizálhatjuk. Az (1)-es elméletben igaz a következő:

(1') Minden W világra és minden W -beli x -re teljesül: x akkor és csak akkor víz, ha az ugyanazon_F relációban áll a W -ben az „ez” kifejezéssel jelölt entitással,

míg a (2)-es elmélet szerint:

(2') Minden W világra és minden W -beli x -re teljesül: x akkor és csak akkor víz, ha az ugyanazon_F relációban áll az *aktuális* W_1 világban az „ez” kifejezéssel jelölt entitással.

(Azért hívom ezt hatókörök közötti különbségnek, mert az (1')-ben az „ez” kifejezéssel jelölt entitás” a „Minden W világra” hatókörén belül van – amint azt a „ W -ben” kitétel explicitté is teszi, míg a (2')-ben „az 'ez' kifejezéssel jelölt entitás” ugyanazt jelenti mint az „az 'ez' kifejezéssel jelölt entitás *az aktuális világban*”, és így referenciája *független* a kötött „ W ” változótól.)

Kripke „merev”-nek hív egy jelölőt (egy mondatban), ha (az adott mondatban) ugyanazt az individuumot jelöli minden olyan lehetséges világban, ahol van jelölete. Ha a merev jelölés fogalmát fajtanevekre is kiterjesztjük, akkor Kripke és jómagam elméletét kifejezhetjük úgy is, hogy a „víz” merev jelölő.

Az, hogy a „víz” merev jelölő, abból a tényből következik, hogy amikor az „ez a (folyadék) víz” rámutató definíciót adom, akkor (2')-t és nem (1')-et értem alatta.

Kripkei szóhasználattal azt is mondhatnánk, hogy az „ez a (folyadék) víz” rámutató definícióban az „ez” mutató névniás merev.

Kripke elsőként vette észre, hogy a „víz” szó (és más természetes fajtanevek) e jelentésemellete (vagy használatemellete, vagy akármi) meglepő következményekkel jár a szükségszerű igazságok elméletére nézve.

Hogy ezt megmagyarázzam, hadd vezessem be a *világokat keresztező reláció* fogalmát. Egy kétargumentumú R relációt *világokat keresztezőnek* nevezünk, ha értelmezése szerinti extenziója olyan individuumokból álló rendezett párok halmaza, amelyek *nem mind ugyanabból a világból valók*. Így például könnyű az „ugyanolyan magas, mint” relációt világokat keresztező relációként érteni: ha például olyan $\langle x; y \rangle$ rendezett párok is az „ugyanolyan magas, mint” extenziójához tartoznak, amelyekben x egy W_1 világból való, (W_1 -ben) öt láb magas individuum, míg y egy W_2 világból való, (W_2 -ben) öt láb magas individuum. (Mivel egy individuumnak, különböző lehetséges világokban különböző magassága lehet, szigorúan véve nem az $\langle x; y \rangle$ rendezett pár eleme az „ugyanolyan magas, mint” reláció extenziójának, hanem az $\langle x\text{-a-}W_1\text{-világban}; y\text{-a-}W_2\text{-világban} \rangle$ pár.)

Hasonlóképpen érthetjük az ugyanazon_F (ugyanaz a folyadék, mint) relációt világokat keresztező relációként, ahol is egy W_1 -ből való folyadékot akkor tekintünk ugyanazon_F-nek egy W_2 -ből való folyadékkal, ha a két folyadék fontos fizikai tulajdonságai megegyeznek.

Az itt bemutatott elméletet a következőképp lehetne összefoglalni: egy tetszőleges lehetséges világbeli x entitás akkor és csak akkor víz, ha (világokat keresztező relációként értelmezett) ugyanazon_F relációban áll azzal az anyaggal, amelyet *mi* víznek hívunk az *aktuális* világban.

Most tegyük fel, hogy még nem fedeztem fel, hogy melyek a víz fontos fizikai tulajdonságai (az aktuális világban) – azaz nem tudom, hogy a víz H_2O . Lehetséges, hogy rendelkezem néhány sikeres *felismerési* módszerrel (természetesen néha hibákat is vétetek, amelyeket tudományos fejlődésünk egy későbbi stádiumáig nem leszek képes kiszűrni), de nem ismerem a víz mikrostruktúráját. Amennyiben egyetérték azzal, hogy egy, a vízzel felszíni tulajdonságaiban megegyező, ám mikrostruktúrájában eltérő folyadék *valójában nem víz*, akkor felismerési módszereim (mondhatni „operacionális definícióm”) nem tekinthetők olyan analitikus jellemzésnek, amely meghatározza, hogy *mit is jelent víznek lenni*. Az operacionális (mint például a rámutató) definíció egyszerűen egy minta kijelölését szolgálja – kijelöl egy anyagot *az aktuális világban* úgy, hogy *bármely* világban x akkor víz, ha x az ugyanazon_F relációban áll az operacionális definíciót kielégítő *evilági* entitások osztályának *normál*-tagjaival. Az ikerföldi „víz” nem víz, még abban az esetben sem, ha kielégíti az operacionális definíciót, mivel nem áll ugyanazon_F relációban azzal a *földi* anyaggal, amely kielégíti az operacionális definíciót; és az az anyag sem víz, amely kielégíti az operacionális definíciót, de mikrostruktúrája eltér azon földi anyagok többségétől, amelyek (szintén) kielégítik az operacionális definíciót, mivel nem áll az ugyanazon_F relációban a földi „víz” *normál*-példányaival.

Most tegyük fel, hogy felfedezem a víz mikrostruktúráját – azt, hogy a víz H_2O . Ekkor képes leszek megállapítani, hogy az ikerföldi anyag, amelyet korábban *tévesen* víznek hittem, valójában nem víz. Hasonló módon, ha nem az aktuális univerzum egy másik bolygóját, hanem egy másik lehetséges univerzumot írunk le, amelyben létezik egy XYZ kémiai szerkezetű anyag, amely átmegegyezik a víz operacionális tesztjén, azt mondanánk, hogy az az anyag nem víz, csupán XYZ. Ezzel nem egy olyan lehetséges világot írtunk le, amelyben a víz XYZ, hanem csupán egy olyan lehetséges világot, amelyben XYZ van a tavakban, az emberek XYZ-t isznak (és nem vizet), stb. Valójában mihelyt felfedeztük a víz természetét, semmi nem számít olyan lehetséges világnak, amelyben a víznek nem ez a természete. Mihelyt felfedeztük, hogy a víz (az aktuális világban) H_2O , *semmi nem számít olyan lehetséges világnak, amelyben nem H_2O* . Amennyiben tehát „logikailag lehetséges”

kijelentés alatt olyan kijelentést értünk, amely legalább egy „logikailag lehetséges világ”-ban igaz, *nem lehetséges logikailag, hogy a víz nem H₂O*.

Másfelől könnyen elképzelhetünk olyan tapasztalatokat, amelyek meggyőződnek bennünket arról (és amelyek alapján ésszerű lenne azt hinnünk), hogy a víz *nem H₂O*. Ebben az értelemben elgondolható, hogy a víz *nem H₂O*. Elgondolható, de logikailag nem lehetséges! Az elgondolhatóság nem bizonyíték a logikai lehetőségre.

Kripke *episztemikusan szükségszerűnek* nevezi azokat a kijelentéseket, amelyek racionálisan felülbírálnak (feltéve, hogy vannak ilyenek). Azokat a kijelentéseket, amelyek minden lehetséges világban igazak, egyszerűen szükségszerűnek hívja (vagy néha „metafizikailag szükségszerű”-nek). E terminológiát követve az imént mondottak a következőképp fogalmazhatók újra: egy kijelentés lehet (metafizikailag) szükségszerű és episztemikusan esetleges. Az emberi intuíciónak nincs privilegizált hozzáférése a metafizikai szükségszerűséghez.

Kant óta mély törésvonal húzódik azon filozófusok között, akik úgy gondolják, hogy minden szükségszerű igazság analitikus és azok között, akik úgy vélik, hogy néhány szükségszerű igazság szintetikus *a priori*. Azonban e filozófusok egyik sem gondolta azt, hogy van olyan (metafizikailag) szükségszerű igazság, amely *nem a priori*: a kantianus és az empirista tradíció egyaránt tévedett abban, hogy összemosta a metafizikai és episztemikus szükségszerűséget. Ebben az értelemben az elfogadott doktrína kripkei bírálata messze meghaladja a szokásos empirizmus/kantianizmus csatározást.

A jelen tanulmányban azonban érdeklődésünk a jelentés elméletére irányul és nem a szükségszerű igazság elméletére. Kripkehez szorosan kapcsolódó megállapításokat fogalmaztunk meg az *indexikusság* fogalmának segítségével⁹. Régóta ismert, hogy az olyan szavak, mint a „most”, „ez”, „itt” (jellegüket tekintve) indexikusok vagy példány-reflexívek, azaz extenziójuk kontextusról kontextusra, vagy példányról példányra változik. Ezekre a szavakra soha senki nem javasolta a tradicionális elméletet alkalmazását, mely szerint „az intenzió meghatározza az extenziót”. Az Ikerföld példájával élve: amikor azt gondolom, „én szeretek sakkozni”, ikerföldi hasonmásom – amennyiben létezik – szintén azt gondolja, „én szeretek sakkozni”. Azonban az általa megfogalmazott gondolatban szereplő „én”-példány extenziója ő maga (pontosabban az őt tartalmazó egyelemű osztály), míg az általam megfogalmazott gondolatban szereplő „én”-példány extenziója én vagyok (pontosabban ez engem tartalmazó egyelemű osztály). Így ugyanazon „én” szó eltérő idiolektusban

⁹ E megállapításokat a University of Washington és a University of Minnesota egyetemeken tartott, 1968-as előadásaimban fogalmaztam meg.

való előfordulása eltérő extenziót eredményez. Ebből azonban nem következik, hogy saját magamról alkotott fogalmam bármilyen módon eltér hasonmásom saját magáról alkotott fogalmától.

Na már most, mi azt állítottuk, hogy az indexikusság nem korlátozódik a nyilvánvalóan indexikus szavakra és morféimákra (mint például az időjel). Elméletünket úgy foglalhatnánk össze, hogy az olyan kifejezések, mint a „víz”, rejtett, indexikus alkotóelemet tartalmaznak: a „víz” az az anyag, amely bizonyos hasonlósági relációban áll az *errefelé található* vízzel. Ahhoz, hogy egy másik időpontban, egy másik helyen vagy egy másik lehetséges világban előforduló víz *víz legyen*, az ugyanazon relációban kell állnia a *mi* vizünkkel. Így az az elmélet, amely szerint (I) a szavaknak „intenziója” van, amely a beszélő által a szóhoz társított fogalomhoz hasonlít; és (II) az intenzió meghatározza az extenziót – nem lehet igaz a természetes fajtanevekre, mint a „víz”, méghozzá ugyanazon oknál fogva, amiért nem lehet igaz az olyan nyilvánvalóan indexikus kifejezésekre, mint az „én”.

Az elmélet, amely szerint a természetes fajtanevek, mint a „víz” indexikusok, nyitva hagyja a kérdést, hogy azt mondjuk-e, a „víz”-nek a magyar ikerföldi dialektusában ugyanaz a jelentése, mint a „víz”-nek a földi dialektusban, eltérő extenzió mellett (ahogy normál is esetben mondjuk az „én” különböző idiolektusokban való használatáról), feladva ezzel a doktrínát, miszerint a „jelentés (intenzió) meghatározza az extenziót”; vagy azt mondjuk – amint ezt tettük is –, hogy a természetes fajtanevek esetén az extenzióban fellépő különbség *ipso facto* jelentésbeli különbséget jelent, feladva ezzel azt a tant, hogy a jelentések fogalmak vagy bármiféle mentális entitások.

Mindazonáltal tisztában kell lennünk azzal, hogy Kripke tézise, miszerint a természetes fajtanevek merev jelölők, és a mi tézisünk, miszerint indexikusok, valójában ugyanazon érem két oldala. Minden további nélkül magunkévá tehetjük Kripke álláspontját, amikor ezt írja:

„Tegyük fel, hogy egy név referenciáját egy leírás segítségével rögzítjük. A név és a leírás ettől még nem lesznek *szinonimák* – egyszerűen arról van szó, hogy a név e pillanattól fogva *mereven* jelöli az ilyenformán megnevezett dolgot, még azokban a tényellentétes szituációkban is, amelyekben az nem tesz eleget a leírásban adott feltételnek. Úgy vélem, hogy ténylegesen ez a helyzet minden olyan megnevezés esetében, amikor a referenciát egy leírással rögzítjük. Meggyőződésem szerint azonban – ellentétben azzal, amit napjainkban több szerző is képvisel – a nevek referenciáját csak a legritkább esetben rögzítjük egy leírás segítségével. S ezzel nem csupán arra gondolok, amit Searle ekképp

fogalmazott meg: »A referenciát nem egyetlen *leírás* rögzíti, hanem tulajdonságok egy nagyobb összessége, egy tulajdonság-család.« Szerintem *egyáltalán* nem használjuk a tulajdonságokat ilyen célra.⁷¹⁰

Legyünk realisták

Most szeretném szembeállítani a saját álláspontomat egy – legalábbis a hallgatók között – népszerű, látszólag spontánul felbukkanó állásponttal. A jelen fejtegetés erejéig vegyük a természetes fajtanevek példájának az *arany* szót. Nem fogunk különbséget tenni az „arany” és annak görög, latin stb. rokon kifejezései között. Továbbá „arany” alatt szilárd halmazállapotú aranyat fogunk érteni. Mindezt szem előtt tartva azt állítjuk, hogy az „arany” extenziója nem változott (legalábbis számottevően) az elmúlt kétezer évben. Az arany *azonosítására* szolgáló módszereink hihetetlen fejlettségi fokot értek el. De az Arkhimédész görög dialektusában elhangzó *χρυσός* és az én magyar dialektusomban elhangzó *arany* kifejezések extenziója ugyanaz.

Lehetséges (és tegyük fel, hogy igaz), hogy amiképp Arkhimédész előtt is voltak olyan fémdarabok, amelyekről akkor nem tudták megállapítani, hogy *nem* aranyból vannak, úgy Arkhimédész idejében is voltak olyan fémdarabok, amelyekről nem tudták megállapítani, hogy *nem* aranyból vannak, de amelyeket mi, a modern eljárásainkkal könnyedén meg tudunk különböztetni az aranytól. Legyen *X* egy ilyen fémdarab. *X* nyilvánvalóan nem tartozik a standard magyar „arany” extenziójába; csakhogy az én álláspontom szerint nem tartozott bele az attikai görög *χρυσός* extenziójába sem, jöllehet egy ókori görög *X*-et tévesen aranynak (pontosabban *χρυσός*-nak) *vélte* volna.

Az említett alternatív álláspont szerint az „arany” azt *jelenti*, ami kielégíti az *arany mindenkori* „operacionális definícióját”. Száz éve az „arany” azt jelentette, ami kielégítette az *arany* éppen akkor használatban lévő „operacionális definícióját”; az „arany” ma azt jelenti, ami kielégíti az *arany* 1973-ban használatban lévő operacionális definícióját; a *χρυσός* pedig azt jelentette, ami kielégítette a *χρυσός akkori* operacionális definícióját.

Ezen álláspont elfoglalásának egyik leggyakoribb motivációja egy bizonyos, az *igazsággal* szembeni szkepticizmus. Az általam képviselt álláspont szerint, amikor Arkhimédész azt állította, hogy valami arany (*χρυσός*), akkor nem csupán azt állította, hogy rendelkezik az arany felszíni jellemzőivel (ami azt illeti, kivételes

10 S. Kripke: „Azonosság és szükségszerűség”. Csaba F. fordítása. In Farkas K. & Huoranszki F. (szerk.): *Modern metafizikai tanulmányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2004, 61.

esetekben előfordulhat, hogy valami egy természetes fajtába tartozik, és *nem* rendelkezik az adott természetes fajta tagjainak felszíni jellemzőivel); azt állította, hogy ugyanazzal az általános *rejtett szerkezettel* (úgyszólván ugyanazzal a „lényeggel”) rendelkezik, mint bármely szokványos, helyi arany. Arkhimédész azt állította volna, hogy a mi hipotetikus *X* fémdarabunk arany, de *tévedett* volna. De mégis *ki a megmondhatója*, hogy tévedett volna?

A kézenfekvő válasz az, hogy *mi* (akik a ma rendelkezésre álló legjobb elméletet használjuk). A legtöbb ember számára vagy fogós a kérdés (*ki a megmondhatója?*), és nem kielégítő a válasz, vagy irreleváns a kérdés, és nyilvánvaló a válasz. Miért van ez?

Azt gondolom, hogy azért, mert az emberek, intuícióikat tekintve többnyire vagy erősen antirealisták vagy erősen realisták. Egy erősen antirealista intuíció szempontjából kevésbé tűnik értelmesnek azt mondani, hogy a *mi* elméletünk segítségével kell megállapítani, hogy mi tartozik az Arkhimédész által használt *χρυσός* kifejezés extenziójába. Az antirealista ugyanis a mi elméletünket és Arkhimédész elméletét nem valamiféle elméletfüggetlen entitások rögzített birodalmának megközelítőleg helyes leírásaként látja. Továbbá hajlik rá, hogy kétségbe vonja a tudomány „konvergenciájának” elképzelését – nem gondolja, hogy a mi elméletünk *jobb* leírása *ugyanazon* entitásoknak, amelyeket Arkhimédész leírt. De ha a mi elméletünk *csupán* a mi elméletünk, akkor *azt* használni arra, hogy eldöntsük, vajon *X* beletartozik-e a *χρυσός* extenziójába vagy sem, ugyanannyira önkényes, mintha a Neandervölgyi elméletet használnánk, hogy eldöntsük, vajon *X* beletartozik-e a *χρυσός* extenziójába vagy sem. Az egyetlen elmélet, amelynek használata *nem* önkényes, az az, amelyet maga a beszélő elfogad.

A gond az, hogy egy erős antirealista számára az *igazság* fogalma csak intra-teoretikus fogalomként értelmes.¹¹ Az antirealista egy „redundancia elmélet” keretében használhatja az igazságot intra-teoretikusan; de nem áll rendelkezésére az igazság és a referencia fogalmának *extra-teoretikus* használata. Csakhogy az *extenzió elválaszthatatlan az igazság fogalmától*. Egy kifejezés extenziója nem más, mint amire a kifejezés *igaz*. Ahelyett, hogy valamiféle nehézkes operacionális segítségével megpróbálja megtartani az extenziót, az antirealistának ugyanúgy vissza kellene utasítania az extenzió fogalmát, ahogy az (extra-teoretikus) igazságét visszautasította. Dewey-hoz hasonlóan például lecserélheti az igazság fogalmát a „megalapozott állíthatóság” fogalmára (amennyiben felteszi, hogy létezik *rögzített* tudományos módszer, az említett fogalom e módszer függvénye lesz, ha pedig Dewey-val

11 Ezzel kapcsolatban lásd H. Putnam: „Explanation and Reference”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 196-214.

egyetértésben úgy gondolja, hogy maga a tudományos módszer is fejlődik, akkor az éppen rendelkezésre álló legjobb módszeré.) Ily módon azt mondhatja, hogy az „ X arany ($\chi\rho\nu\sigma\varsigma$)” megalapozottan állítható volt Arkhimédész korában, de nem állítható megalapozottan ma (ez abban az értelemben egy *minimál*-kijelentés, hogy azt a minimumot képviseli, amiben a realista és az antirealista egyetérthet); azt a kijelentést pedig, amely szerint X beletartozott a $\chi\rho\nu\sigma\varsigma$ extenziójába, értelmetlenülként fogja visszautasítani, ahogy azt is, amely szerint az „ X arany ($\chi\rho\nu\sigma\varsigma$)” igaz volt.

Közismert tény, hogy a szűk operacionalizmus képtelen sikeresen számot adni a tudományos vagy *common sense* kifejezések tényleges használatáról. Az operacionalizmus gyengébb változatai (mint például Ramsey elméletének Carnap-féle verziója), ha nem is adnak róla számot, de elfogadják az aktuális tudományos használatot (leginkább azért, mert a gyenge változatok bármilyen lehetséges használatot elfogadnak!), de azon az áron, hogy a tudományos eredmények közölhetősége *csodává* válik. Kétségtelen, hogy a tudósok úgy használják a kifejezéseiket, mintha a vonatkozó kritériumok nem *szükséges és elégséges feltételek* lennének, hanem valamiféle elméletfüggetlen entitások *megközelítőleg* helyes leírásai; továbbá úgy beszélnek, mintha az eljövendő elméletek *jobb* leírásokat adnának majd *ugyanazon* entitásokról, amelyekről a korábbi elméletek szóltak. Véleményem szerint a hipotézis, mely szerint ez *helyes*, az egyetlen olyan hipotézis, amely számot tud adni a tudományos eredmények közölhetőségéről, az elfogadható tudományos elméletek elsődrendű logika szerinti zártságáról, és a tudományos módszer számos egyéb sajátosságáról.¹² De most nem az a feladatom, hogy emellett érveljek. A mondanivalóm lényege az, hogy ha elméletfüggetlen módon akarjuk használni az igazság és az extenzió fogalmait (vagyis úgy kezeljük őket, mintha a miénktől eltérő elméletek nyelvein megfogalmazott kijelentésekre lennének definiálva), akkor el kell fogadnunk a realista nézőpontot, amelyhez az említett fogalmak tartoznak. Abban kételkedni, hogy vajon mondhatjuk-e *mi*, hogy X nem tartozik bele az „arany” extenziójába, ahogy a kifejezést Jones használta, *ugyanaz*, mint abban kételkedni, hogy van-e értelme azt gondolni, hogy Jones kijelentése („ X arany”) *igaz vagy hamis* (és nem csupán „megalapozottan állítható Jones számra, de nem állítható megalapozottan a mi számunkra”). Úgy békíteni össze az igazság lényegileg realista fogalmát az ember antirealista előítéleteivel, hogy elfogadunk egy tarthatatlan jelentéselméletet, nem nevezhető haladásnak.

További motivációt jelenthet az extrém operacionalizmus elfogadására a verifikálhatatlan hipotézisekkel szembeni ellenszenv. Első ránézésre úgy tűnhet, mintha

12 Ezen pontok megvilágító erejű tárgyalásához lásd: R. Boyd, *Realism and Scientific Epistemology* (a szerző által, a cornelli filozófia tanszéken, fénymásolatban terjesztett, kiadatlan változat).

azt állítanánk, hogy az „ X arany ($\chi\rho\rho\sigma\varsigma$)” Arkhimédész idején is hamis volt, jól-lehet Arkhimédész *elvben* sem tudhatta, hogy hamis. De nem pontosan erről van szó. A helyzet az, hogy *mi* számos olyan szituációt tudunk leírni (azt az elméletet használva, amely szerint X nem arany), amelyben X meglehetősen másképp működött volna, mint az Arkhimédész által aranynak minősített anyagok. Lehet, hogy X olvasztás hatására két különböző fémmé vált volna szét, vagy eltérő vezetőképességgel rendelkezett volna, esetleg más hőfokon vált volna gőzzé stb. Ha Arkhimédész jelenlétében végeztük volna el ezeket a kísérleteket, akkor az elmélet ismeretének hiányában is képes lett volna megállapítani az empirikus szabályszerűséget, mely szerint „ X számos tekintetben eltérően viselkedik a többi anyagtól, amelyet $\chi\rho\rho\sigma\varsigma$ -ként soroltam be”. Végül pedig levonta volna a következtetést, hogy „ X talán még-sem arany”.

A lényeg az, hogy ha valami kielégíti is egy bizonyos időpontban az arany azonosítására (vagyis felismerésére) használt kritériumokat, ettől még egyes helyzetekben viselkedhet a kritériumokat kielégítő egyéb anyagoktól eltérő módon. Ez nem *bizonyítja* feltétlenül, hogy nem arany, de egy elmélet hiányában is játékba hozza a hipotézist, amely szerint lehet, hogy nem az. Ha ezek után közölnénk Arkhimédésszel, hogy az arany ilyen és ilyen molekuláris szerkezettel bír (kivéve X esetében), és X eltérő molekuláris szerkezete miatt viselkedett másképp, akkor kétségbe vonható-e, hogy egyetértett volna velünk abban, hogy X nem arany? Akárhogyis, számomra nevetségesnek tűnik amiatt aggódni, hogy valami *igaz* lehet (egy bizonyos időpontban) annak ellenére, hogy nem tudjuk *igazolni* (abban az időpontban). Minden ésszerű álláspontban bizonyosan vannak olyan igaz dolgok, amelyek *soha* nem igazolhatók. Tegyük fel például, hogy végtelen sok kettőscsillag létezik. *Muszáj* ezt akár csak *elvben* igazolni tudnunk?¹³

Eddig saját álláspontunk elvetése mellett szóló, *metafizikai* érveket vettünk szemügyre. De elképzelhető, hogy valaki a beszélői szándék empirikus tényeit illetően nincs velünk egyetértésben. Ennek az esete állna fenn például akkor, ha valaki úgy gondolná, hogy Arkhimédész (a fent vázolt *Gedankenexperiment*-ben) azt állította volna, hogy „nem számít, ha X máshogy *viselkedik*, mint a többi aranyrög; X aranyból van, mert rendelkezik ilyen és ilyen tulajdonságokkal, és ez minden, ami ahhoz kell, hogy valami aranyból legyen.” Jóllehet tényleg nem tudhatjuk biztosan, hogy az ógörög természetes fajtanevek rendelkeztek-e a jelenlegi magyar

13 Lásd H. Putnam: „Logical Positivism and the Philosophy of Mind”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 33-69, Továbbá H. Putnam: „Degree of Confirmation’ and Inductive Logic” és „Probability and Confirmation”. In uő.: *Mathematics, Matter, and Method: Philosophical Papers, Vol. 1*. (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 270-304.

nyelv megfelelő szavainak tulajdonságaival, az utóbbiak tulajdonságait azonban nem illetheti komoly kétely. Ha félre tesszük a filozófiai előítéleteinket, akkor – úgy gondolom – tökéletesen tisztában vagyunk vele, hogy egyetlen operacionális definíció sem szolgál szükséges és elégséges feltétellel efféle szavak alkalmazásához. Adhatunk egy „operacionális definíciót” vagy tulajdonságok egy nyalábját stb., de a szándékunk soha nem az, hogy „a nevet szinonimáá tegyük a leírással.” Sokkal inkább „*mereven* használjuk a nevet”, hogy olyan dolgokra referáljunk, amelyek *természete* megegyezik a leírást alapesetben kielégítő dolgok természetével.

Más értelmek

Eddig a természetes fajtanevek uralkodó értelmét (vagy inkább uralkodó *extenzióját*) elemeztük. De a természetes fajtanevek általában számos értelemmel bírnak. (Ziff nem átalotta azt állítani, hogy értelmek valamiféle kontinuumával rendelkeznek.)

Ez részben magyarázható a mi elméletünk segítségével. Például víznek lenni nem más, mint az ugyanazon_F relációban állni bizonyos dolgokkal. De mégis mi az az ugyanazon_F reláció?

x csak akkor áll ugyanazon_F relációban y -nal, ha (1) mind x , mind y folyadék, és (2) x és y fontos fizikai tulajdonságai megegyeznek. A „folyadék” kifejezés maga is természetes fajtanev, amelyet most nem fogok megpróbálni elemezni. A „tulajdonság” kifejezés spektruma meglehetősen széles, ezt korábbi tanulmányokban már elemzés tárgyává tettük. Ez alkalommal a *fontosság* fogalmára akarok összpontosítani. A fontosság érdek-relatív fogalom. Egy folyékony vagy szilárd anyag „fontos” tulajdonságai általában azok, amelyek *strukturálisan* fontosak: amelyek meghatározzák, hogy miből áll a szóban forgó szilárd vagy folyékony anyag – elemi részecskéik; hidrogén és oxigén; föld, levegő, tűz, víz stb. –, illetve hogy ezen alkotórészek miféle elrendezése eredményezi a felszíni jellemzőket. Ebből a szempontból egy tipikus vízminta H₂O-ból áll. De az is lehet, hogy a szennyeződések fontosak, vagy nem fontosak; bizonyos kontextusban a „víz” jelenthet *kémiaiilag tiszta vizet*, más kontextusokban pedig vonatkozhat a Michigan-tóban található folyadéokra. És adott esetben egy beszélő hivatkozhat az XYZ-re vízként, feltéve, hogy vízként is *használja*. Általában fontos, hogy a víz folyékony halmazállapotban legyen, de néha lényegtelen, mint amikor egy darab H₂O molekulára utalunk vízként, vagy a levegő páratartalmára („víz a levegőben”).

Még olyan értelmek esetében is felfedezhető egyértelmű rokonság az alapértelemmel, amelyek annyira eltávolodtak az utóbbitól, hogy kénytelenek vagyunk

őket valamelyest „deviánsnak” tekinteni. Megkérdezhetem például, hogy „láttad a citromot?” miközben a *műanyag* citromra gondolok. Egy kevésbé deviáns eset lenne a következő: felfedezzük, hogy „tigrisek” élnek a Marson. Pontosabban úgy néznek ki, mint a tigrisek, de szén helyett szilikon alapú kémiai felépítéssel rendelkeznek. (A párhuzamos evolúció figyelemre méltó példája!) Vajon a Marson élő „tigrisek” tigrisek? Kontextusa válogatja.

Ahogy minden olyan elmélet esetében, amely szembemegy egy korábban elfogadott nézettel, úgy a mi elméletünk esetében is garantáltak a félreértések. Az eddig felmerült félreértések közül az egyik ez: egy kritikus azt állította, hogy például a „citrom” *uralkodó* értelme az, amely szerint bármi citrom, ami rendelkezik a citrom felszíni jellemzőivel (vagy elég sokkal közülük). Ugyanez a kritikus felvetette, hogy a citrom rejtett struktúrájának – genetikai kódjának – megléte csak akkor szükséges ahhoz, hogy valami citrom legyen, ha a „citrom” kifejezést *tudományos* terminusként használjuk. Számomra úgy tűnik, hogy mindkét ellenvetés egy (vagy két, egymást kiegészítő) félreértésen alapszik.

Az az értelem, amelyben szó szerint *bármi*, ami rendelkezik a citrom felszíni jellemzőivel, szükségszerűen citrom, nemhogy nem elsődleges, hanem nagyon is deviáns. Ebben az értelemben valami akkor is citrom lenne, ha olyan lenne az *íze*, és úgy nézne ki, mint egy citrom, de mondjuk szilikon alapú kémiai felépítéssel rendelkezne, vagy elektro-mikroszkóp alatt kiderülne róla, hogy *gép*. (Még az sem zárná ki a szilikon citromokat, ha a felszíni jellemzők közé felvennénk azt is, hogy „citromfán termő”; feltéve, hogy a Marson vannak „citrom”-fák. Ez még a gép-citromokat sem zárná ki; talán maga a fa is egy gép!)

Ugyanakkor az az értelem, amelyben valami csak akkor citrom, ha rendelkezik a citrom genetikai kódjával, *nem* ugyanaz, mint a technikai értelem (ha egyáltalán van ilyen, amit egyébként kételek). A technikai értelem, gondolom, valami olyasmi lenne, amely szerint a „citrom” egy, a genetikai kódot *pontosan meghatározó* leírás *szinonimája* volna. Ám amikor (egy másik példa kapcsán) azt mondtuk, hogy valami csak akkor *víz*, ha H_2O , akkor ezt – amint egyébként tisztáztuk is – nem úgy értettük, hogy *erről a beszélőnek tudnia* kell. Csak a *metafizikai és episztemológiai* szükségszerűség összekeverése révén következtethet valaki abból, hogy a víznek lenni (metafizikailag szükségszerű) igazságtételc a H_2O -nak lenni, arra, hogy a „víz” a H_2O szinonimája – amely esetben valóban a tudomány egy terminusa lenne. És hasonlóan: még abban az esetben sem következtethetünk arra, hogy a citrom egy olyan leírás szinonimája, amely a genetikai kódot explicit vagy egyéb módon pontosan meghatározza, ha – amint egyébként gondolom – a „citrom” uralkodó értelme szerint, valami csak akkor citrom, ha rendelkezik a citrom genetikai kódjával.

A téves elgondolás, miszerint a „citrom”-nak van egy fontos (feltehetően uralkodó jellegű) értelme, amely szerint a felszíni jellemzők megléte, legalábbis elégséges feltétele annak, hogy valami citrom legyen, elfogadhatóbb, amennyiben a felszíni jellemzők *a citrommal való keresztezhetőséget* is magukban foglalják. De a citrommal való keresztezhetőség jellemző előfeltételezi a citrom fogalmát. Így, még abban az esetben is, ha *ily módon* elégséges feltételt kapunk, egyáltalán nem biztos, hogy ez összeférhetetlen lenne az itt bemutatott jellemzéssel. Mi több, a citrom fogalmát előfeltételező „felszíni jellemzők” (mint a citrommal való keresztezhetőség) nem nyújtanak olyan igazságfeltételt, amely lehetővé tenné annak eldöntését, hogy más lehetséges világokban (vagy egymillió évvel ezelőtt, esetleg egymillió fényévnnyire innen) mely objektumok citromok. (Ráadásul úgy gondolom, hogy ez a jellemzés – minden kérdéssége mellett – még elégséges feltételként sem állja meg a helyét. Úgy vélem, elgondolható olyan esetek, amelyekben valami, ami nem citrom, keresztezhető a citrommal és úgy néz ki, mint a citrom, stb.)

Meg lehetne próbálni a gép-fán (fa-gépen?) növény gép-citrom (citrom-gép?) esetét azáltal kizárni, hogy ez a „növekedés” nem igazi *növekedés*. Ez így is van; de éppen azért, mert a „növekedni” természetes *fajtapredikátum*, és pontosan ugyanaz a leírás illik rá, mint amit itt bemutattunk.

El kell kerülnünk azt a további félreértést is, miszerint az itt kifejtett elméletből az következne, hogy egy természetes fajtanév extenziójának tagjai szükségszerűen *rendelkeznek* egy közös rejtett szerkezettel. Kiderülhetett volna, hogy a folyadék részecskéknek, amelyeket „víz”-nek hívunk, a felszíni jellemzőkön *kívül* nincs *semmilyen* lényeges közös fizikai jellemzője. Ez esetben a szükséges és elégséges feltétele annak, hogy valami víz legyen, abból állna, hogy rendelkezik-e elegendően sok felszíni jellemzővel.

Egyébként ez utóbbi kijelentésből nem következik annak lehetősége, hogy a víznek nincs rejtett szerkezete (vagy hogy a víz valami más is lehetne, mint H₂O). Amikor azt mondjuk, hogy *kiderülhetett* volna, hogy a víznek nincs rejtett szerkezete, azt értjük ezalatt, hogy egy rejtett szerkezettel nem rendelkező folyadék (azaz olyan folyadék, amelynek különböző részei a felszíni jellemzőkön *kívül* semmi közössel nem rendelkeznek) ugyanúgy nézhetne ki, és ugyanolyan íze lehetne, mint a víznek, ez tölthetné meg a tavakat (amelyek ténylegesen vízzel vannak tele), stb. Röviden szólva, a rejtett szerkezettel nem rendelkező folyadék vonatkozásában lehattunk volna ugyanabban az episztemikus helyzetben, mint amelyben a víz vonatkozásában egyszer már ténylegesen voltunk. Vesd össze Kripke példájával a jégből készült pulpitusról¹⁴.

14 S. Kripke: „Azonosság és szükségszerűség”. Csaba F. fordítása. In Farkas K. & Huoranszki F. (szerk.): *Modern metafizikai tanulmányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2004, 39-68.

Valójában majdnem kontinuum számosságú eset van. Néhány betegségről például kiderült, hogy nem rendelkezik rejtett szerkezettel (az egyetlen dolog, amelyben a paradigmatis esetek megegyeznek, tünetek egy nyalábja), míg másokról (pl. a tuberkulózisról) kiderült, hogy közös rejtett szerkezetük van, valamilyen kóroktan értelmében. Némely esetben pedig még mindig nem tudjuk; a szklerózis multiplex esete például továbbra is élénk vita tárgyát képezi.

Érdekes a *jade kő* esete. Bár a kínaiak nem észlelnek különbséget, a „jade” kifejezést két ásványra alkalmazzák: a nefritre és a jadeitre. Kémiai szempontból egyértelmű különbség van közöttük. A jadeit egy nátriumból és alumíniumból, míg a nefrit kalciumból, magnéziumból és vasból álló vegyület. E két teljesen eltérő mikrostruktúra eredményezi ugyanazt a sajátos anyagi minőséget.

Visszatérve egy pillanatra az Ikerföld példához; ha a H_2O és az XYZ egyaránt elterjedt lenne a földön, akkor a jadeit/nefrit esethez hasonló jelenséggel volna dolgunk: helyes volna azt mondani, hogy *kétféle víz van*. És ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy „az ikerföldi anyagról kiderült, hogy nem víz”, azt kellene mondanunk: „kiderült, hogy az XYZ fajtájú víz”.

Összefoglalva: ha létezik egy rejtett szerkezet, akkor ez általában meghatározza azt, mi számít a természetes fajta tagjának, nem csak az aktuális, hanem minden lehetséges világban. Másként szólva meghatározza, hogy mit lehet, illetve nem lehet rényellentétcsen feltételezni a természetes fajtáról. (Lehetséges, hogy a víz csak gőz formájában fordul elő? Igen. Lehetséges, hogy a víz XYZ? Nem.) Lehetséges azonban az is, hogy a helyi víznek két vagy több rejtett szerkezete van – vagy olyan sok, hogy a „rejtett szerkezet” irrelevánssá válik, és a felszíni jellemzők válnak döntővé.

Más szavak

Eddig csak természetes fajtaneveket használtunk példaként; de az elért eredmények szavaink számos egyéb fajtájára is alkalmazhatók, például a főnevek nagy többségére, valamint egyéb szófajokra is.

Vizsgáljuk meg röviden a mesterségesen előállított termékek (műtermékek) neveit – olyan szavakat, mint a „ceruza”, „szék”, „palack”, stb. A hagyományos fel fogás szerint ezek a szavak tulajdonságok konjunkciója, esetleg nyalábja révén definiáltak. Ha valami rendelkezik a konjunkcióban foglalt valamennyi tulajdonsággal (vagy a nyaláb elegendő számú tulajdonságával, a nyaláb-modell szerint), akkor az szükségképpen ceruza, szék, palack, stb. Mi több, a nyalábban szereplő tulajdonságok némelyikét (a nyaláb-modell szerint) rendszerint *szükségszerűnek* tartják (a tulajdonságok-konjunkciója modell szerint, a konjunkcióban szereplő *minden*

tulajdonság szükségszerű). A műterméknek lenni feltehetően szükségszerű, ahogy a *valamilyen jellemző célt szolgáló fajtához tartozni* is az – például „a ceruzák műtermékek”, és „a ceruzák jellemzően írásra valók” feltehetően szükségszerűek. Végül pedig úgy tartják, hogy ez a fajta szükségszerűség episztemikus szükségszerűség – valójában analiticitás.

Térjünk vissza még egyszer a tudományos fantasztikum területére. Ez alkalommal Rogers Albritton egyik példáját használjuk. Képzeld el, hogy egy napon felfedezzük, hogy *a ceruzák organizmusok*. Felboncoljuk, megvizsgáljuk őket elektronmikroszkóp alatt, és megpillantjuk az idegek és egyéb szervek majdnem láthatatlan szövvényét. Kémkedni kezdünk utánuk és látjuk, amint petéket raknak le, amelyek kifejlert ceruzákká válnak. Felfedezzük azt is, hogy ezek az organizmusok nem utánozzák a többi (mesterséges) ceruzát – nem léteznek, és nem is léteztek ceruzák ezen organizmusokon kívül. Bizonyára furcsának tűnik, hogy ezen organizmusok közül sok valamiféle feliratot hordoz – pl. GRIP 2001 FABER-CASTELL GERMANY 2=B – de könnyen lehet, hogy ezek az organizmusok intelligensek, és ez az egyik álcázási trükkjük. (Azt is meg kell magyaráznunk, hogy miért nem próbált meg soha senki ceruzákat gyártani, és így tovább, de bizonyos értelemben ez nyilván egy lehetséges világ.)

Ha ez elgondolható – és egyetértek Albrittonnal, hogy az –, akkor episztemikusan lehetséges, hogy kiderüljön: a ceruzák organizmusok. „A ceruzák műtermékek” kijelentés tehát a legszigorúbb értelemben nem szükségszerű episztemikusan, és *a fortiori* nem analitikus.

Azonban nem árt az óvatosság. Megmutattuk-e ezzel, hogy létezik olyan lehetséges világ, amelyben a ceruzák organizmusok? Úgy vélem, nem. Csak azt mutattuk meg, hogy van egy olyan lehetséges világ, amelyben bizonyos organizmusok a ceruzák – Kripke kifejezésével élve – episztemikus hasonmásai. Visszatérve az Ikerföld gondolat kísérletéhez képzeljük el, hogy a földi ceruzák azok, amiknek gondoljuk őket, vagyis írás céljából gyártott műtermékek, míg az ikerföldi „ceruzák” Albritton féle organizmusok. Képzeld el továbbá, hogy az Ikerföld lakói erről mit sem sejtenek – a „ceruzák”-kal kapcsolatos hiteik teljesen megegyeznek a mi ceruzákra vonatkozó hiteinkkel. Amikor ezt felfedeznénk, nem azt mondanánk: „néhány ceruza organizmus”, hanem valószínűleg így fogalmaznánk: „azok az ikerföldi dolgok, amelyeket ott ceruzának tartanak, valójában nem ceruzák. Valójában bizonyos fajta organizmusok.”

Tegyük fel most, hogy a helyzet úgy a Földön, mint az Ikerföldön az Albritton által leírtaknak felel meg. Ekkor azt mondanánk: „a ceruzák organizmusok”. Ezek szerint az, hogy az ikerföldi „ceruza-organizmusok” tényleg ceruzák-e vagy sem, annak függvénye, hogy a földi ceruzák organizmusok-e vagy sem. Ha a ténylegesen

létező ceruzák azok, amiknek gondoljuk őket, akkor egy lehetséges világ, amelyben léteznek ceruza-organizmusok, *nem* egy olyan lehetséges világ, amelyben a ceruzák organizmusok. Ebben az esetben (amely természetesen a valós eset) nincs olyan lehetséges világ, amelyben a ceruzák organizmusok. Az, hogy a ceruzák műtermékek, szükségszerű abban az értelemben, hogy minden lehetséges világban igaz – metafizikailag szükségszerű. Azonban ez nem jelenti azt, hogy episztemikusan is szükségszerű.

Ebből következően a „ceruza” nem *szinonimája* egyetlen leírásnak sem – még egy *laza* deskripcióval való laza szinonimitás sem áll fenn. Amikor a „ceruza” szót használjuk, szándékaink szerint arra referálunk, aminek ugyanaz a természete, mint az aktuális világból való ceruzák normális példányainak. A „ceruza” éppúgy indexikus, mint a „víz” vagy az „arany”.

Bizonyos értelemben a történet, amelyben a ceruzákról kiderül, hogy organizmusok, kiegészíti azt a néhány évvel ezelőtt tárgyalt esetet¹⁵, amelyben a macskákról derül ki, hogy (a Marsról irányított) robotok. Katz emellett érvel¹⁶, hogy félreértelmeztük ezt az esetet, amelyet inkább így kellene leírni: „kiderült, hogy nem léteznek macskák ebben a világban”. Katz elismeri, hogy azt is mondhatnánk: „A macskákról kiderült, hogy nem állatok, hanem robotok”. Azonban emellett érvel, hogy ez egy szemantikai értelemben deviáns mondat, amely helyesen így szólna: „azokról a dolgokról, amelyekre a 'macskák'-kal referálok, kiderült, hogy nem állatok, hanem robotok”. Katz elmélete azonban a rossz nyelvész elmélete. Először is, az iménti magyarázata annak, hogy miként mondhatjuk: „A macskák robotok”, tetszőleges célra alkalmazható magyarázat, amely *bármilyen* nyelvi megnyilatkozás esetén használható. Ennél fontosabb azonban, hogy Katz elmélete szerint a fent leírt esetben „a macskák robotok” *deviáns*, míg a „nem léteznek macskák ebben a világban” nem deviáns, hanem sztenderd. Nem tagadom, hogy *van* olyan eset, amelyben a „nem léteznek (és nem is léteztek) macskák ebben a világban” lenne a sztenderd: (episztemikus értelemben) lehetséges felfedeznünk, hogy kollektív hallucinációban szenvedtünk. (A „macskák” olyanok, mint a rózsaszín elefántok.) Ám a fent leírt esetben „a macskákról kiderült, hogy a Marsról irányított robotok” bizonyosan nem deviáns, a „nem léteznek macskák a világban” pedig rendkívül deviáns.

15 Lásd H. Putnam: „It Ain't Necessarily So”. In uő., *Mathematics, Matter, and Method: Philosophical Papers, Vol. 1.* (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 237-49.

16 J. Katz: „Logic and Language: An Examination of Recent Criticisms of Intensionalism”. In K. Gunderson (szerk.): *Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. VII., Language, Mind, and Knowledge*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1975, 36-130.

Katz magyarázata melleleg nem csupán nyelvészeti vállalkozásként, hanem mint racionális rekonstrukció is hibás. Bizonyára azért nem használjuk a „macska” szót egy leírás szinonimájaként, mert eleget tudunk a macskákról ahhoz, hogy tudjuk, rendelkeznek egy rejtett szerkezettel, és a bevált tudományos módszertannak megfelelően azokra a dolgokra referálunk mereven a neveikkel, amelyek egy ilyen rejtett szerkezettel rendelkeznek, nem pedig azokra, amelyek véletlenül kielégítőnek bizonyos deskripciókat. Persze ha *ismernénk* e rejtett szerkezetet, segítségével megfogalmazhatnánk egy leírást; de itt még nem tartunk. Ebben az értelemben a természetes fajtanevek használata a világhoz való viszonyunk egy fontos jellegzetességét tükrözi: tudjuk, hogy a közös szerkezettel rendelkező dolgok fajtákat alkotnak, de még nem rendelkezünk elég ismerettel ahhoz, hogy leírjuk a rejtett szerkezetek mindegyikét.

Mindazonáltal Katz álláspontja plauzibilisebb a ceruzák, mint a macskák esetében. Úgy gondolom, ismerjük egy szükséges és elégséges feltételét annak, hogy valami *ceruza* legyen, jöllehet ez a feltétel igencsak homályos. Ily módon lehetséges a „ceruza” kifejezést egy laza leírás szinonimájaként értelmezni. Abban az esetben, ha a ceruzákról kiderül, hogy organizmusok, két lehetőség közül választhatunk. Mondhatjuk azt: „A ceruzákról kiderült, hogy organizmusok”, de mondhatjuk azt is: „Nem léteznek ceruzák ebben a világban” – a „ceruza” szót tehát használhatjuk természetes fajtanevként vagy egyetlen kritériumra támaszkodó kifejezésként¹⁷.

Másrészt kétséges, hogy valóban léteznek-e egyetlen kritériumra támaszkodó szavak a természetes nyelvben, kivéve azokat az eseteket, ahol explicit kikötések rögzítik ezt. Nem derülhetne ki, hogy a kardiológusok nem orvosok, hanem a Marsról származó kémek? Válaszold azt, hogy de igen, kiderülhetne, és ezzel feladtad a „kardiológus” és a „szívgyógyász” szinonimitásának téziséét. Úgy tűnik, erős tendencia mutatkozik abban az irányban, hogy az egyetlen kritérium segítségével bevezetett szavaink, természetes fajtanevekéhez hasonló értelemre teyenek szert, a merev jelölőkre és indexikusokra jellemző vonásokkal együtt. A műtermékek nevei esetén ez a természetes fajtanevekre jellemző értelem tűnik uralkodónak.

(Van egy vicc a betegről, aki éppen az elmegyógyintézetből való elbocsátás előtt áll. Az orvosok faggatják egy darabig, de ő minden kérdésre teljesen épelméjű választ ad. Úgy döntenek, hogy szabadon bocsátják, majd az interjú végén az egyik orvos csak úgy mellékesen megkérdezi: „Mi szeretne lenni, ha kikerül innen?”. „Te-

17 Az egyetlen kritériumra támaszkodó kifejezések fogalmát és az analicitás erre épülő elméletét „The Analytic and the Synthetic” c. tanulmányomban tárgyalom. In *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 33-69.

áskanna”. A vicc nem volna érthető, ha szó szerint elgondolhatatlan volna, hogy egy személy teáskanna legyen.)

Vannak azonban olyan szavak, amelyek majdnem tisztán megtartják egyetlen kritériumra támaszkodó jellegüket. Ezek azok a szavak, amelyek jelentését szóképzéssel kaptuk: *vadász = valaki, aki vadászik*.

Az itt adott leírás nem csak a főnevek többségére, hanem egyéb szófajokra is alkalmazható. Az olyan igéknek, mint a „növekedni”, olyan melléneveknek, mint a „piros”, mind indexikus jellege van. Másfelől néhány szinkategorematikus szó jellegében inkább egyetlen kritériumra támaszkodó. Az „egész” kifejezést például megmagyarázhatjuk így: „A hadsereg körülvette a várost” akkor is igaz lehetne, ha az *A* hadosztály nem vett részt a hadműveletben. „Az egész hadsereg körülvette a várost” viszont azt jelenti, hogy a hadsereg minden része (vagyis minden megfelelő egysége: például az *A* hadosztály) részt vett az ige által jelölt tevékenységben.¹⁸

Jelentés

Nézzük, hogy állunk a jelentés fogalmával. Láttuk, hogy egy kifejezés extenzióját nem a beszélő fejében található fogalom rögzíti: ez egyfelől azért van így, mert az extenzió általában *közösségi*leg meghatározott – a nyelvi munkamegosztás legalább annyira valóságos, mint a „tényleges” munkamegosztás –, másfelől pedig azért, mert az extenzió részben *indexikusan* meghatározott. Kifejezéseink extenziója a paradigmáként szolgáló egyes dolgok tényleges természetétől függ¹⁹, és ez a tényleges természet általában nem teljesen ismert a beszélő előtt. A szemantika hagyományos elmélete mindössze két elemről feledkezik meg az extenzió meghatározásakor – a társadalomról és a való világról!

Vizsgálódásunk elején láttuk, hogy a jelentés nem azonosítható az extenzióval. Ugyanakkor nem azonosítható az „intenzióval” sem, amennyiben ez az egyes beszélő által birtokolt *fogalom*. Mihez kezdjünk most?

Két plauzibilis úton indulhatunk el. Az egyik úton ragaszkodunk a jelentés és a fogalom azonosságához azon az áron, hogy feladjuk az elképzelést, amely szerint a jelentés meghatározza az extenziót. Ha erre indulunk tovább, akkor azt mondhatjuk, hogy a „víz” a Földön és az Ikerföldön is ugyanazzal a *jelentéssel* bír, de eltérő az *extenziója*. (Nem csak a *lokális*, hanem a *globális* extenziója is. Az ikerföldi

¹⁸ Ezt a példát Anthony Kroch doktori disszertációjának (MIT, Nyelvészeti Tanszék, 1974) egyik elemzéséből kölcsönöztem.

¹⁹ Nem a Flew-féle paradigma-fogalomra gondolok, amely szerint *K* bármely paradigmája *szükségszerűen* egy *K* (a valóságban).

XYZ nem tartozik az általam kiejtett „víz” szó extenziójába, de beletartozik a hasonmásom által kiejtett „víz” extenziójába, és ez nem csupán azért van így, mert az Ikerföld messze van tőlem, hiszen akármilyen messze legyenek is tőlem térben és időben, a H_2O molekulák beletartoznak az általam kiejtett „víz” szó extenziójába. Továbbá amit én tényellentétesen víznek gondolhatok, az más, mint amit a hasonmásom tényellentétesen „víz”-nek gondolhat.) Míg az „én”-hez hasonló, *abszolút* indexikus szavak esetében ez a helyes út, az általunk vizsgált szavak esetében nem tűnik annak. Vegyük például a „szil” és a „bükk” esetét. Ha ezek „fordítva” lennének az Ikerföldön, akkor minden bizonnyal *nem* mondanánk azt, hogy a „szil” jelentése ugyanaz a Földön és az Ikerföldön, még ha a hasonmásom bükk-sztereotípiája (vagyis amit ő „szil”-nek nevez) megegyezik is az én szil-sztereotípiámmal. Ehelyett azt mondanánk, hogy a hasonmásom idiolektusában a „szil” *bükköt* jelent. Ezért előnyösebbnek tűnik egy másik irányt választani, és a jelentést két entitás rendezett párjával (esetleg rendezett *n*-esével) azonosítani, *amely entitások egyike az extenzió*. (A „jelentésvektor” többi komponensét a későbbiek során adjuk meg.) Így triviálisan igazgá válik, hogy *a jelentés meghatározza az extenziót* (vagyis hogy az extenzió-beli különbség *ipso facto* jelentésbeli különbség), de teljesen elveti az elképzelést, amely szerint ha a hasonmásom és én különböző jelentést tulajdonítunk egy szónak, akkor különböző fogalmakkal *kell* rendelkezniünk (vagy különböző pszichológiai állapotban kell lenniünk). Ezt az utat követve azt mondhatjuk, hogy a hasonmásom és én *mást értünk* a „szil” kifejezés alatt, de ez nem a pszichológiai állapotainkról szóló állítás lesz. Mindez csupán azt jelenti, hogy a szó általa használt példányainak extenziója különbözik a szó általam használt példányainak extenziójától; de ez az extenzió-beli különbség nem az önmagában vett nyelvi kompetenciánk különbségéből fakad.

Amennyiben ez helyes (és szerintem az), úgy a jelentés hagyományos problémája két problémára bomlik fel. Az első probléma *az extenzió meghatározottságának* magyarázata. Mivel számos esetben az extenziót nem individuálisan, hanem közösségileg, a nyelvi munkamegosztás igénybevételével határozzuk meg, úgy gondolom, ez a probléma tulajdonképpen a szociolingvisztika tárgykörébe tartozik. A probléma megoldása többek között abban állna, hogy részleteiben kibontjuk a nyelvi munkamegosztás működésmechanizmusát. A Kripke által a tulajdonnevekre bevezetett, majd általunk a természetes fajtanevekre, valamint a fizikai mennyiségekre kiterjesztett, úgynevezett „referencia oksági elmélete”²⁰ erre a területre tartozik. Ugyanis az a tény, hogy számos kontextusban az általam kiejtett név példányaihoz ugyanazt a referenstársítjuk, mint a név azon példányaihoz, amelyeket

20 Lásd H. Putnam: „Explanation and Reference”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 196-214.

az a beszélő ejt ki, akitől a nevet tanultam (tehát hogy a „névadási szertartáson” jelenlévőktől kezdve a referencia beszélőről beszélőre hagyományozódik, jóllehet semmilyen rögzített *leírást* nem adunk át) – ez csupán a referencia meghatározására irányuló közösségi együttműködés speciális esete.

A másik probléma az *egyéni kompetencia* leírása. Jóllehet az extenziót számos esetben közösségre határozzuk meg, mégsem fogjuk automatikusan az *S* szó Jones által kiejtett példányaihoz a standard extenziót rendelni, *figyelman kívül hagyva*, hogy Jones hogyan használja *S*-t. Jones-nak rendelkeznie kell bizonyos *S*-hez kapcsolódó képzetekkel és készségekkel, hogy szerepet vállalhasson a nyelvi munkamegosztásban. Amint feladjuk az elképzelést, mely szerint az egyéni kompetenciának elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy meghatározza az extenziót, friss nézőpontból kezdhettük vizsgálni azt.

Ebben a tekintetben tanulságos felismerni, hogy az olyan kifejezések, mint a „tigris” vagy a „víz” meglehetősen különbözőek a tulajdonnevektől. A „Kovács János” tulajdonnevet használhatjuk helyesen anélkül, hogy bármit tudnánk a referensről, azon kívül, hogy „Kovács János”-nak hívják – és akár még ebben is tévedhetünk. („Réges-régen, valamikor az ősidőkben, de legalábbis múlt péntek előtt, Micimackó egy erdőben élt, saját kunyhójában, Kovács János név alatt.”) Ellenben a „tigris” szót nem használhatjuk helyesen (kivéve *per accidens*) anélkül, hogy ne rendelkeznénk számos információval a tigrisekről, vagy legalábbis egy bizonyos tigris-képről. Ebben az értelemben a fogalmaknak *van* köze a jelentéshez.

Ahogy az első probléma vizsgálata tulajdonképpen szociolingvisztikai kérdés, úgy a második probléma vizsgálata tulajdonképpen pszicholingvisztikai kérdés. A következőkben az utóbbit vesszük szemügyre.

Sztereotípiák és kommunikáció

Tegyük fel, hogy egy beszélő semmivel többet nem tud a „tigris” kifejezés extenziójáról, mint hogy az fizikai objektumok egy halmaza. Ha minden más tekintetben normális nyelvi kompetenciával rendelkezik, akkor *bizonyos* mondatokban tudja használni a „tigris” szót: például „a tigrisek rendelkeznek tömeggel”, „a tigrisek térben kiterjedtek”, „adj egy tigrist”, „az egy tigris?” stb. Továbbá a „tigris” *közösségre meghatározott* extenziója ezekben a mondatokban a standard extenzió lesz (vagyis a tigrisek halmaza). Mégsem mondanánk egy ilyen beszélőről, hogy ismeri a „tigris” szó jelentését. Miért?

Mielőtt megpróbálunk felelni erre a kérdésre, fogalmazzuk meg egy kicsit másképp. Azt fogjuk mondani, hogy valaki *elsajátította* a „tigris” kifejezést, ha

képes úgy használni, hogy (1) a használata kiállja a próbát (vagyis mások nem mondják róla, hogy „nem tudja, *mi* az a tigris”, „nem ismeri a 'tigris' szó jelentését” stb.), és (2) a világban, illetve a saját nyelvi közösségében elfoglalt pozíciója összességében olyan, hogy idiolektusában a „tigris” kifejezés közösségre meghatározott extenziója a tigrisek halmaza. Az (1)-es kitétel nagyjából azt jelenti, hogy az előző bekezdésben említett hipotetikus beszélőhöz hasonló esetek nem tartoznak azok közé, akik elsajátították a „tigris” (vagy bármely más) kifejezést. Bizonyos esetekben mondhatjuk, hogy *részlegesen elsajátították* a szót; de engedjék meg, hogy ezt a kérdést későbbre halasszuk. A (2)-es kitétel azt jelenti, hogy a miénkkel megegyező nyelvi szokásokkal rendelkező, ikerföldi beszélők kizárólag akkor tartoznak azok közé, akik elsajátították a „tigris” szót, ha idiolektusukban a „tigris” extenziója a tigrisek halmaza. Az előző szakaszok hozadéka éppen az, hogy pusztán abból, hogy az ikerföldi nyelvi szokások megegyeznek a földiekkel, *nem* következik, hogy ikerföldi dialektusban (vagy idiolektusokban) a „tigris” extenziója a tigrisek halmaza: az ikerföldi „tigrisek” természetesen is számít. (Amennyiben például az ikerföldi organizmusok szilikon-alapú felépítéssel rendelkeznek, akkor az ottani „tigrisek” valójában nem tigrisek, jöllehet a laikus ikerföldi beszélő nyelvi szokásai tökéletesen azonosak a földi beszélőkével.) Ily módon a (2)-es kitétel azt jelenti, hogy ebben az esetben úgy döntöttünk, hogy az ikerföldi beszélők nem sajátították el a mi „tigris” szavunkat (jöllehet elsajátították egy másik szót, amelyet a miénkkel megegyező módon írnak és ejtenek).

Azért vezetjük be ezt a beszédmódot, mert az „ismeri a 'tigris' szó jelentését?” kérdés részrehajló azon elmélet javára, amely szerint egy szót elsajátítani annyi, mint birtokába jutni valaminek, amit a szó „jelentésének” hívunk. Azonosítsuk ezt a dolgot egy fogalommal, és máris visszajutottunk ahhoz az elmülethez, amely szerint egy szó elsajátításának elégséges feltétele, ha a szót a megfelelő fogalomhoz társítjuk (vagy általánosabban fogalmazva: ha a megfelelő, kapcsolódó pszichológiai állapotban vagyunk) – vagyis ahhoz az elmülethez, amelyet mindeddig cáfolni igyekeztünk. Így a továbbiakban „elsajátítani” fogunk szavakat ahelyett, hogy „megtanulnánk a jelentésüket”.

Most újrafogalmazhatjuk a kérdést, amellyel a szakasz kezdődött. A fent bemutatott beszélő nyelvhasználata nem állja ki a próbát, jöllehet nem teszi szükségessé, hogy nem-standard extenziót rendeljünk az ő idiolektusában előforduló „tigris” szóhoz. De miért nem állja ki a próbát?

Tegyük fel, hogy hipotetikus beszélőnk egy hógolyóra mutat, és azt kérdezi, hogy „ez egy tigris?”. Nyilvánvalóan nem sok értelme lesz *vele* tigrisekről beszélgetni. Az értelmes kommunikáció feltételezi, hogy a beszélgető felek tudnak valamit arról, amiről beszélnek. Persze nap mint nap hallunk embereket olyan dolgokról

„kommunikálni”, amelyekről nyilvánvalóan semmit nem tudnak; csakhogy az, aki egy hógolyóra mutatva azt kérdezi, hogy „ez egy tigris?” zavarba ejtő mértékben tesz túl azon, aki úgy gondolja, hogy a Vancouver fogja megnyerni a Stanley Kupát, vagy hogy a vietnámi háború a dél-vietnámiak érdekében zajlott. Azoknak a problémájára, akik azt hiszik, hogy a Vancouver fogja megnyerni a Stanley Kupát, illetve hogy a vietnámi háború a dél-vietnámiak érdekében zajlott, nyilvánvalóan nem orvosolható nyelvi konvenciók elsajátításával; de az, hogy valaki a fenti, zavarba ejtő értelemben ne tudja, hogy miről beszél, kiküszöbölhető nyelvi konvencióink segítségével. Azt szeretném állítani, hogy egy beszélőnek tudnia *kell* valamit a (sztereotipikus) tigrisekről, hogy azok közé tartozzon, akik elsajátították a „tigris” szót; tudnia *kell* valamit a szilekről (vagy legalábbis azok sztereotípiájáról), hogy azok közé tartozzon, akik elsajátították a „szil” szót; stb.

Ennek az elgondolásnak nem szabadna különösebben meglepőnek lennie. Végül is azt sem hagyjuk, hogy valaki anélkül vezessen közutakon, hogy átment volna néhány teszten, amelyek megállapítják, hogy rendelkezik egy *minimális* szintű kompetenciával; valamint nem látunk vendégül vacsorára olyan embereket, akik nem tanultak meg késsel-villával enni. A nyelvi közösségnek is megvannak a maga minimum-elvárásai, a szintakszis, mint a „szemantika” terén.

Ugyanakkor az elvárt minimális kompetencia természete nagyban függ mind az adott kultúrától, mind a tárgyterülettől. A mi kultúránkban elvárjuk a beszélőktől, hogy tudják, hogy néznek ki a tigrisek (feltéve, hogy elsajátítják a „tigris” szót, ami gyakorlatilag kötelező); de nem várjuk el tőlük, hogy tisztában legyenek a szilek megjelenésének apró részleteivel (például a levelek alakjával). A magyarul beszélőktől saját *nyelvi közösségük elvárja*, hogy meg tudjanak különböztetni egy tigrist egy leopárdtól; de nem várja el, hogy különbséget tudjanak tenni a szilek és a bükkök között.

Ez könnyen alakulhatott volna másként. Képzeljünk el indián törzset (nevezük őket cheroquoi-nak), amely *uhaba'*-nak hívja a szilt, és *wa'arabi*-nak a bükköt, és amely *kötelezővé* teszi tagjai számára, hogy felismerjék a különbséget. Egy olyan cheroquoi-ról, aki nem ismer fel egy szilt, azt mondanák, hogy nem tudja, mi az az *uhaba'*, nem ismeri az *uhaba'* szó jelentését (esetleg nem ismeri a szót, vagy nem rendelkezik a szóval); éppen úgy, ahogy egy magyarul beszélőről is azt mondanák, hogy nem tudja, mi az a tigris, nem ismeri a „tigris” szó jelentését, ha nem tudná, hogy a tigrisek csikosak (persze ha legalább azt tudja, hogy a tigrisek nagyméretű macskafélék, akkor azt mondhatjuk, hogy ismeri a jelentés egy részét, vagy részleges

ismeretei vannak a szó jelentéséről), stb. Ebben az esetben az *uhaba*’ „szil”-ként, illetve a *wáarabi* „bükk”-ként való fordítása a mi elképzelésünk szerint csak *megkövetlőleg* lenne pontos. Ebben az értelemben a radikális fordítás²¹ komoly nehézséget jelent, de ez a nehézség nem azonos a Quine által tárgyalt absztrakt problémával.²²

Mik a sztereotípiák?

A „sztereotípiá” fogalmát a University of Washingtonon és a Minnesota Center for the Philosophy of Science-ben, 1968-ban tartott előadásaimban vezettem be. A később megjelent „Is Semantics Possible?”²³ továbbviszi ugyanazt a gondolatmenetet, a jelen tanulmányban pedig szeretném újra bevezetni a fogalmat, illetve választ adni néhány vele kapcsolatban felmerült kérdésre.

Mindennapi szóhasználatunkban a „sztereotípiá” egy konvencionális (gyakran rosszindulatú és messzemenően pontatlan) elképzelés arról, hogy *X* hogy néz ki, mit csinál, vagy micsoda. Nyilvánvalóan én is kihasználom a mindennapi szóhasználat bizonyos jellegzetességeit. A rosszindulatú sztereotípiák nem foglalkoztatnak (attól eltekintve, ahol a nyelv maga rosszindulatú); de foglalkoztatnak az esetenként téves, konvencionális elképzelések. Azt szeretném állítani, hogy pontosan eféle konvencionális elképzelések kapcsolódnak a „tigris”, az „arany” stb. szavakhoz, továbbá hogy ebben kimerül mindaz, ami a „fogalom”-elméletből igaz.

E szerint ha valaki ismeri a „tigris” jelentését (vagy terminológiai döntésünk értelmében: elsajátította a „tigris” szót), tudnia kell, hogy a sztereotipikus tigrisek csíkosak. Pontosabban a tigriseknek (többek között) van *egy* olyan sztereotípiája is, amely a nyelvi közösség által mint olyan megkövetelt; ismernie kell tehát ezt a sztereotípiát és (implicit módon) tudnia, hogy ez szükséges. Ahhoz, hogy a szó elsajátítása sikeresnek számítsion, e sztereotípiának tartalmaznia kell a csíkosság tulajdonságot.

Az, hogy egy tulajdonság (pl. a csíkosság) része az *X* szóhoz társított sztereotípiának, nem jelenti azt, hogy analitikus igazság az, hogy minden *X* rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, vagy az, hogy a legtöbb *X* rendelkezik ezzel a tulajdonsággal,

21 A kifejezés Quine-tól származik (*Word and Object*): közös kulturális háttérből vagy nyelvi rokonságból eredő segítség nélküli fordítást jelent.

22 Az egyetlen helyes radikális fordítás állítólagos lehetetlenségéről lásd H. Putnam: „The Refutation of Conventionalism?”. In uő., *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 153-91.

23 H. Putnam: „Is Semantics Possible?”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 139-52.

vagy az, hogy minden normális X rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, vagy az, hogy néhány X rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.²⁴ A háromlábú tigrisek és az albinó tigrisek nem logikailag ellentmondó entitások. Annak felfedezése, hogy sztereotípiáink a természetes fajta nem-normális vagy nem-reprezentatív elemein alapulnak, nem egy logikai ellentmondás felfedezését jelenti. Attól, hogy a tigrisek elveszítenék csikjaikat, nem szünnének meg tigrisnek lenni, ahogy az sem szükségszerű, hogy a pillangók, szárnyaik elvesztése esetén megszűnének pillangónak lenni.

(Valójában a helyzet sokkal bonyolultabb ennél. Lehetséges egy szónak, mint pl. a pillangó, olyan értelemet adni, amely szerint a pillangók már nem lennének pillangók, ha – mondjuk mutáció révén – elveszítenék szárnyaikat. A „pillangó” egyik lehetséges értelmében tehát analitikus, hogy „a pillangók rendelkeznek szárnyakkal”. Azonban azt hiszem, hogy a kifejezés legfontosabb értelme szerint a szárny nélküli pillangók még mindig pillangók lennének.)

Ezen a ponton az olvasóban felmerülhet, hogy miféle értékkel bír a nyelvi közösség számára az, hogy rendelkezik sztereotípiákkal, ha a sztereotípiában foglalt „információ” nem feltétlenül helyes. De nincs ebben semmi rendkívüli. A legtöbb sztereotípiát ténylegesen a kérdéses osztály paradigmaticus tagjainak tulajdonságait foglalja magában. Még ott is, ahol a sztereotípiák tévesek, a tévedés jellege fényt vet arra a szerepre, amelyet a sztereotípiák normális esetben betöltenek a kommunikációban. Az arany sztereotípiája például magában foglalja a *sárga* tulajdonságot, jóllehet a vegytiszta arany majdnem fehér. Azonban az ékszerüzletben látott arany (a benne található réznek köszönhetően) jellemzően sárga, így a tulajdonság jelenléte a sztereotípiában még hasznos is a laikusok számára. A „boszorkány” szóhoz társított sztereotípiák még inkább tévesek, legalább is, ha egzisztenciális súllyal értjük. A hit, hogy a boszorkányok az ördöggel kötöttek szerződést, betegséget és halált okoznak, stb. (és mindemellett ténylegesen léteznek) csak a boszorkányelmélet keretein belül könnyíti meg a kommunikációt. Nem könnyíti meg a kommunikációt egyetlen olyan helyzetben sem, ahol inkább a világgal, semmint a többi beszélő elméletével való meggyőzés a fontos. (Valójában úgy beszéltek a sztereotípiáról, amint az New Englandben létezett, három évszázaddal ezelőtt; manapság az is része a sztereotípiának, hogy a boszorkányok nem *valóságos* léteznek, miáltal a boszorkányelmélet kártékony hatásai semlegesítődtek). Azonban a tény, hogy nyelvünkben van *néhány* sztereotípiát, amely sokkal inkább gátolja, mintsem megkönnyíti a világhoz való hozzáférésünket, mindössze arra mutat rá, hogy nem vagyunk tévedhetetlen lények; hogyan is lehetnénk? A helyzet az, hogy aligha

24 Lásd H. Putnam: „Is Semantics Possible?”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 139-52.

volnánk képesek credményesen kommunikálni, ha sztereotípiáink többsége nem volna kellőképp pontos.

A sztereotípiák „operacionális jelentése”

Kényesebb kérdés a következő: milyen mértékben lehetséges „operacionálisan definiálni” a sztereotípia fogalmát? Rendkívül óvatosnak kell itt lennünk. A természettudományok azon törekvése, hogy a kifejezéseiknek *szó szerinti* operacionális definíciót adjanak, nyilvánvalóan kudarcot vallott; és semmi okunk azt gondolni, hogy a kísérlet – a fizikában vallott kudarca ellenére – sikeres lehet a nyelvészetben. Bizonyos esetekben úgy tűnik, hogy Quine érvei a jelentésemélet lehetőségével szemben a nyelvészetben belül megfogalmazható operacionális definíciók követelményére redukálhatók; ha tényleg ez lenne a helyzet, figyelmen kívül hagyhatjuk érveit. Gyakran előfordul azonban, hogy – ha a való világban nem is – idealizált körülmények között a kifejezések rendelkeznek operacionális definícióval. Amint az idealizációkkal gyakran megesik, ezen „operacionális definíciók” megfogalmazása heurisztikus értékkel bír. Ez csak akkor félrevezető, ha az operacionális definíciót többnek tartjuk, mint praktikus idealizációt. Így megkérdezhetjük: mi az operacionális jelentése annak a kijelentésnek, hogy a szónak ez és ez a sztereotípiája; mindezt anélkül, hogy egyúttal azt is feltételeznénk, hogy a válasz teoretikus magyarázatot ad arra, hogy mi a sztereotípia.

Annak teoretikus magyarázata, hogy mi a sztereotípia, a *nyelvi kötelezettség* fogalmából indul ki. (A fogalmat alapvetőnek gondolom a nyelvészet szempontjából, és nem próbálok megmagyarázni itt.) Az, hogy a csíkosság része a „tigris” (nyelvi) sztereotípiájának, azt jelenti, hogy annak, aki elsajátítja a „tigris” szót, *kötelező* elsajátítani azt az információt, hogy a sztereotipikus tigrisek csíkosak, a „kötelező” ugyanazon értelmében, amelyben a magyarul beszélőnek kötelező jelezni, hogy az oroszánokról egyes vagy többes számban beszél. Könnyedén leírható e hipotézis idealizált kísérleti tesztje: vezessünk be egy szereplőt, akit a nyelvész *segédjének* nevezhetünk. A segéd egy olyan felnőtt (vagy legalább is úgy tesz, mintha egy olyan felnőtt lenne), aki mindent egybevérvé kiválóan beszél magyarul, de akinek életéből valamilyen oknál fogva (idegen kultúrában, esetleg kolostorban nevelkedett) teljesen kimaradt a „tigris” szó elsajátítása. A segéd kimondja a „tigris” szót, vagy még inkább rámutat (mint aki nem biztos abban, hogyan is ejtik a szót), és megkérdezi: „Mit jelent ez a szó?”, vagy „Mi ez?”, vagy valami ilyesmit. Figyelmen kívül hagyva mindazt, ami a gyakorlatban balul sülni el a kísérletben, hipotézisünkben az következik, hogy a megkérdezettnek jellemzően közölnie kell a segéddel, hogy a tigrisek többek között csíkosak.

A segédre való támaszkodás helyett a nyelvész tanulmányozhatná a gyermekeket, amint magyarul tanulnak. Ám amikor a gyermekek megtanulják anyanyelvüket, közel sem úgy tanítják őket, amint azt a filozófusok feltételezik; megtanulják, anélkül hogy tanították volna őket, amint azt Chomsky hangsúlyozta. Néha azonban kétség kívül feltesznek olyan kérdéseket, mint: „Mi az, hogy tigris?”, és hipotézisünk azt implikálja, hogy ezekben az esetekben is a megkérdézettnek többek között el kell mondania, hogy a tigrisek csíkosak. Problémát jelent ez esetben az, hogy a válaszadók többnyire a szülők, és figyelembe kell vennünk, hogy épp ráérnek-e, milyen a hangulatuk, odafigyelnek-e stb.

Könnyen meg lehetne határozni hipotézisünk számos további „operacionális” következményét, de ennek nem lenne különösebb értéke. A helyzet az, hogy mi magunk teljesen kompetens beszélői vagyunk a magyar nyelvnek, pokoli jó érzékkel rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy mik a nyelvi kötelezettségeink. Azt színelni, hogy a marslakók helyzetében vagyunk a magyar nyelv vonatkozásában, nem a módszertani világossághoz vezető út; végül is a transzformációs nyelvészet is az operacionális megközelítés feladásával terebélyesedett valódi tudományá.

Így ha bárki is megkérdézné tőlem a „tigris” jelentését, pontosan tudnám, mit mondjak neki. Azt mondanám, hogy a tigrisek macskafélék, valamit a méretükről, hogy sárgák fekete csíkokkal, hogy vadak, és hogy (néha) a dzsungelben élnek. A kontextustól és kérdésének okától függően más dolgokat is mondhatnék neki, de a fenti dolgokat, kivéve talán a dzsungellel kapcsolatosat, *kötelezőnek* tartanám közölni. Nem szükséges kísérleteket végezni, hogy tudjam, ezt tartom kötelezően közlendőnek, és biztos vagyok benne, hogy nagyjából ez az, aminek közlését más beszélők is kötelezőnek tartják. Természetesen van némi eltérés az egyes idiolektusok között; a csíkokkal rendelkezés (eltekintve az alak-háttér relációktól, például fekete csíkok sárga alapon, ahogy én látom őket, vagy sárga csíkok fekete alapon?) minden normális idiolektusban megtalálható lenne, de néhány beszélő kötelezőnek tekintené közölni azt, hogy a tigrisek (sztereotipikusan) a dzsungelben élnek, míg mások nem tartanák ezt fontosnak. Az is lehet, hogy bizonyos szintaktikai jegyek alapján a sztereotípiát néhány tulajdonságát (macskaféle, csíkos) kötelezőnek, míg másokat *opcionálisnak* tekintenek. De most nem foglalkozunk tovább ezzel a lehetőséggel.

Quine „Két dogmája” újragondolva

Az empirizmus két dogmája című írásában Quine erőteljes és jótékony hatású támadást indított az éppen divatját élő analitikus-szintetikus megkülönböztetés ellen. A megkülönböztetés valóságos filozófiai emberevővé nőtte ki magát: analitikusság

mint szükségszerűség, *mint* elvi felülbíráhatatlanság, *mint* olyan igazság, amelyet az adott filozófus éppen ki szeretett volna küszöbölni. Azonban Quine támadása bizonyos szempontból túl messzire ment; úgy érzem, az analitikus állítások egy korlátozott halmaza megmenthető.²⁵ Fontosabb, hogy később maga Quine és mások is úgy értékelték a támadást, hogy az analitikus-szintetikus megkülönböztetés összeomlása a jelentés fogalmát is maga alá reteti. Mint azt nyilvánvalóvá is tettem, egyetértek azzal, hogy a jelentés hagyományos fogalma komoly problémákkal küszködik, jelen tanulmány célja mégis sokkal inkább konstruktív, mintsem destruktív. A jelentésfogalom revízióját, nem pedig sírba juttatását szeretnénk elérni. Érdemes megvizsgálni tehát, hogy Quine érvei minként boldogulnak revíziókkal szemben.

Quine analiticitással szembeni érve alapvetően arra redukálható, hogy a fogalom nem nyilvánul meg egyértelműen a viselkedésben. Érvelése szerint (megintcsak kissé leegyszerűsítve) alapvetően két jelölt pályázhat az analiticitás viselkedésbeli indikátorának szerepére, és – bár eltérő okokból – egyik sem kielégítő. Az első indikátor a centralitás: számos kortárs filozófus akkor nevez egy mondatot analitikusnak, ha egy közösség (mondjuk az oxfordi professzorok) immunisnak tartja a revízióval szemben. Quine meggyőző érvei szerint azonban a revíziótól való maximális immunitás nem az analitikus kijelentések kizárólagos kiváltsága. Éppenséggel a fizika alapvető törvényei (pl. az energia-megmaradás törvénye) is a revízióval szembeni maximális immunitásnak örvendhetnek, jóllehet aligha szokásos vagy elfogadott analitikusnak tekinteni őket. Quine azonban nem csupán annak tarthatatlanságára támaszkodik, hogy minden olyan kijelentés, amelyet rendkívül vonakodva adunk fel, analitikus; rámutat arra, hogy a „revíziótól való immunitás” a tudomány tényleges történetében csupán *fokozat kérdése*. A racionális tudomány tényleges gyakorlatában nem létezik a revíziótól való *abszolút* immunitás. Így az analiticitásnak a revízióval szembeni immunitással való azonosítása két alapvető ponton változtatja meg a fogalmat: az analiticitás fokozat kérdésévé válik, és eltűnnek az abszolút értelemben analitikus mondatok. Ez olyan mértékű eltávolodást jelentene a klasszikus, Carnap, Ayer és mások által képviselt analiticitás-fogalomtól, hogy ha *erről* szeretnénk beszélni, akkor Quine szerint kevésbé volna félrevezető egy teljesen új terminus – mondjuk a *centralitás* – bevezetése.

A másik viselkedésbeli indikátor az, ha a mondatot „*analitikus*”-nak hívják. Valóban akadnak filozófusok, akik az analiticitás kritériumának azt tartják, hogy képzett adatközlők (mondjuk az oxfordi professzorok) analitikusnak tartják a mondatot. Ezen ismertetőjegy variánsai a következők: a mondat levezethető olyan

25 Lásd: H. Putnam: „The Analytic and the Synthetic”. In uő.: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 33-69.

mondatok véges halmazából, amely fölé olyasvalaki, akivel Carnap a tanár-diák reláció szerinti öse relációban áll, odaírta a „jelentésposztulátum” kifejezést; a mondat megkapható a logika valamely törvényéből olymódon, hogy szinonimát szinonimára cserélünk. Ez utóbbi variáns ígéretesnek tűnik, de Quine szembezegezi vele a kérdést: „Mi a szinonimitás kritériuma?”. Az egyik lehetséges kritérium szerint az S_1 és S_2 szavak akkor és csak akkor szinonimák, ha a $\forall x(x$ az S_1 extenziójában van $\equiv x$ az S_2 extenziójában van) bikondicionális *analitikus*; de ez azonnali körbenforgáshoz vezet. Egy másik szerint az S_1 és S_2 szavak akkor és csak akkor szinonimák, ha képzett adatközlők szinonimáknak *nevezik* őket; de ez épp a második ismertetőjegyünk kissé megváltozott formában. Ígéretesebbnek tűnik a következő próbálkozás: S_1 és S_2 szavak akkor és csak akkor szinonimák, ha *salva veritate* felcserélhetők kontextusok egy alkalmas osztályának minden elemében. Quine azonban meggyőzően mutatja meg, hogy ez a javaslat is körbenforgáshoz vezet. Így a második ismertetőjegy a következőre redukálódik: egy mondat akkor analitikus, ha ő maga vagy a mondathoz egy bizonyos, pontosan meghatározott módon kapcsolódó kifejezés, illetve kifejezésekből álló rendezett párok, illetve kifejezések egy halmaza, egy olyan osztályához tartozik, amelynek elemeire képzett adatközlők egy bizonyos *zörejt* alkalmaznak: azt, hogy „analitikus”, vagy hogy „jelentésposztulátum”, vagy hogy „szinonima”. E javaslat szerint végül is az „analitikus”, stb. nem más mint egy magyarázatlanul hagyott zörej.

Jóllehet Quine nem tárgyalja ezt explicit módon, nyilvánvaló, hogy a két, nem kielégítő viselkedésbeli indikátor összekapcsolásával sem nyerhetünk kielégítőbb ismertetőjegyet. Ha egy mondat analiticitását azzal magyarázzuk, hogy centrális és „analitikus”-nak hívják, ezzel azt állítjuk, hogy az analitikus mondatok a centrális mondatok egy részosztályát alkotják, anélkül azonban, hogy bármit is mondanánk arról, miben is áll a részosztály kitüntetettsége. Végeredményben Quine konklúziója az, hogy az analiticitás vagy rosszul értelmezett centralitás vagy semmi.

Quine átütő erejű érvei ellenére, számos filozófus továbbra is visszaélt az analiticitás fogalmával, gyakran összekeverve a centralitás feltételezett legmagasabb fokával. Quine alternatíváival szembesülve úgy döntöttek, hogy az analiticitást a centralitással azonosítják, és megfizetik döntésük árát – az árát, hogy olyan egyértelműen szintetikusnak tűnő mondatokat kénytelenek az analitikusok közé sorolni, mint pl. a „térnek három dimenziója van”, továbbá hogy a cáfoló erejű bizonyítékok ellenére ragaszkodniuk kell ahhoz az állásponthoz, hogy a tudományban létezik abszolút immunitás a revízióval szemben. Ez az irány is zsákutcának bizonyul azonban, ha Quine érvét egy fontos reichenbach-i érveléssel kombináljuk.

Reichenbach²⁶ megmutatta, hogy létezik elvek egy olyan *halmaza*, amely elveket Kant kivétel nélkül szintetikus *a priori*-nak tartott volna, de amelyek konjunkciója inkompatibilis a speciális relativitás és az általános kovariancia elveivel. (Ezek közé tartozik a normális indukció, a tér folytonossága, és a tér euklideszi jellege.) Egy kantianus konzisztens módon ragaszkodhat az euklideszi geometriához bármí áron; de ebben az esetben a tapasztalat rákényszerítheti, hogy feladja a normális indukciót vagy a tér folytonosságát. Vagy pedig konzisztensen kitarthat a normális indukció és a tér folytonossága mellett bármí áron; de ebben az esetben a tapasztalat arra kényszerítheti, hogy feladja az euklideszi geometriát (ez akkor következik be, ha a fizikai tér még csak nem is homeomorf egy euklideszi térrel). A Schilpp-féle gyűjteményes kötetben²⁷ megjelent tanulmányában Reichenbach lényegét tekintve ugyanezt az érvet fogalmazza meg valamelyes eltérő formában.

A jelen kontextusunkra alkalmazva ez azt mutatja meg, hogy léteznek olyan elvek, amelyeket az analiticitás felfűjt fogalmától elragadtatott filozófusok, illetve mindenkélt azok, akik az analiticitást a (maximális) felülbíráhatatlansággal azonosítják, analitikusnak tekintenek, de amely elvek konjunkciója tesztelhető, empirikus következményeket von maga után. Következésképp vagy egyszer és mindenkorra fel kell adnunk az analiticitás azonosítását a centralitással, vagy fel kell adnunk azt az elképzelést, mely szerint az analiticitás zárt a konjunkcióra nézve, vagy pedig kénytelenek leszünk lenyelni a sajnálatos következményt, hogy egy analitikus mondatnak lehetnek tesztelhető, empirikus konzekvenciái (és hogy ily módon egy *analitikus* mondatról kiderülhet, hogy *empirikusan hamis*).

Mellesleg az sem véletlen, hogy azok a mondatok, amelyeket Kant szintetikus *a priorinak* tartott volna, korunk empiristái szerint analitikusak lennének; éppen azért fűjték fel az analiticitás fogalmát, hogy kiküszöböljék a kanti problémát úgy, hogy az *a prioricitást* azonosították az analiticitással, majd az analiticitást a konvenció általi igazsággal. (Quine ezt az utolsó lépést is megsemmisítő kritikával illette, de ennek tárgyalása eltérítene minket a tárgytól.)

Más filozófusok úgy próbálták megválaszolni a quine-i kérdést, hogy megkülönböztették a *mondatokat* a *kijelentésektől*: azzal egyetértének, hogy minden *mondat* felülbíráható, de bizonyos *kijelentések* nem azok. Egy mondatot felülbírálni nem egyenlő azzal, hogy megváltoztatjuk a véleményünket a mondat által korábban kifejezett kijelentésről – tudniillik abban az esetben nem, ha a felülbírálat után a mondat (azaz a szintaktikai egység és a hozzá tartozó jelentés) nem szinonim a

26 H. Reichenbach: *The Theory of Relativity and A Priori Knowledge*. Berkeley: University of California Press, 1965, 31.

27 P. A. Schilpp (ed.): *Albert Einstein: Philosopher-Scientist*. New York: Harper and Brothers Publishers, 1951.

felülbírálat előtti mondattal, vagyis ha jelentésváltozásról, nem pedig az elmélet változásáról beszélünk. Csakhogy (1) ez azonnal arra a javaslatra redukálódik, hogy az analiticitást a szinonímia segítségével magyarázzuk; és (2) ha van valami, amivel Quine minden kétséget kizáróan gazdagította a filozófiát, akkor az az a felismerés, amely szerint a jelentés megváltozása nem különíthető el élesen az elmélet megváltozásától. Jóllehet nem értünk egyet Quine-nal abban, hogy a jelentésváltozás meghatározhatatlan, ebből nem következik, hogy a „jelentésváltozás vagy elméletváltozás” dichotómia fenntartható. Ha felfedezzük, hogy nem-euklideszi világban élünk, akkor ez megváltoztathatja az „egyenes vonal” fogalmát (ez abban a némiképp valószínűtlen esetben következne be, ha valami olyasmí, mint a párhuzamossági axióma részét képeznék az egyenesség sztereotípiájának); de ez nem *puszta* jelentésváltozás lesz. Nevezetesen nem az *extenzió* változásáról lenne szó: következőképp nem volna helytálló azt mondani, hogy a párhuzamossági axióma igaz volt „a szavak korábbi értelmében”. Abból, hogy *M* mondat feladásával jelentésváltozás járna együtt, nem következik, hogy *M* igaz. Előfordulhat, hogy a jelentések nem fedik le a világot; és empirikus felfedezések kikényszeríthetnek jelentésváltozást.

Jóllehet ebben a tanulmányban nem az analiticitás fogalmát próbáljuk megvilágítani, fejtegetésünk tárgya (a jelentés fogalma) szoros rokonságban áll azzal. Ebből következően úgy tűnhet, hogy Quine ellenérvei a mi kísérletünket is érintik. Vizsgáljuk meg ezt közelebbről.

A mi elképzelésünk szerint tökéletesen értelmes azt mondani, hogy a csikosság részét képezi a „tigris” jelentésének. De ezen elképzelés szerint ebből nem következik, hogy „a tigrisek csikosak” analitikus. Előfordulhat, hogy egy mutáció eredményeképp minden tigris albínó lesz. A kommunikáció feltételezi, hogy rendelkezem egy tigris-sztereotípiával, amely tartalmaz csíkokat, és hogy te is rendelkezel egy tigris-sztereotípiával, amely tartalmaz csíkokat, valamint hogy én tudom, hogy a tiéd is tartalmaz csíkokat, és te is tudod, hogy az enyém tartalmaz csíkokat, és hogy tudod, hogy tudom, hogy tudod... (és így tovább, à la Grice, a végtelenbe). De nem feltételezi, hogy bármelyik tényleges sztereotípia *helyes*, vagy hogy sztereotípiáink többsége örökre helyes marad. A nyelvi kötelező érvényűség nem lehet a felülbíráhatatlanság vagy akár az igazság mutatója; következőképp ragaszkodhatunk hozzá, hogy „a tigrisek csikosak” részét képezi a „tigris” jelentésének anélkül, hogy az analiticitás problémáinak csapdájába esnénk.

Ily módon Quine analiticitás és centralitás azonosítása ellen felhozott érvei nem irányulnak az ellen, hogy azonosként kezeljük azt, hogy egy tulajdonság *X* „jelentésének részét képezi” azzal, hogy ez a tulajdonság kötelező érvényűvel hozzátartozik *X* sztereotípiájához. De mi a helyzet Quine „zörcs”-argumentumával?

Persze az, hogy az emberek mit *mondanak* – beleértve az explicit metanyelvi megjegyzéseket is –, ugyanúgy fontos a „szemantikában”, ahogy a szintaxisban is az. Ezért van az, hogy ha valaki egy *kagylóra* mutatva megkérdezi, hogy „ez egy tigris?”, akkor a többiek jó eséllyel hahotázásban törnek ki. (Miután ezt abbahagyták) lehet, hogy azt fogják mondani, hogy „nem ismeri a 'tigris' jelentését”, vagy „nem tudja, hogy mik azok a tigrisek”. Az efféle megjegyzések hasznosak lehetnek a nyelvész számára. De a sztereotípiát nem az efféle megjegyzések segítségével *határozzuk meg*. Azt mondani, hogy a „nagymacska-szerűség” része a „tigris” jelentésének, nem pusztán annyi, mint azt mondani, hogy a „tigris” használata valami nem nagymacska-szerűre (ami nem is egy tigris), bizonyos *zörejeket* váltana ki. Sokkal inkább azt állítjuk ezzel, hogy a beszélők a „tigris” szó elsajátítása során jutnak azon információ birtokába, amely szerint „a tigrisek (sztereotipikusan) nagymacska-szerűek”, továbbá hogy kötelességüknek érzik garantálni, hogy akiknek megtanítják a szó használatát, azok hasonlóképpen tegyék ezt. A nyelvi közösségbe való belépéshez minimálisan szükséges készségekről szóló információ, tartalommal bíró információ; a Quine által kifogásolt körkörösség itt nem merül fel.

Radikális fordítás

Amit az elméletünk (legalábbis magától) nem old meg, az a „radikális fordítás” (vagyis egy teljesen idegen nyelvről/kultúrából történő fordítás) quine-i problémája. A fenti, hipotetikus cheroquoi nyelv magyarra fordításánál nem támaszkodhatunk a sztereotípiák összehasonlítására, mert például ahhoz, hogy megtudjuk, mi a *wa'arabi* sztereotípiája, már cheroquoi mondatokat kell fordítanunk. Másfelől a fordításfüggvényt *erősen* korlátozza az a kényszer, hogy a sztereotípiák tekintetében minden cheroquoi szót a hozzá tartozó (vagy legalább nagyjából hozzá tartozó, tekintve, hogy számos esetben a teljes megegyezés nem elérhető) magyar szóval kell párosítania. Amint sikerült lefordítanunk az alapvető cheroquoi szókincset, neki láthatunk a sztereotípiák feltárásának, és ezek egyszerre fognak arra szolgálni, hogy korlátozzák a jövőbeni fordításokat, valamint hogy ellenőrizzük a fordításfüggvény már elkészült részének belső helyességét.

Ahol meg tudunk is határozni sztereotípiákat (mondjuk az „alapvető szókincset” egy kísérleti fordításához viszonyítva), ott sem lesznek ezek általában elégségesek ahhoz, hogy meghatározzanak egy bizonyos fordítást. Így a német *Ulme* és *Buche* szavak sztereotípiája ugyanaz, mint a szilé; de az *Ulme* szilét jelent, a *Buche* pedig bükköt. A német nyelv esetében az a tény, hogy a *Buche* és a bükk rokon eredetű szavak esetleg mutathatná a helyes fordítást (jóllehet a rokon eredet semmire nem

garancia – az esetek többségében a rokon eredetű szavak nem szinonimák); de a görög esetében nem áll rendelkezésünkre efféle fogódzó annak eldöntéséhez, hogy az *ὄξυα*, és a *πτελέα* szavak közül melyik jelent szilt és melyik bükköt; ehhez találnunk kellene egy görögöt, aki meg tudja különböztetni a sziltól a bükköt (vagy az *oxyától* a *pteleát*). Ez azt illusztrálja, hogy a nyelvésznek nem biztos, hogy a *tipikus* beszélő helyeslésre vagy elutasításra való hajlandóságát kell vizsgálnia; a nyelvi munkamegosztásból kifolyólag a nyelvész gyakran arra kényszerül, hogy megállapítsa, kik a szakértők az *oxya*, a *waarabi*, a *gavagai* stb. szavak vonatkozásában, mielőtt felbecsülheti egy szó közösségileg meghatározott extenzióját. Ekkor a közösségileg meghatározott extenzió és a *tipikus* (jóllehet laikus) beszélő sztereotípiája *közösen* kötik a fordításfüggvényt. Ha felfedezik, hogy az *oxya* sztereotípiája teljesen más, mint a „szil”-é, akkor ez – a legextenzionálisabb kontextusoktól eltekintve – minden kontextusban érvényteleníti az *oxya* „szil”-ként való fordítását; de ha azt fedeznék fel, hogy az *oxya* extenziója még csak megközelítőleg sem fedi a szílek osztályát, akkor ez teljességgel ellehetetlenítené ezt a fordítást minden kontextusban.

Tisztában vagyunk vele, hogy máris kitágítottuk a fordításfüggvény bizonyítékául szolgálható tények körét, amely így meghaladja a Quine által, a *Word and Object*-ben megengedett aszketikus maximumot. Az ilyen tények közé tartoznak például azok a válaszok, amelyeket a beszélők adnak, amikor a nyelvész „segédje” az *oxya* szóra mutatva azt kérdezi, hogy „ez mit jelent?” vagy „ez mi?”; Quine ezeket azon az alapon zárja ki a nyelvész lehetséges „ismereteinek” köréből, hogy ezek „ismerete” feltételezi, hogy már lefordítottuk a „mit jelent ez a szó?” kérdést. Mindazonáltal ha Quine hajlandó feltenni, hogy *valahogy* meg tudjuk tippelni, hogy az idegen nyelv mely szavai utalnak *helyeslésre*, és melyek *elutasításra*, akkor már egyáltalán nem tűnik indokolatlannak feltenni, hogy valamiképp tudtára adhatjuk az anyanyelvi beszélőnek, hogy nem értünk egy szót. Nem kell feltétlenül felfedeznünk egy állandósult szókapcsolatot az idegen nyelven, amely szó szerint azt jelenti, hogy „mit jelent ez a szó?” (nem pedig azt, hogy: „nem értem ezt a szót” vagy „ez a szó számomra ismeretlen” vagy „tanácstalan vagyok ezzel a szóval kapcsolatban” stb.). Lehet, hogy elég, ha némi tanácstalanság vegyül a hangunkba, miközben azt mondjuk, hogy *oxya*. Miért is lenne a *tanácstalanság* kevésbé hozzáférhető a nyelvész számára, mint a *jóváhagyás*?

Támaszkodunk továbbá arra a tényre, hogy a *szóvá* tagolódás univerzális nyelvi jelenségnek bizonyult (sőt, olyan szó- és morfématagolódási tesztek is léteznek, amelyek jelentésfüggetlenek). Nyilvánvalóan nincs okunk egyfelől megengedni a nyelvésznek, hogy teljes mondatokat mondjon és helyeslést vagy elutasítást várjon, ugyanakkor pedig megfosztani a lehetőségtől, hogy tanácstalan hangon szavakat és morféákat ejtsen ki.

Ismétlem: nem szeretném azt állítani, hogy az elérhető adathalmaz efféle kibővítése megoldja a radikális fordítás problémáját. Amit tesz, az nem más, mint hogy további megkötéseket fogatosít a helyes fordítás potenciális jelöltjeinek osztályára. Úgy gondolom, hogy a megkötések osztályának bővítése meghatározhat egy bizonyos fordítást, illetve olyan közel kerülhet ehhez, amennyire az a gyakorlatban lehetséges. De mindenképpen használnunk kell olyan megkötéseket, amelyek túlmennek a tulajdonképpeni nyelvelmélet keretein; ahogy megkötések lesznek azzal kapcsolatban is, hogy milyen meggyőződések (és ezek milyen egymásközi, a kultúrához, és a világhoz való relációt) tulajdoníthatunk embereknek az ésszerűség határain belül. Ezen témák tárgyalását egy másik tanulmányra halasztom.

Davidson szemantikai elméletének kritikája

Donald Davidson több, egymást követő szövegben azt az érdekes javaslatot fogalmazta meg, mely szerint egy természetes nyelv szemantikai elmélete modellezhető azzal, amit a matematikai logikusok egy formális nyelv *igazságdefiníciójának* hívnak. A technikai részletektől eltekintve, a javaslat lényegében azt állítja, hogy rendelkezhetünk olyan szabályokkal, amelyek (1) minden egyes szó esetében meghatározzák, hogy milyen feltételek mellett igaz valamire (pontosabban az olyan szavak esetében, amelyek kapcsán van értelme extenzióról beszélni; az összes többi szinkategorematikusként kezelendő); (2) az egy szónál hosszabb mondatok esetében pedig annak függvényeként határozzák meg a mondat igazságfeltételeit, hogy miként épül fel rövidebb mondatokból (a szavakat egyszavas mondatokként kezelve, például a „hó” kifejezést „ez hó”-ként). Az egyszavas mondatok kiindulópontul választása csupán az én értelmezésem; de az vitathatatlan, hogy Davidson elképzelése szerint *rövid* mondatok *véges* készletével kell kezdenünk, és ezek igazságfeltételeit *közvetlenül* kell meghatároznunk. (2)-nek nem az a célja, hogy valamennyi nem (1) alá tartozó mondatra adjon egy szabályt, hiszen ez végtelen számú szabályt igényelne – hanem az, hogy minden mondat *típusra* legyen egy szabály. Például egy formális nyelvben egy (2)-es fajtába tartozó szabály lehetne a következő: ha némely S_1 , S_2 mondatra S azonos (S_1 & S_2)-vel, akkor S akkor és csak akkor igaz, ha mind S_1 , mind S_2 igaz.

Könnyű észrevenni, hogy a fenti példában az (S_1 & S_2)-típusba tartozó mondatok igazságfeltétele egyidejűleg meghatározza az „&” jelentését is. Pontosabban a (—&—) szerkezet jelentését határozza meg. Ebben az értelemben lehet egy igazságdefiníció egyben jelentéselmélet is. Davidson állítása pedig nem más, mint hogy egy természetes nyelv *teljes* jelentéselmélete megadható ebben a formában.

Kétségtelen, hogy a fenti típusba tartozó szabályok megadhatják néhány szó és szerkezet jelentését. A kérdés az, hogy mi okunk van azt gondolni, hogy a legtöbb (sőt, minden) szavunk jelentése megadható így.

A nyilvánvaló probléma ez: sok szó esetében adhatunk olyan extenzionálisan helyes igazságdefiníciót, amely semmi szín alatt nem lesz a szó jelentésének az elmélete. Vegyük például az „a 'víz' akkor és csak akkor igaz x -re, ha x H₂O” meghatározást. Ez egy extenzionálisan helyes igazságdefiníció a „víz”-re (szigorúan véve ez nem egy igazságdefiníció, hanem egy „igaz valamire”-definíció – vagyis egy Tarski-értelemben-vett-*kielegítés*-definíció, de efféle apróságokkal itt nem foglalkozunk.) Legalábbis akkor helyes extenzionálisan, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nem tiszta vizet is „víz”-nek hívják stb. Most tegyük fel, hogy a legtöbb beszélő nem tudja, hogy a víz H₂O. Ebben az esetben a fenti formula az égvilágon semmit nem árul el a „víz” jelentéséről. Lehet, hogy egy kémikus számára érdekes lesz, de nem minősül a „víz” kifejezés jelentésméleteének. Vagy pedig a „víz” kifejezés *extenzióelméletének* minősül, de Davidson ennél többet ígér.

Davidson tisztában van ezzel a nehézséggel. (Beszélgetések során megfogalmazott) megoldási javaslata szerint ki kell dolgoznunk egy *fordításelméletet*. Quine-hoz hasonlóan, ő is úgy véli, hogy ez a valódi probléma. Egy ilyen elméletre támaszkodva (tehát valami olyasmire, ami még bevallottan nem áll rendelkezésünkre) Davidson elméletének lényegét így lehetne megragadni: igazságdefinícióknak egy olyan rendszerét szeretnénk, amely egyidejűleg fordítások (vagy megközelítő fordítások, ha tökéletes fordítás nem lehetséges) rendszere is. Ha lenne egy olyan elméletünk, amely pontosan meghatározza, mi számít jó fordításnak, a „víz” fenti igazságdefinícióját ki tudnánk zárni, mint érdektelent azon az alapon, hogy (a pre-tudományos közösségben) az „ x H₂O” nem elfogadható, még csak nem is megközelítő fordítása az „ x víz” mondatnak, még akkor sem, ha a „víz = H₂O” történetesen igaz.

Ez vérszesen közel kerül ahhoz, hogy azt mondjuk: egy jelentésmélet nem más, mint egy igazságdefiníció plusz egy jelentésmélet. (Ha lenne sonkás tojásunk, lenne sonkás tojásunk – *ha* lenne sonkánk, és *ha* lenne tojásunk.) A történet egyelőre csak egy puszta ígéretet fogalmaz meg, azonban mint látni fogjuk, ennél súlyosabb gondokkal is szembe kell néznie.

Davidson egy további állítása szerint a fordítás még rendelkezésünkre nem áll elmélete szükségképpen olyan elmélet, amelynek alapvető egységei *mondatok* és nem szavak, mégpedig azért, mert a nyelvészeti *adatok* forrása szükségképpen mondatok jóváhagyásából, illetve elutasításából áll. A szavakat, állítja Davidson, mondatokként kell kezelni (a „víz” szót pl., mint az „ez víz” mondatot).

Hogyan lehet ezt a jelentélmélet megalkotására irányuló, ambiciózus vállalkozást egy igazságdefiníció formájában és egy fordításelméletnek megfelelően az itt előrebocsátott terv szerint megvalósítani, úgy hogy „az egyetlen rendelkezésünkre álló adathalmaz” a beszélőknek, a mondatok használatára irányuló diszpozícióból áll?

A válaszuk az, hogy az elmélet elvileg kivitelezhetetlen. Speciális esetekben, mint például az igazságfüggvény értelemben vett „és” szó esetén, egy igazságdefiníció (pontosabban csak egy pontja annak, amit a logikusok „igazságdefiníció”-nak hívnak – ezen pontok összessége alkotja ugyanis az induktív definíciót egy konkrét nyelvre) képes megadni a szó vagy egy szerkezet jelentését, mivel a szóhoz kapcsolódó sztereotípiá (ha valaki egyáltalán sztereotípiáról kíván beszélni olyan szavakkal kapcsolatban, mint az „és”) olyan erős, hogy ténylegesen szükséges és elégséges feltételt nyújt. Ha minden szó olyan volna, mint az „és” és az „aggregény”, a program sikeres lehetne. Davidson mindenesetre fontos szerepet játszott annak megmutatásában, hogy a nyelvésznek foglalkoznia kell az induktív módon meghatározott igazságfeltételekkel, ám a szavak többsége esetében, az igazságelmélet, illetve a jelentélmélet követelményei kölcsönösen összeférhetetlenek, legalább is a magyar-magyar esetében. De bizonyára a magyar-magyar eset az alapvető (amelyben magyar nyelven próbáljuk megadni a magyar nyelv egy tartalmas jelentélméletét).

A probléma az, hogy azok a kifejezések, amelyeknek az extenziója és sztereotípiája megegyezik X extenziójával, illetve nagyjából a sztereotípiájával, általában maguk is tartalmazzák X -et. Ha kizárjuk az olyan igazságdefiníciókat (pontosabban kikötéseket, én azonban az egyszerűség kedvéért továbbra is az „igazságdefiníció” kifejezést fogom használni, úgy az egyes kikötésekre, mint a kikötések egész rendszerére), mint az

„ X víz” akkor és csak akkor igaz, ha X víz

azon az alapon, hogy nem mondanak semmit a „víz” jelentéséről, és kizárjuk az olyanokat, mint az

„ X víz” akkor és csak akkor igaz, ha X H_2O

azon az alapon, hogy hamisat állítanak, amennyiben a „víz” szó *jelentésének* leírására használjuk őket, akkor nem marad számunkra semmi.

A probléma abban áll, hogy azt akarjuk, hogy a

W akkor és csak akkor igaz x -re, ha —

kielégítse a következő feltételeket: (1) a kikötés legyen extenzionálian helyes (ahol „—” egy „x”-et tartalmazó feltétel, pl. „x H₂O”); (2) „—” a *W* szó egy fordítása legyen – elméletünk szerint ez azt jelentené, hogy a *W*-hez kapcsolt sztereotípiá megközelítőleg ugyanaz, mint a „—”-hoz kapcsolt sztereotípiá; (3) „—” ne tartalmazza *W*-t magát, vagy *W* szintaktikai variánsait. Ha *W*-nek például a „szil” szót vesszük, akkor teljesen kizárt, hogy mindhárom feltétel egyszerre teljesül. Minden olyan, a fenti formában megfogalmazott kikötés, amely nem tartalmazza a „szil” szót, és extenzionálian helyes, tartalmazni fog egy olyan „—”-t, amely kifejezetten borzalmas fordítása lesz az „szil”-nek.

Abban az esetben sem sokkal jobb a helyzet, ha a nyelv tartalmaz két, egymással teljesen szinonim kifejezést. Így például a

A „kacsa” akkor és csak akkor igaz x-re, ha x réce

igaz, ahogy az

A „réce” akkor és csak akkor igaz x-re, ha x kacsa

is az – valóban ennyi lenne a „kacsa” és „réce” egy jelentésemlélete?

Vegyük észre, hogy a (3)-as feltétel éppen az, amelyet a logikusok nem követelnek meg saját igazságdefinícióiktól.

„A hó fehér” akkor és csak akkor igaz, ha a hó fehér

a logikai értelemben vett igazságdefiníció paradigmája. Azonban a logikusok az „igaz” extenzióját próbálják megadni egy adott nyelv vonatkozásában, nem „A hó fehér” jelentését. Tarski talán úgy vélte, hogy ő az „igaz” jelentését (és nem csupán extenzióját) adta meg, azt azonban soha nem állította volna, hogy ezzel bármit is mondott „a hó fehér” jelentéséről.

Lehetséges, hogy Davidson valójában úgy gondolja, hogy a jelentésemélet, a szó bármilyen komolyan vehető értelmében lehetetlen, és csupán fordításfüggvények konstrukciója lehetséges. Ha ez így van, akkor valószínűleg azt is gondolja, hogy a magyar nyelv egyetlen lehetséges „jelentésemlélete” ilyesmiket mond: „a 'szil' akkor és csak akkor igaz x-re, ha x egy szil”, „a 'víz' akkor és csak akkor igaz x-re, ha x víz”, stb., és csak ritkán bármiféle megvilágító erejűt, mint például „S₁ & S₂ akkor és csak akkor igaz, ha S₁ és S₂ is igaz”. De ha Davidson „elmélete” nem más, mint Quine szkepticizmusa a jelentés tanulmányozásához való pozitív hozzájárulás álcájában, akkor ez egy keserű pirula.

Mi több, az állítás, mely szerint a nyelvész rendelkezésére álló egyetlen adathalmazt a beszélő teljes mondatokra vonatkozó diszpozíciói alkotják, egyik lehetséges értelmében semmitmondó, ha pedig nem az, akkor egyszerűen hamis. Ha azok a

diszpozíciók is részei a mondatok használatára vonatkozó diszpozíciók fogalmának, amelyek arra irányulnak, hogy mit mondunk, *amikor egyes szavakról, morfémaokról vagy szintaktikai struktúrákról kérdeznek*, akkor a mondatok használatára vonatkozó diszpozíciókra való korlátozás úgy tűnik, semmit nem zár ki. A nemsemmitmondó értelmezés szerint Davidson azt mondja, hogy a nyelvésznek nem lehet hozzáférése olyan adatokhoz, amelyeket adatközlők (magát a nyelvészt is beleértve) mondanak, amikor megkérdezik tőlük egy szó, morféma vagy szintaktikai struktúra jelentését. Soha senki nem magyarázta meg, hogy miért nem férhet hozzá a nyelvész ezekhez az adatokhoz, és nyilvánvaló, hogy a gyakorló nyelvészek nagymértékben megbíznak az adatközlők erre vonatkozó beszámolóiban, valamint saját anyanyelvük tanulmányozásakor önmaguk, mint anyanyelvi beszélők nyelvi intuícióiban. Például amikor teljes mondatokat próbálunk lefordítani, nem világos, miért ne hagyatkozhatnánk a mondat alkotóelemeinek szintaktikai és szemantikai tulajdonságairól szóló ismereteinkre, beleértve a mélystruktúrát is. Amint láttuk, vannak eljárások ez egyes alkotóelemekről való információszerzéshez. Figyelemre méltó azonban, hogy az az eljárás, amelyet Quine és Davidson egyedülként *lehetőségesnek* tart – a teljes mondatok felől haladni az egyes szavak irányába –, éppen ellenkezője annak az eljárásnak, amelyen a természetes nyelv tanulmányozásának minden eddig elért eredménye alapul.

A Kalifornia szemantika kritikája

Most a szemantikaelmélet egy olyan megközelítését szeretném megvizsgálni, amelynek úttörője Rudolf Carnap volt kései írásaiban. Mivel nem kívánok szövegértelmezési kérdésekbe bonyolódni, az általam összefoglalt álláspontot nem tulajdonítom egyetlen tényleges filozófusnak sem, hanem egyszerűen „Kalifornia szemantika” címszóval hivatkozom rá.

Adottnak vesszük a *lehetőséges világ* fogalmát. Legyen f a lehetséges világok „térén” értelmezett függvény, amelynek egy x lehetséges világon felvett $f(x)$ értéke az x -beli entitások halmazának részhalmaza. Ekkor az f függvényt *intenzió*nak hívjuk. Egy T kifejezés abban az esetben rendelkezik jelentéssel az X beszélő számára, ha X a T -hez egy f_T intenziót társít. A T kifejezés akkor és csak akkor igaz az x lehetséges világ egy e entitására, ha e eleme az $f(x)$ halmaznak. A „társít” kifejezés használata helyett Carnap az „intenziók megragadása” kifejezést részesítette előnyben; de ez alatt nyilván nem az intenzió pusztá megragadását értette, hanem azt, hogy X f -et a T intenziójaként ragadja meg – azaz, hogy X valamilyen módon f -et társítja T -hez.

Nyilvánvaló, hogy egy kifejezés megértésének ez a képe ellentmond annak, amit ebben a tanulmányban kifejtettünk. A Kalifornia szemantika képviselője erre úgy válaszolna, hogy a Kalifornia szemantika egy *ideális* nyelv leírása; a valóságos nyelv pedig *homályos*. Más szóval a valóságos nyelv egy T terminusa nem rendelkezik egyetlen pontos intenzióval, hanem intenziók egy – feltehetően homályos – halmazával. Mindazonáltal a természetes nyelv leírásának irányába tett első lépésben bizonyára célszerű egy olyan idealizáció tanulmányozása, amelyben minden T terminus pontosan egy intenzióval rendelkezik.

(*Meaning and Necessity* című könyvében Carnap egy, csupán formájában eltérő megfogalmazást használ: egy intenzió egyszerűen egy *tulajdonság*. Egy e entitás pontosan abban az esetben tartozik egy T terminus extenziójához, ha e rendelkezik azzal a tulajdonsággal, amely a T intenziója. Az utóbbi, fent leírt f függvény segítségével történő fogalmazás elkerüli a *tulajdonság* primitív fogalomként való bevezetését.)

Az első nehézség ezzel az állásponttal kapcsolatban az, hogy megmagyarázatlanul hagyja az intenzió *megragadásának* fogalmát (vagy saját megfogalmazásunk szerint az intenzió egy terminushoz való *társításának* fogalmát). Ha az intenziókat halmazelméleti entitásokkal azonosítjuk, akkor az f függvény az intenzió fogalmának egy „konkrét” realizációját nyújtja a megszokott matematikai stílusban (a lehetséges világ és a halmaz fogalmára támaszkodva), de azon az áron, hogy rendkívül nehézé teszi annak belátását, hogyan lehet egy intenzió valakinek az elméjében, vagy miben áll egy ilyen intenziót elgondolni, megragadni, vagy valamihez kapcsolni. Az sem megoldás, ha azt mondjuk, hogy az intenzióról való gondolkodás egy szó vagy egy szó funkcionális ekvivalensének használatát jelenti (pl. egy szó megfelelője az „agy kódban”, ha – mint valószínűnek tűnik – az agy olyan „kód”-ban végzi számításait, amely hasonlít a nyelvhez és feltehetően elemeket vett át tőle; vagy olyan gondolatforma mint egy kép vagy egy privát szimbólum, amennyiben ilyeneket használunk gondolkodás közben), amely a kérdéses intenzióra *referál*, mivel a *referenciát* (azaz az extenzióhoz való tartozást) éppen az *intenzió* fogalmának segítségével definiáltuk. Bár annak leírása, hogy mit is jelent egy absztrakt entitásról, mint például egy függvényről vagy egy tulajdonságról gondolkodni, bizonyára helyes, a jelen kontextusban kétségkívül körbenforgó. Ráadásul eddig még nem is sikerült az elmélet ezen alapvető fogalmának olyan jellemzését adni, amely elkerüli a körbenforgást.

Ez a nehézség összefügg a matematika filozófiájának azon általános nehézségével, amelyre Paul Benacerraf²⁸ hívta fel a figyelmet. Benacerraf észrevette, hogy a matematika filozófiai hajlamosak két szék közé kerülni: vagy arról adnak számot,

28 P. Benacerraf: "Mathematical Truth". *Journal of Philosophy*, 1973 (70:19), 661-79.

hogy mik a matematikai objektumok, és mennyiben szükségszerűek a matematikai igazságok, miközben elmulasztják figyelembe venni azt a tényt, hogy az emberek képesek megtanulni a matematikát, képesek matematikai objektumokra referálni, stb., vagy ez utóbbiról adnak számot és megfelelnek az előbbiről. A Kalifornia szemantika megmagyarázza, hogy *mik* is az intenziók, de mindössze egy teljesen körbenforgó magyarázatot ad arra, hogy miként vagyunk képesek megragadni, kifejezésekhez kapcsolni őket, gondolkodni róluk, referálni rájuk, stb.

Carnap ezt a nehézséget talán verifikacionizmusa miatt nem vette észre. Korai éveiben úgy gondolta, hogy egy kifejezés megértése azon múlik, *képesek vagyunk-e verifikálni*, hogy-e egy adott entitás a terminus extenziójához tartozik-e vagy sem. Intenziókban kifejezve: egy intenzió „megragadása” azon készség birtoklását jelenti, amely lehetővé teszi annak eldöntését, hogy valamely e entitás egy tetszőleges x világban $f(x)$ -hez tartozik vagy sem. Később Carnap megváltoztatta álláspontját, felismerve, hogy – Quine szavaival élve – a mondatok együttesen, és nem külön-külön járulnak a tapasztalat ítélőszéke elé. Nem létezik a T terminus extenziójára vonatkozó verifikáció módja úgy általában, elméletek, kiegészítő hipotézisek, stb. egy adott halmazától függetlenül. Lehet, hogy Carnap kitarzott volna amellett, hogy korábbi elmélete legalább részben helyes volt kifejezések egy korlátozott osztályára, az úgynevezett „megfigyelési kifejezések”-re. Véleményem szerint a jelentés verifikálhatósági elmélete központi gondolatában és a megfigyelési mondatok vonatkozásában egyaránt hibás, azonban itt ezt nem kívánom tárgyalni. Mindenesetre, ha valaki nem verifikacionista, aligha tekintheti elméletnek a Kalifornia szemantikát, mivel az intenzió *megragadásának* fogalma teljesen tisztázatlan marad.

Másfelől ha feltesszük, hogy az „intenzió megragadása” (egy intenzióknak a T kifejezéshez való társítása) egy (szűk értelemben vett) *pszichológiai állapot*, akkor a Kalifornia szemantika elkötelezi magát úgy az (1)-es, mint a (2)-es, a jelen tanulmány első részében kritizált feltevés mellett. Fent kell tartania azt az álláspontot, hogy a beszélő pszichológiai állapota meghatározza a kifejezés intenzióját, amely viszont meghatározza az extenziót, azaz két teljesen azonos pszichológiai állapotban lévő ember szükségképpen ugyanazt az extenziót rendeli minden használt kifejezéshez. Amint láttuk, ez a legkevésbé sem igaz a természetes nyelv esetében. Ennek oka egyrészt az, hogy az extenzió közösségileg, és nem csupán az egyéni kompetencia által meghatározott. Így a Kalifornia szemantika elkötelezett amellett, hogy a nyelvet valami privátként fogja fel – vagyis teljesen figyelmen kívül hagyja a nyelvi munkamegosztást. E felfogás szerint egy kifejezés extenzióját teljesen meghatározza az, ami az egyes beszélők fejében van. Annak, hogy ez tévedés – mint már láttuk – van egy másik oka is: a kifejezések többsége *merev*. A Kalifornia szemantika valójában minden kifejezést *leírásként* kezel, figyelmen kívül hagyva a

jelentés *indexikus* komponensét – azt, hogy kifejezéseink olyan dolgokra referálnak, amelyek bizonyos tekintetben azokhoz a dolgokhoz hasonlíthatnak, melyeket *mereven* jelölünk, *ezekhez* a dolgokhoz, ahhoz az anyaghoz, amelyet *itt* hívunk „víz”-nek, vagy bármi másnak.

De mit kezdjünk azzal az ellenérvvel, hogy a nyelv, amellyel a Kalifornia szemantika foglalkozik, nem a valóságos nyelv, hanem egy idealizáció, amelyben „eltekintünk a homályosságtól”, továbbá hogy a természetes nyelv kifejezéseire úgy gondolhatunk, mint amelyekhez intenziók egy halmaza, semmint egyetlen jól definiált intenzió társul?

A válasz az, hogy egy *indexikus* kifejezést nem lehet nem-*indexikus* kifejezések homályos családjaként reprezentálni. Az „én” szó, hogy egy szélsőséges esetet vegyük, *indexikus*, de nem *homályos*. Az „én” sem egy bizonyos *leírásnak*, sem pedig leírások egy homályos halmazának nem szinonimája. Amennyiben igazunk van, úgy a „víz” hasonlóképpen nem szinonim sem egy bizonyos leírással, sem leírások (intenziók) egy homályos halmazával.

Hasonlóképp egy szó, amelynek extenzióját közösségileg és nem egyénileg rögzítették, nem ugyanolyan, mint egy szó, amelynek az extenziója egyénileg, *homályosan* rögzített. Az, hogy amit a „szil” szóval kapcsolatban felfogok, nem rögzíti a „szil” extenzióját, nem azért van, mert a szó homályos – ha a probléma egyszerű homályosság volna, akkor a tény, hogy a fogalmaim nem különböztetik meg a szileket a bükköktől, azt jelentené, hogy szóhasználatomban a szilek bükkök, vagy mindenestre a bükkök határesei, és hogy a bükkök szilek, vagy a szilek határesei. Az ok inkább az, hogy a „szil” extenzióját a dialektusomban nem az rögzíti, amit az átlagos beszélő „felfog” vagy sem; az extenziót a szakértőket is magában foglaló közösség rögzíti egy összetett kooperációs folyamat révén. Egy olyan nyelv, amelyhez hozzátartozik a nyelvi munkamegosztás, nem közelíthető meg sikeresen egy olyan nyelv segítségével, amely tartalmaz homályos kifejezéseket, de nem tartalmaz nyelvi munkamegosztást. Az együttműködés nem homályosság.

De – válaszolhatja valaki – nem lehetne-e valóságos nyelvünket egy olyan nyelvvel helyettesíteni, amelyben (1) a kifejezéseket olyan megegyező extenziójú kifejezés helyettesíti, amely nem *indexikus* (például a „víz” kifejezést a „H₂O”, feltéve, hogy a H₂O nem *indexikus*); és (2) a nyelvi munkamegosztást kiküszöbölőnk azzal a feltételezéssel, hogy minden beszélő szakértője minden egyes témának?

A kérdésre nemmel fogunk felelni; de tegyük fel egy pillanatra, hogy a válasz „igen”. Mit jelentene ez? Az „ideális” nyelv semmilyen értelemben nem hasonlítana valóságos nyelvünkhöz, és a különbség nem azon múlna, hogy „a természetes nyelv homályos”.

A helyettesítés azonban nem hajtható végre, mégpedig azért nem, mert *minden*, természetes fajtát vagy fizikai mennyiséget jelölő szó indexikus a fent leírt értelemben – a „hidrogén” (és így a H_2O) éppúgy, mint a „víz”. Az érzetadatokra vonatkozó kifejezések – ha vannak ilyenek – (az önmagunkra vonatkozók kivételével) talán nem indexikusak; de a „sárga” mint *dolgokra* vonatkozó predikátum indexikus, ugyanazon oknál fogva, mint a „tigris”; lehetséges hogy valami *nem* sárga, annak ellenére hogy sárgának *látszik*. És az sem segít, ha azt mondjuk, hogy azok a dolgok, amelyek normális körülmények között (normális megfigyelők számára) sárgának látszanak, valóban sárgák; a „normális” itt pontosan azt a szerepet tölti be, mint amit „indexikusság”-nak hívtunk. Egyszerűen nincs okunk azt hinni, hogy a nyelvünk nem-indexikus nyelvre való redukciója elvileg kivitelezhető.

Felteszem, hogy a nyelvi munkamegosztás kiküszöbölése elvileg kivitelezhető. De ha a nyelvi munkamegosztás általános érvényű nyelvi sajátosság, akkor miért lenne érdekes egy olyan nyelv lehetősége, amely híján van az *emberi* nyelv egy konstitutív vonásának? Egy világ, amelyben mindenki szakértője minden témának, társadalmi törvények tekintetében majdnem elképzelhetetlen mértékben eltér a miénktől. Mi *motiválja*, hogy egy ilyen világot és egy ilyen nyelvet vegyünk az *emberi* nyelv elemzésének modelljéül?

Egyébként azok a filozófusok, akik a Kalifornia szemantika hagyományát követik, újabban az elmélet módosításával próbálnak úrrá lenni e hiányosságokon. Így például azt javasolták, hogy egy függvényként értelmezett intenzió argumentuma ne csupán egy lehetséges világ, hanem talán egy lehetséges világból, egy beszélőből, és a megnyilatkozás nem-nyelvi kontextusából álló hármas legyen. Ez lehetővé tenné az indexikusság és a nyelvi munkamegosztás bizonyos fajtáinak reprezentálását a modellben. E gondolatok David Lewis-féle kidolgozásában a „víz” *intenziója* ugyanaz a függvény lenne a Földön és az Ikerföldön, de eltérne az extenziója. (Lewis tulajdonképpen a tanulmány elején tárgyalt (1)-es feltevést tartja meg, és feladja a (2)-est; mi az (1) feladását és a (2) megtartását választottuk.) A Carnap és követői által kifejlesztett formális modell e módosításokkal értékesnek bizonyulhat. Számunkra itt nem a matematikai formalizmus hasznossága volt érdekes, sokkal inkább a nézet korai változatának alapjául szolgáló nyelvfilozófia.

Szemantikai jegyek

Ha az itt javasolt megközelítés helyes, akkor jókora tudományos munkát jelent egyrészt kitalálni, hogy milyen fajtájú elemek jelenhetnek meg a sztereotípiákban, másrészt kidolgozni egy, a sztereotípiák reprezentálására alkalmas rendszert. Ez a

munka azonban nem végezhető el filozófiai elemzés révén, inkább a nyelvészet és a pszicholingvisztika területéhez tartozik. A munka során, úgy vélem, hasznosnak bizonyulhat a *szemantikai jegy* fogalma. A fogalom J. Katz és J.A. Fodor munkásságából származik; itt egy kissé módosítani fogjuk.

Vessünk egy pillantást a „tigris” sztereotípiájára. Ez olyan tulajdonságokat foglal magában, mint az állatnak lenni; macskaszerűnek lenni; sárga alapon fekete csíkokkal rendelkezni (sárga csíkok fekete alapon?); stb. Na már most az *állat* tulajdonság igen sajátos. Quine *centralitás* vagy *felülbíráhatatlanság* fogalmai felől szemlélve minőségileg különbözik a többi felsorolt tulajdonságtól. Nem lehetetlen elképzelnünk, hogy a tigrisek mások is lehetnének, mint állatok (lehetnének mondjuk robotok). De ha az elképzelést részletesebben kifejtjük, akkor kiderül, hogy mindig is robotoknak kellett lenniük. Nem arról beszélünk ugyanis, hogy a tigriseket robotokkal *helyettesítették*, mert a robotok nem lennének tigrisek. Vagy ha nem voltak mindig is robotok, akkor robottá *váltak*, amit még nehezebb elképzelni. Ha a tigrisek robotok és mindig is azok voltak, akkor ezek a robotok nem lehetnek túlságosan „intelligensek”, különben nem az lenne a helyzet, hogy a tigrisek nem állatok – inkább egy olyan esetet írunk le, amelyben néhány robot állat. Legjobb, ha valaki más által irányított robotoknak tekintjük őket – tegyük fel, hogy minden mozdulatukat egy operátor irányítja a Marsról. Ismétlem, ezt nehéz részletesen kifejteni, és különösképp nehéz már önmagában is erről az esetről gondolkodni, ami könnyen azt a hamis látszatot kelti, hogy „logikailag lehetetlen”, hogy egy tigris *nem* állat. Ugyanakkor semmiféle problémát nem okoz elképzelni, hogy egy konkrét tigris nem csíkos; lehet például albínó. Egy olyan tigrist sem nehéz elképzelnünk, amelyik nem úgy néz ki, mint egy nagy macska: lehet, hogy rettenetesen eltorzult. Akár az egész fajról elképzelhetjük, hogy elveszíti csíkosságát, vagy rettenetesen eltorzul. De olyan tigrisek, amelyek nem állatok? Ehhez már sokkal nagyobb képzelőerő kell!

Vegyük észre, hogy nem esünk ugyanabba a hibába, amelyet Quine jogosan kritizál: nevezetesen, hogy teljes felülbíráhatatlanságot tulajdonítunk olyan kijelentéseknek, mint „a tigrisek állatok”, „a tigrisek nem alakulhatnak át állatokból valami mássá, úgy hogy mindemellett tigrisek maradjanak”. Valójában le tudunk írni olyan szélsőséges eseteket, amelyekben feladnánk e kijelentéseket. De fenntartjuk, hogy minőségileg nehezebben felülbíráható a „minden tigris állat”, mint a „minden tigris csíkos” – ez utóbbi kijelentés valójában még csak nem is igaz.

Az olyan ismertetőjegyek, mint az „állat”, „élőlény”, „műtermék”, „a hét napja”, „időtartam” nem csak rendkívüli centralitással kapcsolódnak a „tigris”, „kagyló”, „szék”, „kedd”, „óra” szavakhoz; de egy széles körben használt és fontos *osztályozási rendszernek* is részét képezik. A centralitás biztosítja azt, hogy az e címkék alá beso-

rott dolgokat gyakorlatilag soha nem kell újraosztályozni; így ezek a címkék számos kontextusban természetes módon használhatók kategória-indikátorként. Ésszerűnek tűnik a szintaxisban használt „főnév”, „melléknév”, szűkebb értelemben pedig, „konkrét főnév”, „olyan ige, amelynek alanya egy személy, tárgy vagy absztrakt”, stb. jegyekhez hasonlóan a szemantikában e kategória-indikátorok szemantikai jegyként való használata.

Érdekes, hogy amikor Katz és Fodor eredetileg bevezették a szemantikai jegy fogalmát, nem gondolták hogy e jegyek listája kimeríti a jelentést – vagyis azt, amit mi sztereotípiának hívunk. A szemantikai jegyeket inkább olyan magas centralitású kategória-indikátorként értelmezték, ahogy mi is javasoltuk. A többi tulajdonságot egyszerűen a „megkülönböztető tulajdonságok” címszó alatt sorolták fel. Katz és Fodor elméletét nem könnyű összehasonlítani a miénkkel, mivel ők úgy vélték, hogy a szemantikai jegyek és a megkülönböztető tulajdonságok együttesen szükséges és elégséges feltételét adják a kifejezés extenziójához való tartozásnak. Mivel ez az egész – szemantikai jegyek és megkülönböztető tulajdonságok együttese – állítólag az egyes beszélők implicit tudását volt hivatott reprezentálni, elkötelezték magukat a gondolat mellett, hogy minden egyes beszélő implicit módon ismeri az „arany”, „alumínium”, „szil” extenziójához való tartozás szükséges és elégséges feltételeit – ami azonban, mint ezt megmutattuk, nem így van. Katz a későbbiekben továbbment és megkövetelte, hogy a tulajdonságok *összessége* az extenzióhoz való tartozás *analitikusan* szükséges és elégséges feltételét adja. Ezen a ponton a szemantikai jegy és a megkülönböztető tulajdonság közötti különbségtételt is feladta; ha minden egyes tulajdonság a centralitás legmagasabb fokával rendelkezik, miért kellene egyeseket „szemantikai jegyeknek”, másokat „megkülönböztető tulajdonságoknak” neveznünk. A mi szemszögünkből nézve a „szemantikai jegyek” és a „megkülönböztető tulajdonságok” közötti eredeti különbségtétel helyes volt – feltéve, hogy elhagyjuk azt a gondolatot, miszerint a megkülönböztető tulajdonságok (a szemantikai jegyekkel együtt) szükséges és elégséges feltételt nyújtanak, továbbá az elképzelést, hogy ennek bármi köze van az *analiticitáshoz*. Azt állítom, hogy a szemantikai jegy fogalma fontos szerepet játszhat, amennyiben az itt javasolt módon értjük.

A „jelentés” jelentése

Ezen a ponton egy, a „jelentés” fogalmának rekonstruálására irányuló, javaslat formájában összefoglalhatjuk azt, ami eddig elhangzott. Javaslatunk nem az egyetlen, amely a fenti elgondolásokra alapozva megfogalmazható, de arra alkalmas lehet, hogy magába foglaljon néhányat a lényeges pontok közül. Ezen felül azt gondolom,

hogy valószínűleg annyit őriz meg a szokásos, hétköznapi beszédben és a nyelvészetben való használatból, amennyi még optimálisan megőrizhető. Mivel véleményem szerint a jelen tanulmány első szakaszában felsorolt (I)-es és (II)-es előfeltevés (vagy valami ezekhez hasonló) mélyen beivódott a jelentésről szóló beszédünkbe, és mivel ezek az előfeltevések együttesen inkonzisztensek a tényekkel, nem lehetséges olyan rekonstrukció, amely ne járna kontraintuitív következményekkel.

A javaslatom röviden abban áll, hogy ahelyett, hogy kiválasztanánk egy objektumot, amelyet aztán azonosítunk a jelentéssel (bár ha valaki ragaszkodik hozzá, akkor ez is megoldható a szokásos halmazelméleti stílusban), határozzuk meg a „jelentést” úgy, hogy megadunk egy normálformát (vagy inkább egy normálforma-típust) a jelentés leírására. Ha tudjuk, hogy mi egy szó jelentésének „normálforma-leírása”, akkor – ami engem illet – a szó valamennyi, tudományosan releváns értelmében tudni fogjuk, hogy mi a jelentés.

A javaslatom nem más, mint hogy egy szó jelentésének normálforma-leírása egy olyan véges sorozat vagy „vektor” legyen, amelynek komponensei között mindenképpen szerepelnek az alábbiak (de más típusú komponensek is hasznosnak bizonyulhatnak): (1) a szóra vonatkozó szintaktikai jegyek (pl. „főnév”); (2) a szóra vonatkozó szemantikai jegyek (pl. „állat”, „időtartam”); (3) a sztereotípiá további jellegzetességeinek leírása, amennyiben vannak ilyenek; (4) az extenzió leírása.

A javaslat részét képezi az alábbi konvenció: a vektor valamennyi komponense egy, az egyes beszélő kompetenciájáról szóló hipotézist ábrázol, az extenziót kivéve. Így módon a „víz” normálforma-leírása legalábbis részben így nézhet ki:

SZINTAKTIKAI JEGYEK	SZEMANTIKAI JEGYEK	SZTEREOTÍPIA	EXTENZIÓ
<i>nem megszámlálható; konkrét</i>	<i>természetes fajta; folyadék</i>	<i>színtelen; átlátszó; íz-telen; szomjoltó stb.</i>	<i>(tisztá vagy nem tisztá) H₂O</i>

– ez *nem* jelenti azt, hogy akár az egyes beszélőről, akár a közösségről feltételezzük, hogy tudja, hogy a víz H₂O. Azt jelenti, hogy (*mi* azt mondjuk, hogy) a „víz” kifejezés extenziója, ahogy *ők* (a szóban forgó beszélők) használják, *valójában* H₂O. A „kik vagyunk *mi*, hogy megmondjuk, valójában mi az *ő* kifejezésük extenziója” kezdetű ellenvetést fent tárgyaltuk. Vegyük észre, hogy ez az ellenvetés lényegét tekintve az *igazság* fogalma ellen irányul, továbbá hogy az extenzió az igazság rokona, és mint ilyen örökli a családi problémákat.

Nevezzünk két normálforma-leírást *ekvivalensnek*, ha az extenzió leírásától eltekintve megegyeznek, és koextenzívek. Ha a két leírás által különbözőképpen leírt halmaz *valóban* a szóban forgó kifejezés extenziója, valamint a leírás további komponensei helyesen jellemzik az általuk reprezentált kompetencia különféle aspektusait, akkor *mindkét* leírás helyesnek számít. Ekvivalens leírások esetén vagy mindkettő helyes, vagy egyik sem az. Ez egy alternatív megfogalmazása annak az állításnak, hogy jóllehet az extenzió *megadásához* használnunk kell annak *leírását*, a szóban forgó komponenst mint az *extenziót* (a *halmazt*) gondoljuk el, nem pedig mint az extenzió leírását.

Vagyis például a földi és az ikerföldi dialektusban elhangzó „víz” reprezentációja azonos lenne, azzal a különbséggel, hogy az ikerföldi „víz” normálforma-leírásának utolsó oszlopában XYZ szerepelne H_2O helyett. Az imént elhangzottak fényében ez azt jelenti, hogy ugyanazt a nyelvi kompetenciát tulajdonítjuk az átlagos földi és ikerföldi beszélőnek, de különböző extenziót tulajdonítunk a szónak.

Ezzel azt javasoljuk, hogy tartsuk meg a tanulmány elején tárgyalt (II)-es feltevést. A jelentés meghatározza az extenziót – úgyszólván felépítésénél fogva. De az (I)-es feltevést feladjuk; az egyes beszélő pszichológiai állapota nem határozza meg, hogy „mit ért valami alatt”.

Úgy vélem, a legtöbb kontextusban ez összhangban van azzal, ahogy beszélünk. De íme egy paradoxon: tegyük fel, hogy Oscar anyanyelvként beszéli a németet és a magyart is. A mi álláspontunk szerint Oscar dialektusainak teljes gyűjteményében a „bükk” és a *Buche* szavak *tökéletesen szinonimák*. A jelentéseik normálforma-leírása azonos lenne. De nagyon is lehetséges, hogy Oscar nem tudja, hogy szinonimák! Egy beszélő szókincse tartalmazhat két szinonimát anélkül, hogy a beszélő tudna róla!

Tanulságos megfigyelni, hogy miként kapcsolódik a látszólag nyilvánvaló „ha S_1 és S_2 szinonimák, és Oscar mindkettőt érti, akkor Oscar tudja, hogy S_1 és S_2 szinonimák” hamisága ahhoz, hogy elemzésünk során (I) hamisnak bizonyult. Vegyük észre, hogy ha úgy döntöttünk volna, hogy a „jelentésvektor” komponensei közül kihagyjuk az extenziót – ha jól értem, ez David Lewis javaslata –, akkor ahhoz a paradoxonhoz jutnánk, hogy a „szil” és a „bükk” *azonos jelentéssel*, de különböző extenzióval rendelkeznek!

Egy proposíciót hinni csaknem minden materialista elmélet szerint a proposíció valamiféle *reprezentációjának* feldolgozásához kapcsolódik, legyen az egy nyelv valamely mondata, egy „agyi kód”, egy gondolatforma, vagy bármi más. A materialisták (és nem csak ők) elzárkóznak a lehetőség elől, hogy képesek vagyunk a proposíciót tisztán hinni. De többnyire még a materialisták is úgy gondolják,

hogya ha valaki hisz egy propozíciót, akkor az, hogy *melyik* reprezentációhoz folya-
modik, (már bocsánat) immateriális. Feltéve, hogy mind S_1 , mind S_2 reprezentáció
rendelkezésre áll, ha hiszem az S_1 által kifejezett propozíciót S_1 reprezentáción
keresztül, akkor hinnem kell az S_2 reprezentáción keresztül is – legalábbis akkor, ha
valamiféle racionalitás keretein belül akarok maradni. De amint láttuk, ez nem így
áll. Oscar minden további nélkül hiheti, hogy ez egy „bükk” (van rajta egy „bükk”
felirat), és ugyanakkor nem hiszi, vagy egyenesen tagadja, hogy ez egy „*Buche*”.
Nem pusztán arról van szó, hogy a hit egy reprezentációkhoz kapcsolódó folyamat;
Oscar az egyik reprezentáción keresztül hiszi a propozíciót (ha egyáltalán „propo-
zíciónról” akarunk itt beszélni), a másik alatt pedig nem.

A jelentés elméletével kapcsolatban az a leghihetlenebb, hogy mennyire so-
káig uralták filozófiai tévképzetek, és hogy ezek mennyire erősek. Egyik filozófus
a másik után azonosította a jelentést egy szükséges és elégséges feltétellel. Az em-
pirista tradícióban ugyanígy azonosította egyik filozófus a másik után a verifikáció
módszerével. Mi több, eme tévképzetek még csak exkluzívnak sem voltak mondha-
tók; nem kevés filozófus gondolta, hogy jelentés = a verifikáció módszere = szük-
séges és elégséges feltétel.

Másfelől pedig elképesztő, hogy mennyire kevésbé vették számításba a ténye-
ket. Ami ebben a tanulmányban elhangzott, az végső soron alig több, mint néhány
hétköznapi igazság arról, hogy miként használjuk a szavakat, és hogy mennyit (il-
letve mennyire keveset) tudunk, amikor használjuk őket. Azután kezdtem komo-
lyan foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, hogy megjelentettem egy cikket, amelyben
magabiztosan állítottam, hogy egy szó jelentése nem más, mint „egy sereg szeman-
tikai szabály”, majd azon kezdetem tünődni, hogy miként adható meg ezzel a for-
mulával egy olyan hétköznapi szó jelentése, mint az „arany”. És nem arról van szó,
hogy a filozófusok sosem vettek figyelembe ilyen példákat: többek között Locke is
példaként használja, és a legkevésbé sem zavarja az elgondolás, hogy a szó jelentése
egy szükséges és elégséges feltétel!

Ha van egyáltalán valami közös oka annak, hogy mind a laikus, mind a szak-
vélemények ennyire tévútra futottak egy olyan kérdésben, amelyről végső soron
valamennyiünknek vannak tapasztalatai, amelyről valamennyien a szükségesnél
több adattal rendelkezünk, és amellyel kapcsolatban (ha megszabadultunk előíté-
letcinktől) mindannyiunknak meglehetősen világos intuíciói vannak, akkor ennek
az oknak összefüggésben kell állnia azzal, hogy a nyelvvel kapcsolatos, jelenlegi és
mindenkori, groteszk tévképzetek két specifikus és meglehetősen központi filozófi-
ai tendenciát tükröznek: egyfelől hogy a megismerést tisztán *individuális* ügyként
kezeljük, másfelől pedig hogy figyelmen kívül hagyjuk a *világot*, amennyiben az

több, mint az egyén „megfigyelései”. A nyelvi munkamegosztás figyelmen kívül hagyása a megismerés közösségi dimenziójának figyelmen kívül hagyása; annak figyelmen kívül hagyása pedig, amit a legtöbb szó *indexikusságának* nevezünk, nem más, mint a környezet hozzájárulásának figyelmen kívül hagyása. A hagyományos nyelvfilozófia – a legtöbb hagyományos filozófiához hasonlóan – megfelelkezik a többi emberről és a világról; egy jobb nyelvfilozófiának és egy jobb nyelvtudománynak mindkettőt számításba kell vennie.

Kovács János és Polgárdi Ákos fordítása

Bevezetés

A *Megnevezés és szükségszerűségben*¹ (a továbbiakban: MSZ) Kripke meggyőzően érvel a tulajdonnevek szemantikájának Frege és Russell nevéhez fűződő, a tulajdonnevek leíró elméleteként ismert paradigmájával szemben, és egy új képet javasol, amelyet leggyakrabban a *tulajdonnevek kauzális elmélete* címszóval szokás illetni. Kripke nyelvfilozófiai belátásai meglepő következményekkel jártak a szükségszerűség/esetlegesség metafizikai, illetve az aprioricitás/aposterioricitás episztemológiai fogalmainak egymáshoz való viszonyára nézve. Kant óta egyfajta konszenzus övezte azt az elgondolást, hogy minden a priori igazság szükségszerű, valamint hogy az a posteriori igazságok esetlegesek. Kripke monográfiája alapjaiban rengette meg e tant, és érveinek hatására manapság nem csak az elfogadott széles körben, hogy a szükségszerűség/esetlegesség metafizikai és az aprioricitás/aposterioricitás episztemológiai fogalmai egymástól függetlenek, hanem az is, hogy a segítségükkel nyert összetett fogalmak mindegyikének van instanciája.

Jelen tanulmányban Kripke leíró elmélettel szembeni érveit egy kétdimenziós szemantikai keretben vizsgálom, majd e kereten belül próbálom feltérképezni szemantikai belátásainak szükségszerűséggel, illetve aprioricitással kapcsolatos következményeit. Amellett érvelek, hogy a kétdimenziós megközelítés annak ellenére összhangba hozható Kripke gondolataival, hogy az utóbbi időben Scott Soames több írásában is ennek ellenkezőjét igyekezett bizonyítani.² Mi több, úgy gondolom, hogy a Soames által képviselt direkt referencia elmélete nem képes számot adni az *a posteriori* szükségszerű, valamint az *a priori* kontingens kijelentések lehetőségéről, ezáltal nem hogy megakadályozni nem sikerül a kripkei gondolatok kétdimenziós elméleten belüli felhígítását, hanem éppen érvényességük megkérdőjelezéséhez szolgált kiindulópontot. Álláspontom szerint Kripke *Megnevezés és szükségszerűségben* megfogalmazott gondolatainak lehetséges a kétdimenziós szemantikai keretben hű interpretációját adni, és a MSZ egyik legfőbb erényét éppen abban látom, hogy a szükségszerűség fogalmának újfajta elemzésével ráirányította

1 Kripke 2007.

2 Soames álláspontja szerint az ambiciózus kétdimenziós szemantika – ahogy ő nevezi – célja a kripkei gondolatok radikalitásának megkérdőjelezése, azáltal, hogy valamilyen formában megpróbálja újjáéleszteni a deskriptivizmust, valamint eltüntetni az *a posteriori* szükségszerű és az *a priori* kontingens példányait. (Soames 2005, 267; Soames 2006, 282)

a figyelmet nyelvhasználatunk kétdimenziós jellegére, számos filozófiai probléma teljesen új megközelítését lehetővé téve ezáltal.

Leíró elmélet kontra kauzális elmélet

A MSZ-ben Kripke Fregenek illetve Russellnak³ tulajdonítja a nevek leíró elméletét, amelynek két lehetséges változatát említi: A *jelentéselméletként értelmezett leíró elmélet* szerint egy tulajdonnév jelentését és referenciáját egyaránt egy, a névhasználó által a névhez társított határozott leírás határozza meg. E nézet alapján a tulajdonneveket egész egyszerűen rövidített deskripcióknak tekinthetjük, és a kifejezőerő bármiféle vesztesége nélkül kiküszöbölhetők lennének a név használójának idiolektusából. A „Gödel” név jelentése például a nevet ismerő tipikus névhasználó számára „az a férfi, aki bebizonyította az aritmetika nemteljességét” leírás jelentésével egyezik meg, a név referenciája pedig nem más, mint az a személy, aki egyedülként elégíti ki a leírásban megfogalmazott tulajdonságot. A *referenciaelméletként értelmezett leíró elmélet* szerint a névhez társított leírás szerepe a név referenciájának rögzítésében áll, anélkül, hogy egyúttal a név jelentését is megadná.

Kripke leíró elmélettel szembeni érvei alapvetően két kérdés köré csoportosíthatók:

- I. Mi határozza meg egy, az aktuális világról szóló mondatban előforduló név referenciáját?
- II. Mi határozza meg egy tényellentétes helyzetről szóló mondatban előforduló név referenciáját?

Kripke azt mutatja meg, hogy a jelentéselméletként értelmezett leíró elmélet mindkét kérdés esetén, míg a referenciaelméletként értelmezett leíró elmélet csak az első kérdés kapcsán hibázza el a választ. A jelentéselmélet és a referenciaelmélet

³ Egyáltalán nem egyértelmű, hogy Frege valóban képviselte volna a nevek itt megfogalmazott leíró elméletét. Michael Dummett például amellet foglalt állást, hogy tulajdonnevek esetén a fregei értelem a referencia felismerését szolgáló kritériumokat foglalja magában, amelyek némely esetben összefoglalhatók ugyan egy leírásban, de ez nem elválaszthatatlan eleme a fregei elméletnek. (Dummett 1973, 110-111) Több joggal tulajdoníthatjuk Russellnak a nevek leíró elméletét, azzal a pontosítással, hogy a természetes nyelv tulajdonneveit Russell nem tartotta valódi, logikai értelemben vett neveknek. A természetes nyelv tulajdonneveit Russell határozott leírások rövidítéseként fogta fel, azonban a russelli logikai tulajdonnevek számos olyan vonással rendelkeznek, amelyek megfelelnek a tulajdonnevekről alkotott kripkei képnek (Lásd Russell 1976).

közötti különbség ugyanis éppen abban áll, hogy az előbbi szerint a névhez kapcsolt leírás minden lehetséges világ, így tényellentétes helyzetek vonatkozásában is meghatározza a név referenciáját, míg a referenciaelmélet szerint a leírás csupán az aktuális világ vonatkozásában jelöli ki a referenciát, tényellentétes helyzetek vonatkozásában pedig érvényét veszti.⁴

Az első kérdéssel kapcsolatban Kripke megállapítja, hogy számos esetben a névhasználó egyáltalán nem képes a névhez olyan leírást társítani, amely egyértelműen kiválasztana egy objektumot, ennek ellenére képes a név kompetens használatára. Így például a „Cicero” névhez a név használóinak többsége csupán azt a deskriptív tartalmat képes társítani, hogy Cicero egy híres római szónok volt, mégis sikeresen referálnak a névvel egy adott ókori személyre annak ellenére, hogy természetesen több római szónok is létezett.⁵ Ám még abban az esetben is, ha a beszélő képes a névhez egy egyértelmű referenciával rendelkező leírást kapcsolni, előfordulhat, hogy a név referenciája eltér e leírás referenciájától. Az emberek többsége például a „Gödel” névhez azt a leírást társítja, hogy „az a férfi, aki bebizonyította az aritmetika nemteljességét” (feltéve, hogy egyáltalán társít valamit). Tegyük fel azonban, hogy valójában egy „Schmidt” nevű férfi bizonyította be az aritmetika nemteljességét, akinek holttestét Bécsben megtalálták, és akitől Gödel korábban valamilyen csalárd módszerrel megszerezte a bizonyítás vázlatát, majd saját neve alatt publikálta azt. A leíró elmélet szerint ez esetben, valahányszor a „Gödel” nevet használjuk Schmidtre referálunk, a „Gödel” nevet tartalmazó kijelentéseink igazságértéke szempontjából Schmidt élettörténete a releváns, éppen ezért majdnem minden eddig elhangzott és – hacsak ki nem derül a család – jövőben elhangzó Gödellel kapcsolatos kijelentésünk hamis. (Kivéve természetesen azt, hogy Gödel fedezte fel az aritmetika nemteljességét). Kripke szerint azonban ez nem így van: a „Gödel” névvel Gödelre referál, függetlenül attól, hogy ő fedezte-e fel az aritmetika nemteljességével kapcsolatos tételt vagy sem, kijelentéseik igazságértéke szempontjából pedig Gödel a releváns személy és nem Schmidt.⁶

4 A referenciaelmélet szerint a névhasználó minden egyes névhez társít egy határozott leírást (esetleg leírások egy nyálábját), és a tulajdonnév referenciája az a tárgy, amely egyedülként elégíti ki e leírást (leírások nyálábjának többségét). Ezen elmélet szerint a névhasználó a priori tudja, hogy amennyiben a névnek létezik referenciája, az kielégíti a társított leírásban foglalt jellemzőket, ugyanakkor a névhasználó nem gondolja azt, hogy tényellentétes helyzetek leírása esetén is a névhez társított leírás határozná meg a tulajdonnév referenciáját. (Lásd Kripke 2007, 36-37)

5 Ld. Kripke 2007, 60.

6 Fontos látni, hogy álláspontja mellett nem hoz fel döntőnek szánt érveket, sokkal inkább saját és az olvasó (hallgató) nyelvi intuícijára bízva a kérdés megválaszolását. Ezen intuíción tesztelhető is egy kitalált szcenárió segítségével, amely szerint valóban a fenti módon történt

Ha egy név referenciáját nem egy, a névez kapcsolt határozott leírás, esetleg leírások egy nyalábja határozza meg, akkor mégis mi? Kripke válasza szerint ezt a szerepet egy olyan kommunikációs-oksági lánc tölti be, amely a név adott előfordulásától a nyelvi közösség tagjain keresztül visszavezet a névadás aktusáig és így magáig a megnevezett objektumig. A kriplei kép alapján a nevet egy eredeti névadás segítségével rámutatással (esetleg leírással) hozzárendelik egy tárgyhöz. A tulajdonnév a további használata során ezt a tárgyat fogja jelölni, feltéve, hogy a név minden használója a referencia megőrzésének szándékával vette át a nevet az öt megelőző láncszemtől. Amennyiben e feltételek teljesülnek, a névhasználó abban az esetben is az eredeti névadás során a névhez rendelt objektumra referál, ha nem tudja, kitől hallotta a nevet, vagy ha nem rendelkezik egyetlen olyan leírással sem, amely egyértelműen meghatározná a név referenciáját.

A második kérdés a tényellentétes helyzetek leírásának szemantikájára vonatkozik, s mint ilyen, a jelentéselméletként értelmezett leíró elméletet érinti. Kripke szerint egy névhez társított leírás még abban az esetben sem határozhatná meg tényellentétes helyzetek vonatkozásában a név referenciáját, ha a referenciaelméletként értelmezett leíró elmélet egyébként igaz volna, és a tulajdonnevek referenciáját az aktuális világ vonatkozásában valóban egy, a névhez társított leírás (esetleg leírások egy nyalábja) határozná meg. A tulajdonnevek ugyanis *merev jelölők*, azaz valahányszor tényellentétes helyzetek leírására használjuk őket, ugyanazt az objektumot jelölik, mint amikor az aktuális világról beszélünk segítségükkel. Amikor például arról beszélünk, mi történt volna Lékó Péterrel, ha megnyeri a Kramnyik elleni világbajnoki döntőt, arról az emberről beszélünk, akit ténylegesen Lékó Péternek hívunk. Ezzel szemben a határozott leírások nem merevek: ha egy határozott leírást tényellentétes helyzet leírására alkalmazunk, a leírás referenciája az az objektum lesz, amely az adott tényellentétes helyzetben elégti ki a leírást. Vegyük például a következő két mondatot.

(1) Lékó Péter volt a 2004-es klasszikus sakkvilágbajnoki döntő győztese.

(2) Ha az utolsó játszma döntetlenre végződött volna, Lékó Péter lett volna a 2004-es klasszikus sakkvilágbajnoki döntő győztese.

Az (1)-es mondat az aktuális világról szól, és hamis. A második mondat egy tényellentétes helyzetet ír le, és igaznak gondoljuk. A „Lékó Péter” név ugyanazt a személyt jelöli az (1)-es és a (2)-es kijelentésben, tehát merev jelölő.

ez eszt, és kiderülne a a csalás. A kérdés ez esetben az, hogy miként írának le az esetet: azt mondanánk-e hogy „kiderült, hogy Gödel fiatalon elhunyt Bécsben” vagy azt, hogy „kiderült, hogy Gödel a hírnevét megalapozó tétel bizonyítását ellopta bécsi kollégájától”. Feltehető – bár korántsem biztos -, hogy ez utóbbi megfogalmazás mellett döntenénk, ez esetben elfogadjuk a kriplei tézist.

Az „a 2004-es klasszikus sakkvilágbajnoki döntő győztese” leírás ezzel szemben az (1) –es kijelentésben Vlagyimir Kramnyikot, míg a (2)–es tényellentétes helyzetről szóló mondatban Lékó Pétert jelöli, a leírás tehát nem merev. A nevek merev, a leírások nem-merev jelölők, éppen ezért nem lehetnek egymás szinonimái, a jelentésmélethez képest értelmezett leíráselmélet hamis.

Merev és referenciálisan kötött jelölők

Mint Kripke is felhívja rá a figyelmet, a merev jelölők közismert definíciója, mely szerint a merev jelölő az a kifejezés, „amely minden lehetséges világban ugyanazt a tárgyat jelöli”⁷, némi félreértésre adhat okot. Ha valaki csak ennyit tud Kripke álláspontjával kapcsolatban, könnyen azt a képet alkothatná a merev jelölőkről, hogy ezek olyan kifejezések, amelyeket a különböző lehetséges világokban élő nyelvhasználók ugyanazzal a referenciával használnak. A kripkei szándéknak megfelelő értelmezés szerint a „minden lehetséges világban ugyanazt jelöli” fordulat természetesen nem arra utal, hogy egy kifejezést különböző lehetséges világokban miként használnak, hanem arra, hogy *mi, a mi aktuális világunkban*, miként használjuk az adott kifejezést, ha a miénktől eltérő lehetséges világokról, tényellentétes helyzetekről beszélünk.

A fenti félreértés mégis egy fontos vizsgálódási irány kiindulópontja lehet. Nem csak arra van értelme ugyanis rákérdezni, hogy tényellentétes helyzetekről szóló kijelentések esetében, miként határozzák meg e tényellentétes helyzet sajátosságai a kijelentésben előforduló kifejezések referenciáját, hanem az is vizsgálható, hogy egy nyelvi megnyilatkozás helyszínéül szolgáló, éppen azért a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak számító világ állapota, miként befolyásolja a referenciát. Az utóbbi egy-két évtizedben egyre nagyobb teret nyerő kétdimenziós szemantikai elméletek legfontosabb kiindulópontja éppen a lehetséges világok e kettős szerepének felismerésében áll. Mint David Chalmers a kétdimenziós megközelítés jelenleg talán legfontosabb képviselője és propagálója fogalmaz:

A kétdimenziós szemantika alap gondolata az, hogy egy nyelvi kifejezés extenziója kétféleképpen függ a világ lehetséges állapotaitól: a kifejezés aktuális extenziója az aktuális világ jellegétől függ, ahol a kijelentés elhangzik; a kifejezés tényellentétes extenziója pedig a tényellentétes világ sajátosságainak függvénye, ahol a kifejezés értékelésére sor kerül. A kétdimenziós szemantika

7 Kripke 2007, 31.

e kétféle függési viszonynak megfelelően a kifejezés kétféle intenzióját különbözteti meg, és azokra úgy tekint, mint a jelentés két dimenziójára.⁸

Kripke a MSZ 1980-as kiadásához írt előszavában hasonló szellemben nyilatkozik egy kijelentő mondat jelentéséről:

Akkor értjük meg az állítást (statement), ha megértjük, milyen (extenzionálisan helyes) feltételek mellett igaz az állítás [ténylegesen], és ha megértjük, milyen feltételek mellett adna helyes (részleges) leírást egy olyan tényellentétes helyzetről, amely bizonyos tekintetben megfelel a dolgok menetének, más pontosan azonban eltér tőle.⁹

A leíráselmélettel szembeni érvek előző fejezetbeli rekonstrukciójában szereplő két kérdés egyike arra vonatkozik, hogy miként határozza meg egy kifejezés referenciáját a nyelvi megnyilatkozás szempontjából aktuális világ állapota, míg a másik kérdés éppen a kifejezések tényellentétes helyzetek vonatkozásában való használatát érinti. Ha az érvek rekonstrukciója valóban összhangban áll Kripke nézeteivel, Kripke MSZ-beli gondolatainak vizsgálatához leginkább egy kétdimenziós szemantikai keret tűnik alkalmasnak, annak is egy olyan kontextuális változata, amelyben az aktuálisnak tekintett világok mint lehetséges kontextusok jutnak szerephez.¹⁰

Amennyiben a lehetséges világokra mint a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak számító lehetséges kontextusokra tekintünk, a referencia meghatározásának tekintetében a határozott leírások és az indexikusok között hasonlóság figyelhető meg. Az indexikus kifejezésekhez hasonlóan (ahol a referenciát a kifejezéshez kapcsolódó nyelvi jelentés és a kifejezés használatának kontextusa együttesen határozza meg) a határozott leírások esetében is beszélhetünk a referencia kontextus

8 Chalmers 2003, 76.

9 Kripke 2008, 136.

10 Érdemes megjegyezni, hogy David Chalmers ez első, aktuális világ vonatkozásában értelmezett dimenzió episztemikus értelmezését részesíti előnyben, amely szerint egy kijelentés abban az esetben igaz egy aktuálisnak tekintett lehetséges világban, ha az adott aktuális világ egy episztemikusan teljes leírása a priori kizárja a kijelentés hamisságát. Ezen episztemikus értelmezés kontextuális értelmezéssel szembeni legfontosabb előnyét Chalmers abban látja, hogy az episztemikus értelmezés egy kifejezés extenziójának megállapításához nem követeli meg az adott kifejezés tényleges előfordulását az aktuálisnak tekintett világban. (Lásd Chalmers 2006, 75-100) Úgy gondolom azonban, hogy a kontextuális értelmezés mellett sem feltétlenül szükséges, hogy a kifejezés előforduljon az adott kontextusban. Így például az „Én most itt vagyok” mondatot jelentésének ismeretében minden további nélkül ki tudom értékelni egy olyan kontextust feltételezve, amelyben a beszélő az adott helyszínen és időpontban nem tesz egyetlen nyelvi megnyilatkozást sem.

általi meghatározásáról, feltéve, hogy magát a nyelvi megnyilatkozásnak otthont adó világot is a kontextus részének tekintjük. Miként az „itt”, „most” kifejezések referenciáját példáyaiknak fizikai tér-időben elfoglalt helyzete határozza meg, „az a férfi, aki felfedezte az aritmetika nemteljességét” leírás referenciája a leírás használatának logikai térben (azaz a lehetséges világok terében) elfoglalt helyzetének függvénye. E szerint a határozott leírások az indexikus kifejezésekhez hasonlóan (a használat szempontjából aktuálisnak számító világot is magában foglaló) kontextusról kontextusra változtatják referenciájukat.

De mi a helyzet a nevekkal? Egy olyan szemantikai elméletben, amely a tulajdonnevek esetében elfogadja a jelentés externalista elméletét, miszerint a jelentésnek a név által megjelölt tárgy is része, a referencia megváltozása a jelentés megváltozásával jár együtt. Bár Kripke nem foglal egyértelműen állást ez ügyben, mégis úgy tűnik, hogy a referenciát a jelentés elválaszthatatlan részének tekinti. Erre utalnak fejtegetései egy olyan lehetséges világról, amelynek lakói minőségileg velünk egyező episztemikus helyzetben vannak, azonban nem ugyanazt az égitestet jelölik a „Phoszporosz” névvel, mint amit mi jelölünk. Ez esetben – írja Kripke – e lehetséges világ lakói (legalábbis az adott név vonatkozásában) nem ugyanazt a nyelvet beszélik, mint mi¹¹. Ugyancsak e mellett látszik szólni az 1980-as kiadáshoz írt előszavának egy megjegyzése:

Megtehetjük ugyanis, hogy a következő terminológiai döntést hozzuk: a fonetikailag azonos hangokból álló, de különböző tárgyakat jelölő neveket különböző neveknek tekintjük (ahogy a homonimákat is különböző „szavaknak” tartjuk).¹²

Kripke itt az azonos alakú, de különböző tárgyakat jelölő neveket a homonimákkal, az azonos alakú, de több jelentéssel rendelkező szavakkal állítja párhuzamba, ami arra enged következtetni, hogy nevek esetében Kripke a megjelölt tárgyat a jelentés részének tekinti.

Ha elfogadjuk Kripke fenti javaslatát, és az azonos hangokból, betűkből álló, de különböző tárgyat jelölő kifejezéseket különböző neveknek tekintjük, azt mondhatjuk, hogy egy tulajdonnév ugyanazt a tárgyat jelöli minden, a név használata szempontjából aktuálisnak számító kontextusban. Amennyiben ugyanis ez nem állna fenn, különböző nevekkal volna dolgunk. Nevezzünk egy kifejezést *referenciálisan kötöttnek*, ha ugyanazt a tárgyat jelöli minden kontextusban. E szerint referenciálisan kötöttek mindazon kifejezések, amelyek esetében a referencia esszenciális a kifejezés önazonossága szempontjából, így pl. a tulajdonnevek, a ter-

11 Kripke 2007, 79.

12 Uo. 138.

mészertes fajtanevek (és – mint Putnam rámutatott - esetleg további kifejezések)¹³. Referenciálisan nem-kötöttek ezzel szemben a határozott leírások, az indexikusok, továbbá mindazon kifejezések, amelyek valamiféle fregeánus deskriptív jelentéssel rendelkeznek.

Egy terminológiai megjegyzést szeretnék fűzni az eddigiekhez: A továbbiakban a „lehetséges világban” szófordulatot használom, ha a lehetséges világokról, mint a nyelvi megnyilatkozás szempontjából aktuális kontextusról kívánok beszélni, míg a „lehetséges világ vonatkozásában” vagy „tényellentétes helyzet vonatkozásában” fordulatot abban az esetben, ha a lehetséges világok, tényellentétes helyzetek a megnyilatkozás tárgyaként játszanak szerepet. E terminológiát követve egy szinguláris terminus merev, ha minden lehetséges világ vonatkozásában ugyanazt a tárgyat jelöli, mint az aktuális világ vonatkozásában, míg referenciálisan kötött, ha minden lehetséges világban ugyanazt a tárgyat jelöli.

Fontos megjegyezni, hogy a merev jelölés kérdése független attól, hogy egy kifejezés referenciálisan kötött vagy sem. Jól szemléltetik ezt az ún. merev leírások: bizonyos esetekben arra használunk egy leírást, hogy tényellentétes helyzetek vonatkozásában beszéljünk aktuális jelölétéről, más esetben pedig arra a tárgyra referálunk a leírással, amelyik a leírt tényellentétes helyzetben egyedülként elégíti ki a leírásban foglalt tulajdonságot. Az első esetben a leírásunk merev jelölő, míg a másodikban nem. Merev leírások könnyen képezhetők az „aktuális”, „tényleges” kifejezések segítségével, de amennyiben a leírásunk tartalmaz ígét, feltehetően az ige kijelentő, illetve feltételes módú használatával is egyértelművé tehető, hogy a leírást mereven értjük vagy sem.¹⁴ Tekintsük a következő példamondatokat:

(3) Egy olyan lehetséges világban, amelyben még létezne az NDK, Németország aktuális kancellárja nem lenne kancellár.

(4) Ha Platón nem foglalkozott volna filozófiával, akkor az a férfi, aki Platón leg híresebb tanítványa volt nem írta volna meg a *Metafizikát*.

13 A „jelentés” jelentésében Putnam kiterjeszti szemantikai externalizmusát a tulajdonneveken és természetes fajtaneveken túl a predikátumok túlnyomó többségére, például olyan kifejezésekre is mint a „ceruza”, „szék”, „kardiológus” stb. (Lásd fentebb H. Putnam: *A „jelentés” jelentése*)

14 Hasonló jelenség figyelhető meg a határozott leírások temporális kontextusban való használatánál is. Ez esetben a „jelenlegi” kifejezés, valamint, amennyiben a leírás tartalmaz ígét, a jelenidő segítségével merevithető egy leírás. Temporális értelemben merevek például a „Franciaország jelenlegi elnöke”, vagy az „az a férfi, aki a tetőn dolgozik” határozott leírások, azaz ugyanazt az individuumot jelölik múltból vagy jövőből szóló kijelentésekben, mint a jelenről szólóakban.

A fenti kijelentésekben szereplő „Németország aktuális kancellárja”, valamint „az a férfi, aki Platón leghíresebb tanítványa volt” határozott leírások merev jelölők, ugyanazt a személyt jelölik (3)-ban, illetve (4)-ben, mint amit egy aktuális világról szólóban jelölnének, azaz Angela Merkel illetve Arisztotelészt. Azonban e merev határozott leírások egyike sem kötött referenciálisan, más és más individuumra vonatkoznak használatuk szempontjából aktuálisnak tekintett világ állapotának függvényében. A határozott leírások – függetlenül attól, hogy merevek vagy sem – szemantikájának elválaszthatatlan sajátossága ugyanis, hogy a megnyilatkozás kontextusául szolgáló világ állapotának függvényében jelölik referenciájukat.

Kripkének a leíró elmélettel mint jelentésemélettel szemben megfogalmazott modális ellenérve azon alapul, hogy a nevek és a határozott leírások eltérően viselkednek tényellentétes helyzetek vonatkozásában. Az érvet jelentős mértékben gyengíti, hogy nem igaz általánosan az a premissza, miszerint a leírások nem-merev jelölők. Ennek lehetőségére maga Kripke is felhívja a figyelmet, de ő egyfajta kétértelműségről beszél (ugyanaz a leírás némely esetben mereven jelöl máskor nem), amely a kétértelműség létezését kétségesnek tartja¹⁵. Magam is úgy vélem, hogy itt valóban nem célszerű kétértelműségről beszélni, a helyzet inkább az, hogy igemódok, igeidők, különféle kiegészítő kifejezések segítségével meglehetősen pontossággal vagyunk képesek jelölni azt, hogy egy adott leírást mereven használunk vagy sem. E szerint Kripke tényellentétes helyzetek leírásához kapcsolódó modális ellenérve a jelentéseméletként értelmezett leíró elméletnek csak egy olyan variánsát cáfolja, amelyben a tulajdonnevek nem-merev leírások szinonimái, érintetlenül hagyva a leíró elmélet egy olyan változatát, amely szerint a név jelentése merev határozott leírások segítségével adható meg.¹⁶

Mindez azonban nem érinti Kripke referenciaelmélettel szembeni, a tulajdonnevek és a leírások aktuális világ vonatkozásában betöltött eltérő szerepével kapcsolatos érvét, és amennyiben ez utóbbi hamisnak bizonyul, a jelentéseméletként értelmezett leíró elmélet (értelmezzük bár oly módon, hogy a tulajdonnevek jelentését egy merev határozott leírás adja meg) sem lehet igaz. Kripke álláspontja az, hogy a tulajdonnevek referenciáját rendszerint rámutató definíció segítségével rögzíti a névadó, de még abban az esetben is, ha a referencia rögzítése egy határozott leírás segítségével történik, e leírás szerepe metaszemantikai.

15 Kripke 2007, 41.

16 Scott Soames több írásában is amellet érvel, hogy a modális ellenérvet nem lehetséges a merev határozott leírásokra való hivatkozással semlegesíteni. Álláspontját olyan példákkal próbálja alátámasztani, amelyekben a modális és episztemikus kontextusok keresztezik egymást, éppen ezért Soames érvei nem tekinthetők a modális argumentum saját jogán való megvédésének.

A referenciát rögzítő leírás tehát nem része a név jelentésének, a név kompetens használójának nem kell ismernie, hogy mely leírás segítségével rögzítették a referenciát, továbbá a név használója számára általában nem fejez ki a priori igazságot a leírásban foglalt tulajdonságot a név hordozójának tulajdonító kijelentés. Ez alól csak a névadó jelent kivételt. Az, aki az „egy méter” referenciáját a „ R rúd hossza t_0 időpontban” leírás segítségével rögzíti, Kripke szerint a priori tudja, hogy az R rúd hossza t_0 időpontban egy méter. Azt mondhatjuk tehát, hogy e speciális esetben a névadó idiolektusában az „egy méter” kifejezés jelentése megegyezik az „ R rúd aktuális hossza t_0 időpontban” merev leírás jelentésével, ez esetben az „egy méter” kifejezés merev, de referenciálisan nem kötött. Általános esetben azonban a következőképp foglalható össze tömören Kripke nevekkal és határozott leírásokkal kapcsolatok álláspontja: a tulajdonnevek merev és referenciálisan kötött jelölők, szemben a határozott leírásokkal, amelyek se nem merevek, se nem kötöttek referenciálisan.

Metafizikai és episztemikus szükségszerűség

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a merev, illetve referenciálisan kötött jelöléshez fűzött megjegyzéseinkből miként következnek a *Megnevezés és szükségszerűség* talán legnagyobb visszhangot kiváltó, a modalitások metafizikai és episztemikus értelmezése közötti kapcsolatot érintő megállapításai. Kripke szerint az a priori/a posteriori, szükségszerű/esetleges fogalompárok tetszőleges kombinációja értelmes, mit több az így nyert összetett fogalmak egyikének sem üres a terjedelme, azaz nem csak a *priori szükségszerű* és a *posteriori esetleges*, hanem a *priori esetleges* és a *posteriori szükségszerű* igazságok is léteznek. Ezek közül természetesen a két utóbbi, az a priori esetleges valamint az a posteriori szükségszerű igazságok létezése melletti állásfoglalás számított radikálisan újnak.

A *szükségszerűség* kérdése Kripke szerint a metafizika területéhez tartozik, s mint ilyet, el kell különíteni az episztemológia rokon fogalmától, az *aprioricitástól*. Lehetséges ugyan, hogy e két fogalom terjedelme történetesen egybeesik, azonban ennek megfogalmazása mindenképpen egy tartalmas filozófiai tézist eredményezne, nem pedig pusztán a fogalmak jelentéséből adódó analitikus állítást. Kripke szerint egy kijelentés metafizikailag szükségszerű, ha igaz az aktuális világ, továbbá minden lehetséges világ vonatkozásában, vagy a Kripke által előnyben részesített terminológiát használva: igaz az aktuális világ, továbbá tetszőleges tényellentétes helyzet vonatkozásában.

Ezek alapján a metafizikai szükségszerűség következő definíciója adódik:

Egy p kijelentő mondat metafizikailag szükségszerű egy lehetséges világban, ha igaz az aktuális világ vonatkozásában, és tetszőleges, tényellentétes helyzetet meghatározó X, Y, Z leíró feltételekre teljesül:

X, Y, Z esetén p^* ,

ahol p^* a p feltételes módban megfogalmazott variánsa.

E definíció nem más, mint a merev jelölés fogalmának kijelentő mondatokra való kiterjesztésének speciális esete. Egy kijelentő mondat metafizikailag szükségszerű, ha ugyanazt az igazságértéket (az Igazat) jelöli, tetszőleges tényellentétes helyzet, mint az aktuális világ vonatkozásában.¹⁷ Így értelmezve a definíció eldönti azt a MSZ-ben megválaszolatlanul hagyott kérdést, hogy mi is a szükségszerűség hordozója. A MSZ-ben Kripke néhol szükségszerű igazságokról, néhol szükségszerű állításokról (statement) beszél, anélkül azonban, hogy kifejtene, mit is ért ezek alatt: valamiféle nyelvi entitást, netán ezek tartalmát vagy valami mást.¹⁸ Mindenestre abból, hogy szükségszerűséggel kapcsolatos vizsgálódásaiban milyen nagy szerepet szán Kripke a merev jelölés fogalmának, azaz annak, ahogy a tényellentétes helyzetek leírására használjuk a nyelvet, arra következtethetünk, hogy a szükségszerűség kripkei fogalma elválaszthatatlan a tartalmak nyelvi formájától. Kripke ugyanis Ruth Barcan Marcus-hoz hasonlóan megtehetette volna azt is, hogy a nevet tartalmazó azonossági állítások szükségszerűsége mellett a következőképp érvel: egy nevet tartalmazó azonossági állítás egy dolog önmagával való azonosságát fejezi ki, márpedig ez minden dolognak szükségszerű sajátossága, így a nevet tartalmazó azonossági állítások szükségszerűek.¹⁹ Kripke azonban nem így járt el, ezért kézenfekvő feltennünk, hogy a metafizikai szükségszerűség, akárcsak a merev jelölés, nyelvi entitások sajátja. Nem szabad megfeledeknünk azonban arról, hogy a nevekhez hasonlóan a kijelentő mondatok sem pusztán szintaktikai entitások, hanem egy jelsorozatból és valamilyen hozzá kapcsolódó szemantikai értékből álló párok, s így az adott szemantikai érték megfelelő megválasztásával speciális esetként tetszőleges, tartalmakon értelmezett szükségszerűség-fogalmat kaphatunk.

17 A másik speciális eset egyébként a metafizikai lehetetlenség, ahol is a mondat igazságértéke hamis úgy az aktuális, mint a tényellentétes világok vonatkozásában. Amennyiben a szükségszerű és a lehetetlen kijelentéseket együttesen „apodiktikus”-nak hívjuk, azt mondhatjuk, hogy a merev jelölés fogalmának mondatokra való kiterjesztéseként a metafizikai apodikticitás fogalmát kapjuk.

18 Az „állítás” szó MSZ-beli használata egyébként inkább az állítás nyelvi entitásként való értelmezését támasztja alá. Kripke beszél ugyanis egy állítás jelentéséről, egy állítás megértéséről, továbbá az állításról mint az analicitás hordozójáról.

19 Lásd Marcus 1985, 495.

A fenti definíció alapján metafizikailag szükségszerűnek bizonyulnak a következő mondatok:

(5) A Heszperosz az a Phószphorosz.

(6) Kripke ember.

esetlegesnek az alábbiak:

(7) Kripke filozófus.

(8) A párizsi méterrúd egy méter.

(9) Franciaország aktuális elnöke elnök.

Amennyiben az (5) és (6) igaz – gondolom azok –, akkor nem adhatók meg olyan tényellentétes helyzetet meghatározó X, Y, Z feltételek, amelyek hamissá tennék az alábbi kijelentéseket:²⁰

(5') X, Y, Z esetén a Heszperosz Phószphorosz lenne.

(6') X, Y, Z esetén a Kripke ember lenne.

Az (5') esetében ez azért teljesül, mert a „Heszperosz” és a „Phószphorosz” nevek egyaránt merev jelölők, az (5')-ben ugyanazt az objektumot jelölik, mint az (5)-ben, továbbá egy dolog önmagával való azonossága szükségszerű tulajdonsága a dolognak. A (6') pedig azért igaz tetszőleges leíró feltételek esetén, mert a „Kripke” név merev jelölő, továbbá az ember tulajdonság esszenciális tulajdonság, azaz nem létezik olyan lehetséges világ, amelyben „Kripke” név referenciája ne rendelkezne az *embernek lenni* tulajdonsággal.

A fentiekkel ellentétben (7), (8) és (9) esetén könnyedén megadhatunk tényellentétes helyzetet leíró feltételeket, amelyek vonatkozásában hamissá válnak a kijelentések:

(7') Ha Kripke biológus lett volna, Kripke nem lett volna filozófus.

(8') Abban az esetben, ha annak idején a pontosabban becsülték volna meg a Föld kezdő délkörének hosszát, a párizsi méterrúd nem lenne egy méter.

(9') Ha Ségolène Royal nyerte volna a legutóbbi franciaországi elnökválasztásokat, Franciaország aktuális elnöke nem lenne elnök.

A fenti mondatok episztemikus státusával kapcsolatban elmondható, hogy míg (5), (6) és (7) a posteriori, (8) és (9) a priori (legalábbis azon beszélő idiolektusában, aki az „egy méter” referenciáját „a párizsi méterrúd hossza” leírás segítségével rögzí-

20 Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy érvényesül a kizárt harmadik elve, például azáltal, hogy a neveknek minden lehetséges világ vonatkozásában van referenciája, továbbá, hogy a predikátumok az adott világban nemlétező dolgokra is értelmezettek.

ti), igazságuk – ha eltekintünk a nemlétezés okozta nehézségektől – pusztán nyelvi kompetencia és (esetleg) némi racionális belátás révén felismerhető.²¹ Az (5) és a (6) tehát az a posteriori szükségszerű, míg a (8) és a (9) az a priori kontingens két-két példája.

Az a priori kontingens lehetőségével kapcsolatos kripkei tézis szembenáll az aprioricitás és a szükségszerűség fogalmait egymáshoz kapcsoló intuíciónkkal. Egy a priori kijelentés igazsága ugyanis a tapasztalatra való mindenféle hivatkozás nélkül, pusztán a kijelentésben szereplő kifejezések jelentésének ismerete és racionális belátás révén felismerhető, s mint ilyen, függetlenül a világ tényleges állapotától, minden lehetséges világban fennáll. A kétdimenziós szemantika elméletek egyik legfontosabb célkitűzése éppen az, hogy ezen intuíciónkat összhangba hozza azon kripkei tézissel, miszerint meg kell különböztetni egymástól az aprioricitás episztemikus és a szükségszerűség metafizikai fogalmát. Ezen elméletek e feszültség feloldására a szükségszerűség kétféle fajtáját különböztetik meg: az egyik típusú szükségszerűség lehetséges tényellentétes világok felett, a másik lehetséges aktuális világok felett értelmezett, és míg az előbbi a szükségszerűség metafizikai, az utóbbi az aprioricitáshoz kapcsolódó episztemikus értelmezésének felel meg. A merev jelölés kiterjesztéseként nyert metafizikai szükségszerűség korábbi definícióját egé-
szítsük ki az episztemikus szükségszerűség következő definíciójával:

Egy kijelentő mondat episztemikusan szükségszerű, ha minden lehetséges világban (mint a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak tekintett kontextusban) igaz.

A merev jelölés és a metafizikai szükségszerűség viszonyához hasonlóan, az episztemikus szükségszerűség a referenciálisan kötött jelölés fogalmának kijelentő mondatokra való kiterjesztése speciális eseteként értelmezhető. Míg a metafizikai-
lag szükségszerű mondatok ugyanazt az igazságértéket (az Igazat) jelölik tetszőle-

²¹ Kripke megkülönbözteti egymástól az analiticitást és az aprioricitást, mégpedig az alapján, hogy míg az analiticitás fogalmának elválaszthatatlan része a (metafizikai) szükségszerűség fogalma (minden analitikus kijelentés szükségszerű), az aprioricitásra ez nem feltétlenül igaz. Így bár bizonyos szempontból a fenti (8) és (9) kijelentések magukon viselik az analiticitás ismertetőjegyét, igazságuk pusztán a bennük szereplő kifejezések jelentésének következménye, kripkei szóhasználatot követve mégsem neveznénk analitikusnak (ugyanis mindkettő kontingens). Annak érdekében, hogy megkülönböztessük a pusztán jelentéscsoporthoz alapuló a priori, a szintetikus a priori-tól (amelynek lehetőségével kapcsolatban egyébként Kripke nem foglal állást) az a priori előbbi típusának jelölésére bevezethetnénk a „verbális a priori” fogalmát. A MSZ-ben Kripke a priorira adott példái egytől egyig a verbális a priori alá tartoznak, tehát igazságuk pusztán a bennük szereplő kifejezések szemantikájának következménye.

ges tényellentétes helyzet *vonatkozásában*, mint az aktuális világ *vonatkozásában*, az episztemikus szükségszerű mondatok a referenciálisan kötött jelölőkhöz hasonlóan ugyanazt az igazságértéket (az Igazat) jelölik minden lehetséges világban.

Annak alátámasztására, hogy a kripkei gondolatvilágtól nem idegen az aprioricitásnak, mint az aktuálisnak tekintett lehetséges világok feletti szükségszerűségként való értelmezése, álljon itt a MSZ következő részlete. E részben Kripke (5) aposterioricitása mellett úgy próbál érvelni, hogy két, Putnam Föld-Ikerföld gondolatkísérletében leírtakhoz sok szempontból hasonló nyelvi szituációt vázol:

Mielőtt megtudtam volna, hogy a Heszperosz az a Phószphorosz, egyetlen bizonyíték állt rendelkezésemre: láttam egy bizonyos csillagot vagy égitestet eset, amelyet „Heszperosz”-nak hívtam, és láttam egyet reggel, amelyet „Phószphorosz”-nak hívtam. Ismertem ezeket az égitesteket. Nyilvánvalóan van egy lehetséges világ, amelyben valaki lát egy bizonyos csillagot egy bizonyos helyzetben este, és „Heszperosz”-nak hívja, és lát egy bizonyos csillagot reggel, azt pedig „Phószphorosz”-nak nevezi; és arra kell következtetnie – empirikus vizsgálatok révén arra kell jutnia –, hogy két különböző csillagot vagy égitestet nevezett meg. Ám ezek közül legalább az egyik csillag vagy égitest nem a Phószphorosz, máskülönben nem juthatott volna erre az eredményre. De erre az eredményre jutott. Így hát igaz, hogy az empirikus vizsgálatokat megelőzően bizonyos értelemben lehet valaki pontosan ugyanabban a helyzetben, azaz minőségileg azonos episztemikus helyzetben, mint amilyenben mi vagyunk, miközben két, egymástól különböző égitestet hív „Heszperosz”-nak és „Phószphorosz”-nak. Ebben az értelemben valóban kiderülhetett volna, hogy ezek azonosak, és az is, hogy nem azonosak egymással.²²

A fenti történet szerint egy W_1 világbeli nyelvhasználó (nevezzük „Oscar₁”-nek) bizonyos körülmények között rámutatással bevezeti a „Heszperosz” és a „Phószphorosz” neveket, míg egy másik, W_2 világbeli nyelvhasználó (Oscar₂) minőségileg azonos episztemikus körülmények között szintén bevezeti a „Heszperosz” és a „Phószphorosz” neveket. A két névadási ceremónia között egy apró eltérés van: bár nem tudnak róla, de míg Oscar₁ ugyanazt az égitestet nevezte meg kétszer, Oscar₂ két különbözőt, így tehát „A Heszperosz az a Phószphorosz” kijelentéssel Oscar₁ igazat, Oscar₂ hamisat állít. Az „A Heszperosz az a Phószphorosz” mondat tehát nem igaz minden, a használat szempontjából aktuálisnak számító lehetséges világban, következésképp episztemikusan esetleges, azaz a posteriori.

Kézenfekvő ellenvetés e gondolatmenettel szemben az, hogy Oscar₁ és Oscar₂ nyelvhasználatában „A Heszperosz az a Phószphorosz” egy felszíni

²² Kripke 2008, 79.

formájában ugyan megegyező, valójában azonban két különböző mondat. Amennyiben a nevek referenciálisan kötöttek, azaz elfogadjuk, hogy a referencia a jelentés részét képezi, s mint ilyen esszenciális az adott névre nézve, Oscar₁ és Oscar₂ a „Heszperosz” és „Phószphorosz” nevek vonatkozásában eltérő nyelvet beszél. Ez esetben a fenti történet csak annyit bizonyít, hogy van olyan nyelv, amelyben „A Heszperosz az a Phószphorosz” hangsor hamis állítást fejez ki, ám ez semmiféle relevanciával nem bír az Oscar₁ nyelvében szereplő „A Heszperosz az a Phószphorosz” mondat episztemikus jellegére nézve. Amennyiben az episztemikus szükségyszerűség fenti definíciója szemantikai tények tekintetében eltérő lehetséges világokat is megenged, egyetlen mondat sem bizonyul episztemikusan szükségyszerűnek. Így például olyan hagyományosan analitikusnak tartott kijelentések, mint „Az agglegények nőtlen férfiak” is hamissá válhatnak egy olyan világban, amelyben az „agglegény” szó mondjuk tollseprűt jelent.

A történet szereplői azonban bizonyos szempontból mégis csak ugyanazt a nyelvet beszélik: a referencia meghatározásának ugyanazon kritériumait, ugyanazon deskriptív tartalmat kapcsolják a „Heszperosz” illetve a „Phószphorosz” nevekhez. Nem tudom, mi a nevek használatára vonatkozó nyelvi kompetencia minimális feltétele. Feltehetően kimerül abban, hogy a névhasználó felismeri az adott kifejezésről, hogy név, és tisztában van a tulajdonnevek fontosabb szintaktikai és szemantikai jellemzőivel, de elképzelhető az is, hogy bizonyos nyelvhasználó közösségek ennél többet, pl. néhány, a referenciát jellemző sajátosság ismeretét is megkövetelik ahhoz, hogy egy adott beszélő a név kompetens használójának számíton.

Bárhogy is legyen, elmondható, hogy Oscar₁ és Oscar₂ a fenti történetben nyelvi kompetencia tekintetében azonos helyzetben van. A jelentés egy olyan fogalma mellett, amely szerint a jelentés az a szemantikai érték, amelynek ismerete lehetővé teszi egy kifejezés megértését, kompetens használatát Oscar₁ és Oscar₂ ugyanazzal a jelentéssel használja „A Heszperosz az a Phószphorosz” mondatot, mondhatjuk tehát, hogy ugyanazon mondat W_1 -ben igaz, miközben W_2 -ben hamis, így a mondat episztemikusan esetleges.

Látható, hogy az episztemikus szempontból relevánsnak tartott szemantikai érték megválasztása miként befolyásolja azt, hogy mely mondatok bizonyulnak a prioriinak, illetve a posteriorinak a fenti definíció szerint. Mondaton ugyanis továbbra is interpretált mondatot (azaz egy jelsorozatból és hozzá kapcsolódó szemantikai értékből álló párt) értünk, és annak függvényében, hogy az interpretáció milyen típusú szemantikai értéket rendel az adott jelsorozathoz, más és más entitás bizonyul az aprioricitás/aposterioricitás hordozójának.

Amennyiben a definícióban szereplő „kijelentő mondat” kifejezést pusztán szintaktikai kategóriaként értelmezzük, egyetlen mondat sem bizonyul episztemikusan

szükségszerűnek. Ez esetben még a hagyományosan analitikusnak tartott kijelentések, ezen belül a logikai igazságok is episztemikusan esetlegesek; az apriori kijelentések halmaza üressé válik.²³ Úgy tűnik azonban, hogy Kripke episztemológiai szempontból a jelentés egy olyan fogalmát tartja relevánsnak, amely szerint a jelentés ismerete a kifejezés kompetens használatának feltétele. Ehhez semmiképp nem tartozik hozzá a referencia ismerete, a jelentés egy ilyen, nyelvi kompetenciához kapcsolódó fogalma mellett tehát a nevek nem-kötöttek referenciálisan, következőképp lehetséges, hogy a „Heszperosz” és a „Phószphorosz” nevek bizonyos lehetséges világokban ugyanazt, más lehetséges világokban különböző tárgyakat jelölnek, „A Heszperosz az a Phószphorosz” episztemikusan esetleges.

Kripke úgy gondolja, hogy bizonyos esetekben a névhasználó nyelvi kompetenciája meghaladja a fent leírt, elvárt minimumot. Egy olyan nyelvhasználó idiolektusában, aki az „egy méter” kifejezés referenciáját „a párizsi méterrúd hossza t_0 időpontban” határozott leírás révén rögzíti, „A párizsi méterrúd t_0 -ban egy méter” kijelentés a priori. E felfogás szerint az „egy méter” jelentésének részét képezi a referenciát rögzítő leírás jelentése, így a kijelentés igaz minden olyan lehetséges világ minden olyan idiolektusában, amelyben az „egy méter” jelentése változatlan.

Látható, hogy egy olyan jelentésfogalom mellett, amely szerint a jelentés a nyelvi kompetenciát, a megértést lehetővé tévő szemantikai érték, az episztemikus szükségszerűség/esetlegesség fenti definíciója éppen az aprioricitás/aposterioricitás MSZ-beli fogalmának felel meg. Ha azonban valaki Kripke leíráselmélettel szembeni érveiből azt a következtetést vonja le, hogy a tulajdonnevek jelentése nem más, mint a referenciájuk, akkor a tulajdonnevek referenciálisan kötöttnak bizonyulnak. Ez esetben „A Heszperosz az a Phószphorosz” és „A párizsi méterrúd t_0 -ban egy méter” mondatok episztemikus státusát illetően épp a Kripke által mondottak ellenkezője tűnik levezethetőnek. Egy ilyen szemantikai keretben ugyanis a „Heszperosz”, a „Phószphorosz” és az „egy méter” egyaránt kötött referenciálisan, „a párizsi méterrúd hossza t_0 -ban” leírás pedig nem, így a „Heszperosz az a Phószphorosz” episztemikusan szükségszerűnek, „A párizsi méterrúd t_0 -ban egy méter” pedig episztemikusan esetlegesnek bizonyul.²⁴

23 Ezen álláspont képviselőjeként érdemes megemlíteni Robert Stalnaker-t, aki szerint egy aktuálisnak tekintett lehetséges világot szemantikai és faktuális tények egyaránt jellemeznek, s így nem létezik olyan mondat, amely minden aktuálisnak tekintett világban igaz lehet. (Lásd: Stalnaker 2001)

24 Némileg eltérő úton, de hasonló eredményre jutottak a két fenti mondat episztemikus státusát illetően a direkt referencia elméletének olyan képviselői is, mint Scott Soames vagy Nathan Salmon. Soames és Salmon miközben alapvetően egyetértenek Kripke MSZ-ben megfogalmazott nézeteivel, úgy vélik, hogy Kripke leíráselmélettel szemben megfogalmazott érveinek egyenes következménye „A Heszperosz az a Phószphorosz” által kifejezett

A tulajdonnevekhez hasonló megfontolások érvényesek a természetes fajtanevek (mint pl. a „víz”, „ember”, „arany”) esetében is. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a fajtanevek szemantikájába, terjesszük ki a merev és referenciálisan kötött jelölés fogalmát predikátumokra is:

Egy predikátum merev, ha tetszőleges tényellentétes helyzetről szóló kijelentésben lehetséges individuumok ugyanazon részalmazát jelöli, mint az aktuális világról szóló kijelentésekben.

Egy predikátum referenciálisan kötött, ha minden lehetséges világban (mint a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak számító kontextusban) lehetséges individuumok ugyanazon részalmazát jelöli.

Putnam a természetes fajtanevek jelentését egy jelentésvektor segítségével adja meg, amely magában foglalja a fajtanév általános szintaktikai és szemantikai jellemzőit, bizonyos, a nyelvi közösség által jellemzően a névhez kapcsolt sztereotípiákat, valamint az extenziót. Ez utóbbi ismerete Putnam szerint nem, viszont az első három szükséges feltétele annak, hogy az adott fajtanév kompetens használói közé számítsunk.²⁵

Amennyiben úgy döntünk, hogy egy mondat aprioricitása szempontjából a jelentésvektor nyelvi kompetenciát lehetővé tevő elemei bírnak relevanciával, és ezeket tekintjük a kifejezések önzonossága szempontjából lényeges elemeknek, a fajtanevek nem kötöttek referenciálisan. Ez esetben, ha F és G természetes fajtanevek extenziója megegyezik, akkor az $F=G$ azonossági állítás, vagy a $\forall x(F(x)\equiv G(x))$ univerzális bikondicionális episztemikusan esetleges. Ha az extenziót is beemeljük a fajtanevek önzonossága szempontjából lényeges elemek közé, a fajtanevek referenciálisan kötötté válnak, ez esetben pedig $F=G$, illetve a $\forall x(F(x)\equiv G(x))$ episztemikusan szükségszerű.

Hasonlóképp, amennyiben n egy referenciálisan kötött szinguláris terminus, F pedig a referenciálisan kötött predikátum, az $F(n)$ igaz kijelentés episztemikusan szükségszerű. Ez azt jelenti, hogy egy olyan szemantikai kereten belül, amely a ne-

propozíció aprioricitása. A direkt referencia elméletének képviselői szerint ugyanis a nevek leíráselméletének kripcsei kritikájából az következik, hogy a nevek szemantikai tartalma nem más, mint a megjelölt tárgy. Ez esetben pedig „A Heszperosz az a Phószphorosz” és „A Phószphorosz az a Phószphorosz” mondatok szemantikai tartalma megegyezik, és amennyiben az utóbbi a priori tudható, a priori tudható az első is. Mivel az utóbbi által kifejezett proposíció a priori tudható, a priori tudható „A Heszperosz az a Phószphorosz” mondat tartalma is. (Salmon 1986, 133-142; Soames 2002)

25 V. ö.: Putnam 2010.

vek és természetes fajtanevek esetében egyaránt elkötelezett a direkt referencia elmélete mellett, a priorinak bizonyul a „Kripke ember” mondat.²⁶

Az aktuálisaként számba vehető lehetséges világokra vonatkozó egyre erősebb szemantikai kikötések episztemikusan szükségszerű mondatok egyre bővülő körét eredményezik. Üresnek bizonyul az episztemikusan szükségszerű mondatok halmaza, amennyiben semmiféle szemantikai korlátot nem szabunk az aktuálisnak tekintett lehetséges világok vonatkozásában. Amennyiben csak olyan lehetséges világokat veszünk figyelembe, amelyekben a vizsgált mondatban szereplő kifejezések nyelvi kompetencia szempontjából releváns szemantikai eleme megegyezik, a posteriorinak bizonyul a „Heszperosz az a Phószphorosz” és a „Kripke ember”, a priorinak a „Ha létezik Franciaországnak aktuális elnöke, akkor ő elnök” vagy bizonyos beszélő idiolektusában „A párizsi méterrúd t_0 -ban egy méter”. Ha a nevek önazonosságának a referencia azonosságát is feltételül szabjuk, az a priori mondatok halmaza kibővül a neveket tartalmazó azonossági állításokkal, míg végül további szemantikai kikötések eredményeképpen „A víz H_2O ” vagy a „Kripke ember” is episztemikusan szükségszerűnek bizonyul.

Soames egydimenziós stratégiája

Az episztemikus szükségszerűség fenti elemzésével kapcsolatban felmerülhet az ellenvetés, hogy a szükségszerűség egy olyan fajtája, amely szerint szükségszerűnek bizonyul a „Kripke ember” vagy „A Heszperosz az a Phószphorosz”, semmiféle episztemikus jelleget nem hordoz, sokkal inkább a kripkei metafizikai szükségszerűséggel, semmint az aprioricitással azonosítható. Láttuk azonban, hogy megfelelően megválasztott szemantikai elmélet esetén e mondatok pusztán a bennük szereplő kifejezések szemantikai értékének köszönhetően minden körülmények között igazak, éppen ezért egyáltalán nem alaptalan a verbális aprioricitás különböző példáit látni bennük.

Lehetséges azonban, hogy valaki egy olyan szemantikai elméletet tart relevánsnak az aprioricitást modellezni hivatott episztemikus szükségszerűség szempontjából, amely elmélet nem zárja ki, hogy a „Kripke ember” mondat hamis legyen valamely világban, azonban ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy minden lehetséges világban igaz. Teszi mindezt metafizikai, nem pedig szemantikai megfontolások

²⁶ Éppen ezért némi következetlenséget vélek felfedezni abban, hogy a direkt referencia elméletének fent említett képviselői a kripkei gondolatok következményeként a priorinak tartják a tulajdonneveket tartalmazó igaz azonossági állításokat, ám olyan kijelentések esetén, mint a „Kripke ember” nem jutottak hasonló konklúzióra.

eredményképpen. Egy lehetséges világot ugyanis nem csak azért lehet kizárni a lehetséges kontextusok köréből, mert szemantikai tények tekintetében eltér az aktuális kontextustól, megtehetjük mindezt arra hivatkozva is, hogy metafizikailag kizárt egy ilyen kontextus előfordulása.²⁷

Ez felveti annak a lehetőségét, hogy az aprioricitás és metafizikai szükségszerűség közötti megkülönböztetést a kétdimenziós eszköztár alkalmazása nélkül magyarázzuk. Nevezzük metafizikailag szükségszerűnek azon kijelentéseket, amelyek szemantikai vagy metafizikai okokból (esetleg valamilyen szintetikus a priori elvek miatt) egyetlen lehetséges világban sem válhatnak hamissá az adott világ vonatkozásában. Jelöljük ki szükségszerű mondatok halmazán belül azon mondatokat, amelyek szükségszerűsége pusztán valamely elfogadott szemantikai elméletnek a következménye. Legyenek c részhalmaz elemei nem csak metafizikailag, hanem episztemikusan is szükségszerűek, a részhalmazon kívül eső, de metafizikailag szükségszerű mondatok pedig alkossák a posteriori szükségszerű mondatok halmazát.

Az a posteriori szükségszerű lehetőségének ilyen típusú egydimenziós magyarázatát választja Scott Soames. A továbbiakban azt kívánom megmutatni, hogy c megközelítés minden intuitív ereje ellenére nem egyeztethető össze Kripke MSZ-beli nézeteivel.

Az utóbbi néhány évben Soames több írásában kritizálta a MSZ kétdimenziós szemantikai keretben történő értelmezését.²⁸ Szerinte a kétdimenziós megközelítés azon ambiciózus verziói, amelyek megkülönböztetnek elsődleges (aktuális világok feletti függvényként értelmezett) és másodlagos (tényellentétes világok feletti értelmezett) propozíciót, az előbbit tekintve az episztemikus modalitások, míg az

27 A metafizikai szükségszerűség, lehetőség fogalmainak aktuális világokra való alkalmazása azt feltételezi, hogy a lehetséges aktuális kontextusok halmazán belül létezik egy kitüntetett elem, a tényleges kontextus, és a többi lehetséges kontextus mint c kitüntetett elemhez képest tényellentétes kontextus értelmezhető. A metafizikai szükségszerűség, lehetőség kérdése ugyanis arra vonatkozik, hogy a világ egy aktuális állapota mellett milyen tényellentétes lehetőségek léteznek. Mindez egy újabb dimenzió lehetőségét veti fel: ha a lehetséges aktuális kontextusokon belül megkülönböztetünk aktuális-aktuális és tényellentétes-aktuális kontextusokat, akkor vizsgálható az, hogy a kitüntetett aktuális kontextus megváltozása miképpen befolyásolja a kifejezések extenzióját. Miért kellene megállnunk azonban három dimenziósnál? Ezt a vonalat követve tetszőleges számú dimenzióhoz juthatunk el. Nem hiszem azonban, hogy a dimenziók halmozásával bármi újat tudnánk mondani a metafizikai és az episztemikus szükségszerűség kapcsolatáról. Éppen ezért azt tartom célszerűnek, ha már a második dimenzió szerkezetében véget vetünk c halmozódásnak, azáltal például, hogy a lehetséges aktuális kontextusok halmazát egyneműnek tekintjük, és nem értelmeziünk rajta semmiféle tényellentétes metafizikai lehetőséget reprezentáló alternatívarelációt.

28 Többek között lásd Soames 2005; Soames 2006.

utóbbi a metafizikai modalitások hordozójának, eltüntetik az egyszerre a priori és esetleges, valamint az egyszerre a posteriori és szükségszerű instanciáit, jelentősen gyengítve ezzel a kriplei gondolatok radikalitását. Soames kritikájában központi szerepet játszik azon meglátása, hogy a kétdimenziós megközelítés megoldhatatlan nehézségekbe ütközik az episztemikus és metafizikai modalitások hatóköreinek keresztezésekor. Nem kívánok most foglalkozni Soames ezen kritikájának érvényességével (úgy gondolom, hogy a modális és episztemikus kontextusok kölcsönhatásának vizsgálata valóban fontos kérdéseket vet fel), sokkal inkább az a posteriori szükségszerű és az a priori kontingens lehetőségének Soames által adott egyszemélyes magyarázatát teszem kritika tárgyává.

Láttuk korábban, hogy Soames a priorinak tartja a tulajdonneveket tartalmazó azonossági állításokat. Hasonlóképp a priorinak tartja azon elméleti azonossági állításokat, amelyek két szemantikailag egyszerű természetes fajtanév referenciájának azonosságát állítják, mint például „A kacsák azok récék”. Soames millianizmusa értelmében ugyanis a tulajdonnevek jelentése (szemantikai tartalma) nem más, mint a referenciája, a millianizmus fajtanevekre kiterjesztett verziója szerint pedig a szemantikailag egyszerű fajtanevek jelentése (szemantikai tartalma) a megjelölt természetes fajta, így a szemantikailag egyszerű kifejezéseket tartalmazó igaz azonossági állítások egy dolognak, illetve egy természetes fajtanak önmagával való azonosságát állítják, s mint ilyenek a priori tudhatók.²⁹

Ennek következtében Soames szerint az a posteriori szükségszerűre egyrészt olyan azonossági állítások szolgálnak példát, amelyek szemantikailag összetett merev jelölőket is tartalmaznak („A víz az H_2O ”), továbbá azon kijelentések, amelyek valamely esszenciális tulajdonságot tulajdonítanak egy individuumnak („Ha Kripke létezik, akkor Kripke ember”). Azt, hogy ez utóbbi valóban az a posteriori szükségszerű egy instanciája, Soames pár éve megjelent tanulmányában az episztemikus és metafizikai lehetőségek körének szétválasztásával próbálta alátámasztani. E szerint a világ episztemikusan elképzelhető állapotainak tartománya bővebb, mint a metafizikailag lehetséges állapotainak tartománya, s így lehetséges az, hogy episztemikusan ugyan lehetséges, hogy Kripke nem ember, metafizikailag mégsem az.³⁰ Soames megoldásának legfőbb előnye azon intuitív tartalma, hogy a képzelet hatóköre képes túlmutatni a metafizikailag lehetségesen, ennek ellenére úgy gondolom, nem alkalmas Kripke MSZ-beli nézeteinek rekonstruálására.

Soames megoldása lényegében megegyezik a fejezet elején vázolt, az episztemikus és a metafizikai szükségszerűség elkülönítését egyetlen dimenzióban megoldani kívánó javaslattal. Abból ugyanis, hogy az episztemikusan lehetséges ki-

29 Soames 2002, 278.

30 Soames 2006. 290-291.

jelentések halmaza bővebb, mint a metafizikailag lehetséges kijelentések halmaza, kontrapozícióval azt kapjuk, hogy az episztemikusan szükségszerű kijelentések a metafizikailag szükségszerű kijelentések részhalmazát alkotják. E megoldás szerint, ha egy kijelentés episztemikusan szükségszerű, akkor metafizikailag is az, ennek következtében azonban eltűnik az episztemikusan szükségszerű metafizikailag esetleges, azaz az a priori kontingens kijelentések tartománya.

Számos filozófus érvelt az a priori kontingens lehetősége ellen³¹, azonban ez nem lehet Soames célja. Ő ugyanis elfogadja az apriori kontingens lehetősége mellett szóló kripkei tézist, bár az a priori kontingens példáit nem a Kripke által említett „A párizsi ósméter egy méter t_0 -ban” vagy a „A víz a tengerszinten 100 Celsius-fokon forr” kijelentésekben véli felfedezni. A referenciát rögzítő leírásnak ugyanis Soames metaszemantikai szerepet tulajdonít, a leírás (hasonlóan egy rámutató definíciónál használt rámutató gesztushoz) rögzíti az adott név szemantikai tartalmát, anélkül hogy annak részévé válna.

Soames a priori kontingenste adott példáit az „aktuálisan” operátor segítségével képezi:

(11) A Princeton egyetemen akkor és csak akkor van filozófia tanszék, ha a Princeton egyetemen aktuálisan van filozófia tanszék

(12) Ha létezik az S rúd a t időpontban, akkor az S rúd hossza a t időpontban az S rúd hossza a t időpontban.³²

Úgy gondolom azonban, hogy a direkt referencia Soames által képviselt elméletében a fenti mondatok által kifejezett proposíciók nem lehetnek egyszerre a prioriak és kontingensek. Soames elgondolásának hasonló nehézségekkel kell szembenéznie, mint amelyek David Kaplan a priori kontingensre adott egyik példája az „Én most itt vagyok” mondat kapcsán fogalmazhatók meg.³³

Kaplan a mondatot (a hozzá kapcsolódó nyelvi jelentéssel együtt) tekinti az aprioricitás hordozójának, és tekintettel arra, hogy az „Én most itt vagyok” mondat tetszőleges körülmények között igaz állítást teszünk, azaz a világ állapotának ismeretétől függetlenül tudjuk, hogy igaz, a priorinak tartja. Soames szerint azonban csak az lehet az aprioricitás hordozója, ami a proposicionális attitűdök tárgyát képezheti, nevezetesen a mondat által kifejezett proposíció. Márpedig a fenti, S beszélő szájából t időpontban és p helyen elhangzó mondat, azt a proposíciót fejezi ki, hogy S a t időpontban p helyen van, ez pedig nyilván nem tudható a priori.

31 Lásd Dummett 1973, 120-126, vagy újabban Hacker 2007, 136.

32 Soames 2003, 418.

33 Kaplan 1989, 508.

A probléma az, hogy ugyanez a gondolatmenet alkalmazható a fenti, „aktuális” indexikus kifejezés segítségével képzett kijelentések esetében is. Ha valaki egy w_1 világban kimondja (11)-et, azt a propozíciót fejezi ki, mint a következő mondat:

(11') A Princeton egyetemen akkor és csak akkor van filozófia tanszék, ha a Princeton egyetemen w_1 -ben van filozófia tanszék

E mondat jobb oldala által kifejezett propozíciónak a direkt referencia elmélete szerint része a w_1 világ. Mi a helyzet a kijelentés bal oldalával? Két lehetséges alternatíva adódik a kérdés megválaszolására: egyrészt feltehetjük azt, hogy a kifejezés rejtett, a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak tekintett világra vonatkozó indexikus elemet tartalmaz. Ez esetben w_1 aktuális világban kimondva, (11') bal oldala ugyanazt a propozíciót fejezi ki, mint a jobb oldala, nevezetesen, hogy w_1 -ben a Princeton egyetemen van filozófia tanszék. A propozíció tehát a priori, de nem esetleges. Feltehetjük másrészt azt, hogy a bal oldal szemantikai tartalmának nem része a w_1 világ. Ez esetben azonban a propozíció nem tudható a priori. Annak belátásához, hogy (11') igaz, ugyanis tudnunk kell azt, hogy a w_1 világban vagyunk, vagy valamilyen egyéb, a posteriori módon tudnunk kell azt, hogy a propozíció bal oldala a megnyilatkozás szempontjából aktuálisnak tekintett lehetséges világ vonatkozásában ugyanazzal az igazságértékkel bír, mint a propozíció jobb oldala.

Úgy tűnik egyébként, hogy Soames az aprioricitás magyarázatakor (11') első alternatíva szerinti értelmezését, míg az esetlegesség magyarázatakor a második értelmezését részesíti előnyben. (11) és (12) aprioricitása melletti érvében ugyanis felhasználja a következő elvet:

Tetszőleges p propozíció és lehetséges w világállapot esetén, valaki akkor és csak akkor tudhatja a priori p -t w -ben, ha w -ben a priori tudja w -ről, hogy az egy olyan világállapot, amelynek vonatkozásában p igaz.³⁴

Ezen elv szerint, egy w világban tudni a p propozíciót, nem más, mint azt tudni, hogy igazak w -re a propozícióban foglaltak. Teszteljük ezen elv helyességét egy hasonló példán! Igaz-e, hogy Párizsban tudni, hogy esik az eső, nem más, mint azt tudni, hogy Párizsban esik az eső? Igaz, feltéve, hogy az „esik az eső” első előfordulása a megnyilatkozás helyére vonatkozó rejtett indexikus elemet tartalmaz, amelynek szemantikai tartalma nem más, mint Párizs. Semmi okunk azt feltételezni, hogy fenti elv érvényességének feltételei megváltoznának, amennyiben a megnyilatkozás kontextusának szerepében lehetséges világok, nem pedig egy adott világon belüli helyszínek szerepelnek. A fenti elv elfogadása tehát azzal egyenértékű, hogy

34 Soames 2003, 419.

egy adott lehetséges világban használt mondat rejtett, az aktuális világra vonatkozó indexikus elemet tartalmaz, s e szerint (11) a priori ugyan de nem esetleges.

Soames (11) által kifejezett propozíció esetlegessége melletti érvében arra hivatkozik, hogy a propozíció bal oldala esetleges, jobb oldala szükségszerű, míg a (12) esetében arra, hogy a kijelentés jobb oldalán szerelő leírás ugyanazt az objektumot jelöli minden lehetséges világban, a bal oldalán szereplő pedig nem. Ez azonban csak abban az esetben igaz, ha a (11) bal oldalának, illetve ha a (12) bal oldali leírásának szemantikai tartalma nem foglalja magában az aktuális világot.

Úgy tűnik tehát, hogy Soames akarata ellenére épp egy olyan szemantikai megközelítéshez jut el, amelynek cáfolatát célul tűzte ki. Megoldása ugyanis eltérő tartalmakat feltételez az aprioricitás és a szükségszerűség hordozójaként, ez pedig éppen az általa ambíciózusként vázolt kétdimenziós szemantikai megközelítés jellemzője.

A Kripke-elv

Kétségesnek tűnik, hogy lehetséges volna az a priori kontingens, illetve az a posteriori szükségszerű lehetőségének megfelelő magyarázatát adni a kétdimenziós eszköztár mindenféle alkalmazása nélkül, anélkül hogy különbséget tennénk a nyelv kétféle, aktuális és tényellentétes világok vonatkozásában való használatára között, és az előbbihez az aprioricitás/aposterioricitás episztemikus, míg az utóbbihoz a szükségszerűség/esetlegesség metafizikai fogalmait kötnénk. Javaslatom az, hogy a MSZ-ben meghúzódó kétdimenzionalitást ne a kripkei gondolatok felhígításaként, sokkal inkább Kripke könyvének újító erejeként, erényeként értékeljük. A merev jelölés, az esszencializmus és a metafizikai szükségszerűség kripkei elemzése olyan nyelvhasználati sajátosságokra hívra fel a figyelmet, amely korábban elkerülte a nyelvfilozófusok figyelmét, arra, hogy miként beszélünk egy aktuálisnak tekintett világot alapul véve az aktuálistól eltérő tényellentétes helyzetekről. Ha feltesszük, hogy tényellentétes helyzetek leírásához a feltételes mód a megfelelő grammatikai forma, akár azt is mondhatjuk, hogy Kripke ráirányította a figyelmet a feltételes mód szemantikájára.

Láttuk, hogy a jelentésemleketként, illetve a referencialemleketként értelmezett leíró elmélet közötti különbség abban áll, hogy míg az utóbbi szerint a névhez társított leírás csak az aktuális világ vonatkozásában, az előbbi szerint úgy az aktuális, mint a tényellentétes helyzetek vonatkozásában meghatározza az adott tulajdonnév referenciáját. Kripke egy megjegyzésében szeméremre veti Fregenek, hogy kétértelműen használja a „Sinn” kifejezést, összemossa alatta a *jelentés* és a *referencia*

meghatározási módjának fogalmát, összemossa a leíró elmélet jelentéselméletként, illetve referenciaelméletként értelmezett verzióit. Kripke szerint ugyanis a név és leírás szinonimitását biztosító jelentésazonosságnak szükséges feltétele, hogy referenciájuk minden kontextusban (aktuális és tényellentétes világok vonatkozásában használt kijelentésekben egyaránt) megegyezzen. Valójában azonban Frege vizsgálódásai egy olyan nyelvre irányultak, amely csak a nyelvhasználat szempontjából aktuális világ leírására alkalmas (nyelvtani kategóriákat használva: Frege a kijelentő mód szemantikáját írja le). A név és a referenciáját rögzítő leírás pedig ugyanazt az objektumot jelöli minden, az aktuális világról szóló kijelentésben – így egy olyan nyelvben, amely nem tartalmaz tényellentétes helyzetekről szóló kijelentéseket, a név és a referenciáját rögzítő leírás egymás szinonimáinak bizonyulnak.

Mivel a Frege által vizsgált nyelv esetén egybeesik az megnyilatkozás kontextusát és a megnyilatkozás tárgyát képező világ, Frege a „jelentés” fogalmának egy olyan szegmensét ragadja meg, amely a nyelvhasználat szempontjából aktuális világokhoz kötődik: az ismeri a mondat jelentését, aki tudja, hogy milyen körülmények között tehető igaz állítás a segítségével. Nem tudom, hogy a fregei jelentésfogalom logikai modellezését szolgáló carnapi intenziót aktuálisként vagy tényellentétesként felfogott lehetséges világok felett kell-e értelmeznünk. Ha azonban elfogadjuk, hogy Putnam Ikerföld-gondolat kísérlete valóban fregei-carnapi elmélet kritikájaként értelmezhető, akkor az intenzió aktuális világok felett értelmezett. Ez esetben a carnapi szükségszerűség-fogalom szintén az aktuálisként felfogott világok felett értelmezett, azaz episztemikus szükségszerűség sajátosságait hordozza, ami megmagyarázza a jelentés, szükségszerűség és aprioricitás hármasszoros – Chalmers által a Kant-Frege-Carnap triászhoz tulajdonított – összefonódását a filozófiai hagyományban.³⁵

A MSZ-ben Kripke kibővíti a fregei-carnapi szemantikai keretet, azáltal, hogy a jelentés egy újabb, tényellentétes helyzetek felett értelmezett dimenzióját, valamint a metafizikai szükségszerűség ehhez kapcsolódó fogalmát tárja fel. Ha így nézzük, a leíráselmélet kripkei kritikájának a határozott leírások és tulajdonnevek tényellentétes helyzetek vonatkozásában való eltérő használatára támaszkodó része, továbbá a szükségszerűség/esetlegesség metafizikai fogalmainak az episztemológia rokon fogalmaitól való elválasztása nem annyira a hagyományos felfogás cáfolatának, mintsem új kontextusba helyezésének, kiegészítésének tekinthető.

Nyelvünk kétdimenziós jellegét aligha érdemes vitatni, a kétdimenzionalitás nem egy olyan trükk, amelyet bizonyos filozófusok találtak ki abból a célból, hogy eltüntessék az a posteriori szükségszerű, illetve az a priori esetleges valódi instanciáit, megszüntetve ezáltal a kripkei gondolatok radikalitását. Egy adott kontextus-

35 Chalmers 2003, 70-76.

ban képesek vagyunk ettől eltérő kontextusokról beszélni, így például egy adott időpontban más időpontokról, egy adott helyszínen más helyszínekről vagy egy adott lehetséges világban más lehetséges világokról. Egy kijelentés igazságértéke tehát egyaránt függ a megnyilatkozás helyszínétől, illetve tárgyál szolgáló kontextustól, és amennyiben két kifejezés szinonimitásának az a feltétele, hogy minden kontextusban és minden lehetséges kontextus vonatkozásában megegyezzen a referenciájuk, a jelentést modellálni hivatott szemantikai elméletnek e kettős függést reprezentálnia kell.

A MSZ kétdimeziós szemantikai keretben való rekonstrukcióját tehát nem érdemes a nyelvhasználat kétdimezionalitásának megkérdőjelezésével kritizálni. Másfelől továbbra is kérdéses marad, hogy a merev, illetve referenciálisan kötött jelölés fogalmainak kijelentő mondatokra való kiterjesztésével valóban sikerül-e eltalálnunk Kripke megfelelő metafizikai, illetve episztemikus fogalmait. Az azonban, hogy a kétdimenziós rekonstrukció képes olyan, az aprioricitás/aposterioricitás és a szükségszerűség/esetlegesség kapcsolatára vonatkozó kripei tézisekkel összhangban álló eredményt produkálni, amely eredmény elérése az egydimenziós szemantikai keretben felettébb kétséges, igencsak erős érvet szolgáltat a kétdimeziós rekonstrukció helyessége mellett.

A *Megnevezés és szükségszerűség*ben Kripke messzemenőig kihasználja nyelvünk kétdimeziós jellegét. A merev jelölés, metafizikai szükségszerűség, esszencializmus fogalmait egytől egyig egy olyan nyelvi keretet feltételeznek, amelyben – egy adott világ aktuálisként való rétegzése mellett – lehetőségünk van tényellentétes helyzetekről mint tényellentétes helyzetekről való beszédre. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nyelvünkben rejlő kétdimezionalitás felismerése hasonló szerepet tölt be Kripke monográfiájában, mint a kompozicionalitási elv a fregei szemantikában. A fregei kompozicionalitási elv (a „Frege-elv”), amely szerint egy összetett kifejezés jelentése a részek jelentésének és az összetétel módjának függvénye, Frege szemantikai írásainak egy olyan implicit előfeltevése, amelyet Frege majd minden fontosabb szemantikai tézisének alátámasztásakor felhasznál. (Felhasználja például a jelentés és jelölés megkülönböztetése mellett szóló azonossági érveiben, azon álláspontja alátámasztásához, mely szerint a mondatok jelentése a gondolat, jelölete pedig az igazságérték; a függvény-argumentum felbontásnál stb.) Az elmondottak fényében megkockáztathatjuk, hogy hasonlóan a kompozicionalitási elv fregei szemantikában betöltött szerepéhez, a kétdimezionalitás kripei elve, amely szerint a jelentésnek van egy olyan dimenziója, amely a lehetséges világokhoz, mint a nyelvhasználat körülményeihez, és egy másik, amely a lehetséges világokhoz, mint a nyelvhasználat tárgyához köthető,

képezi a *Megnevezés és szükségserűség* azon implicit hátterét, ahonnan felfejthető Kripke gondolatainak összefüggésszere.

Irodalom:

Chalmers, David J. 2003: A kétdimenziós szemantika alapjai (ford. Szabó Erzsébet). In Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.) 2003. *A jelentés dimenziói: Modális elméletek Kripke után*. Szeged, JATE Press. 70-83.

Chalmers, David J. 2006: The Foundations of Two-Dimensional Semantics. In García-Carpintero – Masìà 2006, 55-141.

Dummett, Michael 1973: *Frege: Philosophy of Language*. New York, Harper & Row, Publishers.

García-Carpintero, Manuel – Masìà, Josep (szerk.) 2006: *Two-Dimensional Semantics*. New York, Oxford.

Hacker, Peter 2007, Analytic philosophy: Beyond the linguistic turn and back again. In Beaney, Michael (szerk.) 2007: *The Analytic Turn*. New York, London, Routledge.

Kaplan, David 1989. Demonstratives. In Almog – Perry – Wettstein (szerk.) 1989: *Themes from Kaplan*. Oxford, Oxford University Press.

Kipke, Saul 2007: *Megnevezés és szükségserűség* (ford. Bárány Tibor). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Marcus, Ruth Barcan 1985: A modalitások és az intenzionális nyelvek (ford. Bánki Dezső). In Copi, Irving M. – Gould, James A. 1985: *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Budapest, Gondolat. 485-512.

Putnam, Hilary 2010: A „jelentés” jelentése. In *Különbség*, X. évf. 1. szám (jelen kötet).

Russell, Bertrand 1976: Tudás ismerettség révén és tudás leírás révén (ford. Márkus György). In *Uő. Miszticizmus és logika*. Budapest, Magyar Helikon. 339- 376.

Salmon, Nathan 1986: *Frege's Puzzle*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.

Soames, Scott 2002: *Beyond Rigidity, The Unfinished Semantic Agenda of Naming and Necessity*, Oxford, Oxford University Press.

Soames, Scott 2003: *Philosophical Analysis in the Twentieth Century: The Age of Meaning*, vol. 2. Princeton, Princeton University Press.

Soames, Scott 2005: *Reference and Description, The Case against Two-Dimensionalism*. Princeton and Oxford, Princeton.

Soames, Scott 2006: Kripke, the Necessary A posteriori, and the Two-Dimensionalist Heresy. In García-Carpintero – Masià 2006, 272-292.

Stalnaker, Robert – Baldwin, Thomas 2001: On Considering a Possible World as Actual, *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 75. 141-172.

Földes Tibor:
Kontextus és tárgy

A természetes nyelv úgy van megalkotva, hogy a lehetséges emberi tapasztalat teljes tárházát képes legyen kifejezni. Legalábbis ezt feltételezem a jelen tanulmány kedvéért. Annyi azonban bizonyos, hogy a nyelvhasználatunk bámulatos rugalmasságot mutat. Például meglehetősen „keveset” kell tudnunk a minket körbevevő világ tárgyairól ahhoz, hogy beszélni tudjunk róluk. Ha más nem, az „Ez a valami ott van”, bizonyos értelemben apriori, bár nem szükségszerű mondat is megteszi egy tárgyról szóló (*de re*) tudás kifejezésének. Úgy tűnik, a nyelvi kifejezőeszközök egy bizonyos osztálya, jelen esetben az indexikusok és a demonstratívumok, szemantikai struktúrája olyan, hogy „kódolja” azt az alapvető rugalmas köteléket, amely a tapasztaló szubjektumot a világhoz köti. A fenti mondat által kifejezett proposíció megragadásához ugyanis sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétel, hogy tudjuk a tárgy és a szubjektum tér-idő koordinátáit, a tárgy mibenlétét vagy a tapasztalat bármely egyéb szubjektív deskriptív tartalmát.¹ Egyszerűen a tárgy és a tapasztaló személy egy kontextusban való jelenléte szükséges a demonstratív referáláshoz.²

Frege *A gondolatban* részletesen tárgyalja azt a problémát, hogy a referálás nem vezethető vissza a szubjektív képzetekre :

„Két lehetőség van. Ha elértem a szándékomat, ha a „az a hárs” kifejezéssel megjelölök valamit, akkor nyilvánvalóan tagadnunk kell azt a gondolatot, amelyet az „az a hárs az én képzetem” gondolat fejez ki. Ha viszont a szándékom kudarcot vallott, ha csak látni vélek, de valójában nem látok, ha ily módon „az a hárs” üres, akkor szándéktalanul és akaratlanul a költészet területére tévedtem. Ez esetben sem annak a mondatnak, hogy „az a hárs az én képzetem”, sem annak

1 Az erre vonatkozó példákat és gondolat kísérleteket lásd. Perry (1977/1993), Perry (1979/1993), Lewis, D. (1979), Stalnaker (1981), Bozickovic (1995)

2 Ez az, amit Bozickovic (Bozickovic (1995) 16.o) könyvében a demonstratívumok által kifejezett Gondolat tárgy-függésének nevez, amely erős értelemben azt fejezi, hogy a demonstratív Gondolat birtoklásához a szubjektumnak meg kell felelni a Russell-princípiumnak. Ez nem tesz mást, mint hogy a szubjektumnak nem lehet Gondolata valamely tárgyról, ha csak nem tudja melyik az a tárgy. Ehhez persze el kell tudnia különítenie a röbbi tárgytól. Az erős értelmezés ellenfelei szerint, két fenomenálisan azonos tapasztalati szituációban demonstratívumok által kifejeződő Gondolat ugyanaz lehet, még ha a tárgy eltérő is. Ezt az erős tárgy-függés tézis tagadja. Mint azt majd később látjuk, hogy mit értünk itt fenomenálisan azonos szituáción, korántsem mentes a filozófiai kérdőjelektől. (Persze a jelen esetben nem vesszük figyelembe egy képmás által történő, vagy írásban rögzített elhalasztott (deffered) demonstratív és indexikus nyelvhasználatot.)

a mondatnak, hogy „az a hárs nem az én képzetem”, nem igaz a tartalma: mert mindkét esetben hiányzik a tárgy, amelyről szól.” (Frege 2000 205.old.)

Látható tehát, hogy az arra a bizonyos tárgyra való referálás sikerességét a minket körülvevő világ objektív szerkezete biztosítja.

Ezzel összhangban áll John Perry³ allegóriája is. Mihály arkangyalnak és felettébb leleményes segítőtjének, Penelopénak, az indexikus hit szerkezete (ezen túl indexikusok alatt értve a demonstratívumokat is) arra szolgál, hogy megoldják azt az Isten által rájuk rótt feladatot, hogy az ember propozicionális hiteit összekapcsolja annak tapasztalatával és cselekedetével. Penelopé egyszerű ötlete a következő: vegyük egy személy, mondjuk Iván, privilegizált *de se* hitét (i), és általánosítsuk a következő formára:

(1)Egy személy hite igaz, ha azt hiszi: „répa van l előtt”, ha répa van előtte.

Ezen általánosításra azért van szükség, mivel mindenkinek külön-külön beállítani hit és a tapasztalat kapcsolatát, még Mihályék számára is túlságosan hosszú (és valószínűleg unalmas) feladat lett volna. Továbbá minden ilyen relációnak külön nevet adni fölösleges. Azonban az se tűnik túl szerencsés megoldásnak, ha mindenki, amikor a saját cselekedetét ki szeretné fejezni, Ivánra referáljon. Így alkották meg az l általános indexikus hitet. Az ezt kifejező „Én”-nek a szemantikai szabályai pedig a következőként adhatóak meg:

i.Én kifejezi az i-t

ii.Amikor az Én-t használjuk, akkor az a használóra referál.

Az indexikusok, mint a kontextus-függő kifejezések paradigmatisztikus osztálya, különleges állatfaj a nyelvi kifejezések típusai közt. A jelentésük alapvető kapcsolatban áll az azt használó tapasztalati környezetével, bármilyen legyen is az.

Az indexikusok érdekes szemantikai tulajdonságai ezen felül fontos helyet biztosítanak számukra a nyelvfilozófia 20.századi történetében. Annak a két egymástól nem független kritikai vonulatnak a keresztmetszetében helyezkednek el, amelyekben felbomlik a fregei Gondolat fogalom egysége, és amelyek kritikai lencse alá veszik a fregei és a neo-fregeánus gondolkodás karteziánizmusát. Egyrészt a jelentés klasszikus fogalma, amely egy entitásba csomagolja be a 'kognitív érték', a 'propozíció', és a 'propozicionális attitűd tárgya' fogalmakat, tarthatatlanná válik (legalábbis az indexikusokat tekintve). Másrészt, mivel az indexikusok direkt referenciális kifejezések, részesei a Kripke-Putnam „fordulatnak”, amelynek kö-

3 Perry (1983/1993) 115.

szönhetően szétesik az egyértelműnek látszó „arany háromszög”⁴ az elképzelhetőség, a modalitás és a jelentés közt.

Kezdve az első problémával, Perry⁵ klasszikus példája a következő: Heimsonnak önazonosítási zavarai vannak, és azt gondolja magáról, hogy ő Hume. Frege *A gondolatban* az indexikusokat tartalmazó kifejezéseket úgy kezeli, mint amelyek „nem-teljes gondolator” fejeznek ki, és amelyeket a kontextus adott paramétereivel egészítünk ki. Perry érvel, ez nem tartható. Heimson és Hume is igazként hiheti, a kiegészített ((2)-es) mondatot, míg a (3)-asat csak Hume, így azok eltérő gondolatokat fejeznek ki. Az indexikusok nem-teljes kifejezésekként kezelése nem mutatja meg a (2) és (3)-as közti eltérést.

(2) Az Értekezés írója Hume.

(3) Én vagyok Hume.

De az se tűnik filozófiailag helyesnek, hogy minden E/1, személyes hitet közölhetetlen, különleges hozzáférésű hitként kezeljünk. Bizonyos szempontból, amikor a (3)-as mondatot, mind Hume és Heimson kijeli, ugyanazt értik alatta, bár eltérő propozíciókat álltanak. Perry megoldása a problémára az, hogy eloldja egymástól az értelem (ezt később hit állapotnak nevezi)⁶ és a gondolat (propozíció) fogalmát, amelyet expliciten megfeleltet a kaplani karakter/tartalom⁷ distinkciónak.⁸ Az előző meghatározza az adott kontextusra nézve a referenciát, míg az utóbbi a demonstratív értékének és a fregei nem-teljes gondolatnak az együjtése.

Kaplan számára a *Demonstratívumok*ban a megkülönböztetés elsődleges célja, hogy az indexikusokat a direkt referencia elméletben kezelje. Ahhoz, hogy ez koherensen kivitelezhető legyen, két szemantikai jelenséggel kell egyszerre számolni: egyrészt meg kell magyarázni a kifejezések kontextusfüggőségét, másrészt a kontrafaktuális kiértékelésekben megfigyelhető állandó tartalmát. Ehhez megkülönböztet két szemantikai értéket, amelyek az indexikusok megértéséhez szükségesek. Egyrészt a karaktert, amely bármely kontextus számára (és a demonstratívumok esetében az adott demonstráció számára az adott kontextusban⁹) meghatározza, mire referál. A kontextus formálisan különböző paraméterekkel (ágens, idő, pozíció, világ) van reprezentálva. Az „Én” esetében, amire ez a kifejezés referál, mindig

4 Chalmers kifejezése. Lásd. Chalmers (2006) 55.

5 Perry (1977/1993) 17.

6 Perry (1979/1993) 49.

7 Perry (1977/1993) 22.

8 Lásd. még ehhez Kaplan (1989a) 532.

9 Egyenlőre nem tárgyalom a kaplani megkülönböztetés az igazi demonstratívumok és az indexikusok közt. Később még sor kerül rá.

a kontextus ágense lesz. Ez többé-kevésbé az intuitív nyelvi jelentésének felel meg. Másrészt elkülöníthetjük a tartalmat, amely az adott körülmények közt kiértékelődik a kontra-faktuális szituációkban. Ez feleltethető meg a fregei jelentésnek. A két szemantikai érték így két külön függvényt ábrázolhatjuk.

i Jelentés+Kontextus→ Intenzió

ii Intenzió+Lehetséges Világ→ Extenzió

A kaplani elmélet szerint az indexikusok állandó tartalommal rendelkeznek, vagy másképpen, szinguláris proposíciót fejtenek ki. Miért a szinguláris proposíciót? Vegyük az alábbi mondatokat:

(4) Én létezem.

(5) □ Én létezem.

A (4) mondat, az indexikus karakterének, és az indexikusok logikájának következtében, logikailag érvényes. Mivel minden kontextus formálisan tartalmaz egy ágenszt, ezért az adott mondat bármely megjelenése¹⁰ esetén igaz lesz. Azonban ez a szükségszerű operátorral ellátott változatra már nem áll. Kiértékelhető kontra-faktuális szituációban, amelyben nem létezem. Az adott szituációban lényeges, hogy az „Én” alatt ne a kontra-faktuális kontextus ágensét értsük. Tehát az „Én” direkt referenciális. El kell különíteni a kontextus „deskriptív” vonatkozásait, amelyek alapján meghatározzuk a referenciát, és annak a tartalmát. Erre alkalmas a szinguláris proposíció. Benne a szinguláris terminus helyén a tárgy áll. Mint azt írja:

„Ne úgy gondoldj a proposícióra, mint lehetséges világok halmazára, hanem inkább, mint strukturált entitásokra, amelyek azon mondatokra hasonlósákosak, amelyek kifejezik őket. A szinguláris terminus minden megjelenésére lesz egy megfelelő konstituens a kifejezett proposícióban.” (Kaplan (1989 a) 494. old.)

Éz a konstituens maga a tárgy lesz. Kaplan számára ebben érhető tetten a direkt referencia és a merev-jelölés különbsége. Az *Utógondolatok*ban a direkt referenciát a merev-jelölés mélystruktúrájának nevezi.¹¹ Értelmezésében a merev-jelölés kriplei definíciója,¹² ugyanúgy érvényes lehet szükségszerű deskriptív kifejezés-

10 Kaplan (Kaplan 1989b 584.) a megjelenés (occurrence) kifejezést használja a megnyilatkozás (utterance) helyett. A megnyilatkozás a beszéd-aktushoz tartozik, ami időben zajlik. Ahhoz, hogy a demonstratívumok logikája működjön időnként kell lenniük.

11 Kaplan (1989b) 570.

12 „...egy merev jelölő mereven jelöl egy bizonyos tárgyat, ha mindenütt azt a tárgyat jelöli, ahol létezik, és ha ez a tárgy szükségszerűen létező, a jelölőjét erősen merevnek nevezzük.” (Kripke (2007) 31.)

sekre, amelyek nem fejeznek ki szinguláris proposíciót.¹³ Az utóbbiban valamifajta metafizikai többlet van a merev-jelöléshez képest. Kaplan számára a tulajdonnevek is direkt referenciálisak, csak azok karaktere, szemben az indexikusokkal, állandó. Az indexikusok esetén viszont:

„Vannak szemantikai szabályok, amelyek meghatározzák a referenciát minden egyes használati kontextusban – de ennyi az egész. *A szabályok nem adnak egy komplexumot, amely együtt a kiértékelési körülményekkel egy tárgyat adnak. Csak egy tárgyat adnak.*” (Kaplan (1989 a) 495.old.)

Így a minimum követelmény egy formális elmélettől arra vonatkozóan, hogy ezt kezelni tudja a kettős indexálás.¹⁴ Azonban Kaplan számára a két-dimenzió, amit előbb fölvezeltünk, jobban kifejezi a filozófiai mondanivalót: amint a tárgy meghatározott egy adott kontextusban, a további kiértékelés erről fog szólni. Ezzel áttérünk az indexikusok második karakterisztikumára: a modális logika szempontjából a szinguláris terminust tartalmazó kifejezések ugyanazokat a jelenségeket produkálják, mint Kripkénél a merev-jelölők. Velük ugyanúgy előállíthatóak olyan állítások, amelyek esetlegések, bár aprioriak, és az inverzük, vagyis amelyek szükségszerűek, de aposzterioriak. Az előzőre remek példa a (4)-es mondat, de ugyanígy megfelel az „Itt vagyok most” kijelentés is. Az aposzteriori szükségszerű receptje csupán annyi, hogy az azonossági állítás két argumentum helyére direkt referenciális terminust teszünk. Ha egy ilyen állítás igaz, akkor szükségszerűen igaz (pl.: (6)).

(6) Dthat¹⁵ (a legnagyobb macska a világon) = Dthat(a bátyám macskája)

A kripkei lecke az efféle mondatok kapcsán az, hogy ellentétben a korábbi feltételezésekkel, az aprioritás és a metafizikai modalitás korántsem kapcsolhatóak egyértelműen össze, ha egyáltalán összekapcsolhatóak. Ám ez komoly nehézséget okoz a klasszikus racionalista modális episztemológiának. Vegyük az elképzelhetőség fogalmát.¹⁶ Tegyük föl, „hogy p”, és elképzelhető, „hogy p”, akkor nem apriori,

13 Kaplan példája : $A \ n[(\text{hó vékony} \ \& \ n = 9) \ V \ (\sim \text{hó vékony} \ \& \ 22 = n + 1)]$ (Kaplan (1989 a) 494.)

14 Lewis (Lewis (1980/1998)) érvel amellett, hogy nem feltétlenül szükséges a két-dimenzió feltételezése, hanem egy komplex függvényé, amely a kontextus és index párokhoz rendel igazságértéket. (az index olyan változtatható vonása a szituációnak, amely nem feltétlenül egyezik meg a kontextus adott vonásával). Lewis szerint a két alternatíva lényegében ugyanaz. Lásd. még ehhez Recanati (Recanati (2007) 104-119.)

15 A Dthat Kaplan által mesterségesen létrehozott intenzionális operátor, amely a hatókörébe eső leíró kifejezést direkt referenciálissá teszi. Például a Hesperus = Dthat(este legfényesebb égitest) mondat szükségszerűen igaz. Az ezzel felmerülő problémákat lásd. Salmon (2002).

16 Lásd. Gendler-Hawthorne(2002) 32.

„hogyan nem p”. Ha lehetséges „hogyan p”, akkor nem szükségszerű, „hogyan nem p”. Az intuitív kép, amely összefüzi egymással az elképzelhetőséget a lehetőség metafizikai fogalmával, felbomlik. Olybá tűnik, hogy a két tag, apriori és szükségszerű, mintha felcserélhető volna egymással. Klasszikus megfogalmazásban: ami apriori az szükségszerű és viszont. A szükségszerűség fogalma alapján az állítás minden lehetséges világban igaz, akárhogyan is alakul a világ. Valami hasonlót állít az aprioritás az episztémé világában: valamiről tényleges tapasztalat előtt eldönthető, hogy igaz. Kripke említi, hogy a két szféra, az episztemikus és a metafizikai modalitás azonosításának alapja az a távolról sem problémamentes episztemológiai feltételezés, hogy a lehetséges világállapotokról szerzett modális intuíciónk transzparens. Azonban például a szükségszerű¹⁷ aposzteriori ítéletek tipikusan ki vannak téve a modális tévesztésnek. Az ismeret szempontjából lehetségesnek tűnik az a metafizikailag lehetetlen tényellentétes szituáció, amelyben az azonossági állításba állított koreferens nevek és egyéb direkt referenciális terminusok hamis igazságértéket vesznek fel. Episztemológiai lehetséges világok közt vannak metafizikai lehetetlen világok is.¹⁸

Ezen klasszikusnak számító eredmények későbbi értelmezése számára az újult közös platformot, hogy az aktuális világ kitüntetettsége, és az arról való empirikus tapasztalat által szerzett tudás az, ami elvégzi a két szféra közti szelekciót.¹⁹ Howard Wettstein cikkében ezeket az eredményeket egyfajta wittgensteni anti-kartezianus „forradalomként” tematizálja. Mint azt írja:

„A dolgokkal való nyelvi kapcsolat – azaz a referencia - nem feltételezi a velük való episztemikus kontaktust.” (Wettstein (1989) 454.old.)

A morál a szemantikára nézve a következő: ahogy tárgyról beszélünk, az sokkal inkább függvénye a beszélő számára nem transzparens naturalisztikus és szociálisan meghatározott nyelvtől független tényeknek, semmint annak a jelentős szerepnek, amelyet Frege a kognitív értéknek szánt.²⁰ A „jelentés egyszerűen nincs a fejünkben.” (Putnam (1975) 227.old.) - szól a putnami jelszó.

17 Kripke (2007) 22.

18 Natham Salmon mellett érvel (Salmon (1989)), hogy a világ állapotairól szóló lehetett volna intuíciónk modellálására a klasszikus S5 és S4 modális rendszer nem felel meg, mert tartalmazza az alábbi axióma-sémát:

$\Box p \rightarrow \Box \Box p$

Véleménye szerint fel kell tételeznünk aktuálisan metafizikai lehetetlen világokat, amelyek lehetségesek, hogy lehetségesek. Ebben az esetben az elérhetőségi reláció nem tranzitív.

19 Lásd. erről Soames (2005 332.)

20 Hasonlatos ez ahhoz, ahogy Kripke (1977) elkülöníti egymástól a beszélői és a szemantikai referenciát Donnellan attributív/referenciális határozott leírás elméletére válaszolva.

De mi a helyzet az indexikusokkal? Mint azt említettük korábban, ezek esetében úgy tűnik, mintha a beszélő episztemikus helyzete inherensen szemantikai probléma lenne. Kaplan az *Utógondolatok*ban a következőképpen elemzi a problémát:²¹ nyitva hagyja a kérdést, hogy a nevek esetében a meta-szemantika vagy a szemantika területére utaljuk-e a kauzális lánc kripkei elméletét, vagy a referenciát rögzítő leírásokat. Ha az utóbbit választjuk, mint az később meg is tették, azt kell gondolnunk, hogy a nevek jelentésébe beletartozik a kauzális lánc leírása, vagy egy merevített határozott leírás.²² Ha azonban az indexikusok esetén a meta-szemantikai problémaként kezeljük a kontextus-függőséget, akkor elvitatjuk a szemantikai értékingadozás ellenére meglévő konstans jelentésüket. Kaplan egyfajta közeputas megoldást ad, amelyben összeér a két eddig tárgyalt problémakör.²³ Mint említettük, az indexikusok esetében külön kell választani a frege-i gondolatot (tartalom) azok kognitív szignifikanciáitól (karakter). A *Demonstrativumok* episztemológiai fejtegetéseiben Kaplan ezt a distinkciót megfelelően a kripkei episztemikus/metafizikai modalitás fogalom párnak.

„A logikai igazság [kaplani értelemben ez az apriori – FT] és az kontingencia hordozói különböző entitások. A karakter (vagy a mondat, ha (jobban) tetszik) az, ami logikailag igaz, minden kontextusban igaz tartalmat létrehozva. De a tartalom (a proposíció, ha tetszik) az, ami kontingens vagy szükségszerű.” (Kaplan (1989a) 539.old.)

Az episztemikus modalitás tágabb tartományát (a metafizikailag lehetetlen episztemikusan lehetséges világokat) remekül tudjuk magyarázni az indexikus kifejezések lehetséges kontextusainak indetermináltságával. Az „Én vagyok Hume” mondat szükségszerű vagy lehetetlen attól függően, hogy a kontextus olyan-e, hogy Hume mondja ki vagy nem, ami azonban a mondat esetleges megjelenésének faktumától függ. Az azonban kérdés marad, hogy ez a „káposzta is megmarad, és a kecske is jóllakott” megoldás, amelyben két külön szemantikai entitás felelős a kétféle modális szféráért, mennyire terjeszthető az indexikus kifejezések tartományán túlra.

Putnam *A „jelentés” jelentésében*²⁴ azt a jelenséget, hogy szavaink referenciájának „beazonosítása” nem az individuális mentális teljesítménynek, a jelentés klas

21 Kaplan (1989b) 574.

22 Például a két-dimenziós szemantika későbbi fejleményei (Chalmers, Jackson) ezekkel a deskriptivista stratégiákkal próbálkoztak. (Az előbbiről még részletesen lesz szó.) Lásd még ehhez Zvolenszky (2007)!

23 Wettstein értelmezésében (Wettstein 1989, 448.) Kaplan részese a fregei reprezentációs elméleti hagyománynak, amelyben a karakter, mint a prezentáció módja, megmarad.

24 Lásd. Putnam (1975) 271.

szikus megragadásának, hanem szociális és környezeti feltételeknek van alávetve, a jelentés egyfajta indexikusságának tudja be. Putnam valószínűleg az indexikusok frege-i elemzését veszi alapul, amikor arról ír, hogy a szemantákat nem különösebben zavarja, hogy esetükben a jelentés nem határozza meg egyértelműen az extenziót. Amikor a természetes fajtanevekre kiterjeszti az indexikusságot (és ezt egyben meg is felelteti a merev-jelölés doktrínájának)²⁵, két lehetőséget tart nyitva az iker-föld példák magyarázatára. Vagy azt mondjuk, hogy (a) a fajtanevek állandó jelentéssel rendelkeznek, de a jelentés nem határozza meg az extenziót (Lewis elmélete), vagy azt, (és ő emellett teszi le a voksát) hogy (b) az extenzió az, amely meghatározza a jelentést. A kettő közt csupán formális különbséget tételez fel.²⁶ Ha azonban az indexikalitás kaplani értelmét próbáljuk kiterjeszteni, úgy tűnik, mind (a)-ból, mind (b)-ből megőrziunk valamit. Ennek lehetősége, mint majd látjuk, szöges ellentétben áll a putnami intenciókkal. Ez a kétutas megoldás ugyanis megőrizni látszik valamit abból, amit az elmefilozófiában szűk tartalomnak (narrow content) neveznek.

Ezt a kontextus-függő mentális tartalmat, amelyet az iker-föld példákban mind Oszkár, mind iker-Oszkár birtokol, annak ellenére, hogy a mentális tartalmaik igazságértéke eltér, általában a kaplani karakterrel szokás párhuzamba állítani.²⁷ Mint azt fentebb indexikus hitek esetében is megfigyelhettük, ennek feltételezése jó alap Oszkárék viselkedési egyöntetűségének magyarázatára. Példának okáért annak ellenére, hogy hiteik propozicionális tartalma eltér, fürdenek a vízszzerű anyagban. Ez még nem feltétlenül mond ellent *A* „*jelentés*” *jelentésében* kifejtetteknek. Putnam ugyanis a tanulmány végén a jelentés normálformájának leírásában sztereotip leírásokat, mint elemeket tételez fel. Továbbá, ahogy azt Stalnaker és Chalmers²⁸ is kifejti, a szűk tartalom problémamezeje nem feltétlenül képezhető le az externalizmus-internalizmus téma horizontra. A probléma sokkal inkább az, hogy milyen mértékű konstitutív szerepet biztosít valaki a szűk tartalom számára a jelentés magyarázatában.

A két-dimenzionalitás kiterjeszthetősége mellett érvelők, többek közt Chalmers, meglehetősen nagyot, amelynek következtében szokás is a két-dimenzió technikai aparátusának ezen szemantikai értelmezését a leírás-elmélet²⁹ örökösének tartani. Ezen elméletnek az alábbi vonásait vázolhatjuk föl Soames alapján, amelyeket ő erős két-dimenzionalitásnak nevez:

25 Putnam (1975) 234.

26 Putnam (1975) 266.

27 Lásd. erről Stalnaker(1990/1999), Stalnaker(1993/1999)

28 Stalnaker(1993/1999) 221., Chalmers (2002/consc.b) 22.

29 Lásd. erről Soames(2005)

i. Minden kifejezéshez hozzárendelünk egy elsődleges intenziót és egy másodlagos intenziót.

ii. Egy kifejezés megértése abban áll, hogy tudjuk az elsődleges intenziót, amely aztán az adott kontextusban meghatározza a másodlagos intenziót.

iii. A tulajdonnevek és a természetes fajtákra vonatkozó terminusok szinonimák, kontextus-függő, merevített határozott leírásokkal.

iv. A szükségszerűség a másodlagos, míg az episztemikus modalitás az elsődleges intenzióra vonatkozik.

v. Nincs olyan proposíció, amely egyszerre lenne szükségszerű és aposteriori vagy kontingens és apriori, mivel azokat két külön proposíció (elsődleges és másodlagos a fentieknek megfelelően) hordozza. Az ilyen feltételezése csupán nyelvi illúzió.

A két-dimenziós szemantika efféle interpretációiban az elsődleges intenzió kifejezéseink tartalmát adja meg, ha mondjuk az aktuális világ egy ténylegesen nem aktuális, w_2 lehetséges világ lenne. Tegyük föl, hogy a w_2 XYZ világ (ebben a vízhez hasonlatos anyag kémiai szerkezete XYZ). Ekkor, Chalmers alapján, az az állítás, hogy a víz az H_2O , szükségszerűen hamis másodlagos intenzióval rendelkezne w_2 lakói számára (vagyis minden kontra-faktuális kiértékelésben hamis értéket venne föl), annak ellenére, hogy ténylegesen a fordítottja igaz. Ebből látható, hogy miért lényeges része a deskriptivizmus (iii) az elméletnek.

A kifejezések elsődleges intenziója, amelyet Chalmers olykor episztemikus intenzióknak nevez, és olykor megfeleltet a szűk tartalomnak, a lehetséges aktuális világállapotokról tett hipotézisek alapján egy episztemikus teret artikulál. Ez a tér szcénákból (scenario) épül föl. Egy szcéná tulajdonképpen maximális, központosított világleírás. Továbbá, és ami a szempontomból lényeges, Chalmers azon célból, hogy egy idealizált perspektívából betömje az elképzelhetőség és a lehetőség kapcsolatát, ezen az episztemikus téren definiálja az aprioritás fogalmát.

Mag-tézis: Bármely S mondatra, S apriori akkor, és csak akkor, ha S -nek szükségszerű elsődleges intenziója van. (Chalmers (2006) 64. old.)

Chalmers azon szándéka, hogy ezzel megadja a jelentés klasszikus fregei komponentsét, amely arra is alkalmas, hogy helyreállítsa a metafizikai és az episztemológiai modalitás kapcsolatát, már több szempontból is szemben áll a putnami intenciókkal. A jelentés fregei elképzelésének problémáján túl így szól ugyanis A „*jelentés*” *jelentésének* a másik nagy toposza: „Az elképzelhetőség nem bizonyíték a logikai

lehetőségre... Az emberi intuíciónak nincs kitüntetett hozzáférése a metafizikai lehetőséghez.”(Putnam (1975) 233.old.)

Továbbiakban elsősorban valamelyest részletesebben felvázolom, Chalmers miképpen véli megoldani az episztemikus és a metafizikai modális terek viszonya által felvetett problémákat. Ezen kívül igyekszem felvázolni párat abból a számtalan ellenvetésből, amely ezt az elgondolást érte. Végezetül bizonyos problémákon keresztül megvizsgálom, hogy lehet-e egy nem deskriptivista szemantikai olvasatát adni a két-dimenziós keretnek, amely igyekszik megőrizni azt az alapvető nyelvfilozófiai hozzáállást, amely véleményem szerint ezen elméletek mögött meghúzódik.

A *Megnevezés és szükségszerűség* szükségszerű aposzteriori proposíciókat előállító példái, mint említettük, arra hívják fel a figyelmet, hogy az aktuális világ tényei sokkal nagyobb konstitutív szereppel rendelkeznek a jelentésre nézve, mint azt a klasszikus racionalista jelentéseméletek feltételezték. A kérdés azonban, ami a két-dimenziós elemzés erős olvasatát mozgatja, arra vonatkozik, hogy vajon ezt a kapcsolatot a szemantika és az aktuális világ közt szemantikai primitív faktumként kezeljük vagy sem. Ha az elsőt választjuk, akkor e filozófiai probléma megválaszolását a meta-szemantika területére számúzzuk. Maga Kripke az előadásokban vacillálni látszik. Nem mintha a referenciát rögzítő leírásokat, vagy a kauzális láncot ténylegesen a szemantikai jelentés komponenseként kezelné. Azonban egy bizonyos passzusban, amelyet a két-dimenziós elgondolás gyökerének szokás tekinteni,³⁰ a következőket írja:

„Bizonyos aposzteriori szükségszerű igazságok esetében azonban mondhatjuk azt, hogy egy megfelelő szituációban minőségileg megkülönböztethetetlen bizonyítékok mellett az állításunk kvalitatív megfelelője lehetett volna hamis... Kiderülhetett volna, hogy a Heszperosz az nem Phoszphorosz – ezt a pontatlan állítást pedig ezzel a korábban említett esetlegesen igaz állítással kell helyettesítenünk: két különböző égitest is elfoglalhatná azt a helyet a reggeli és az esti égbolton, amelyet aktuális a Heszperosz-Phoszphorosz-Vénusz foglal el.”(Kripke 2007 112.old.)

Az aposzterioritás fenti fogalma által nyílt résben, amely alapján el kell ismerünk, hogy alapvető intuíciónk a világról, hogy tényei nyitva hagynak egy bizonyos modális játékkeret, még ha Kripke metafizikai modalitás doktrínája alapján, csupán episztemikusat is, remekül berendezkedhet egy szemantikai olvasat. Ugyanis, ha valami, akkor az a különbség, amely elválasztja egymástól a Heszperosz=Heszperosz és a Heszperosz=Phoszphorosz proposíciókat, már eszmetörténetileg is, a szemantika felségterületének egyik központi magja. Frege klasszikus rejtvényének a meg

30 Lásd erről Soames(2005) 74.

oldása mintha feltételezne valamifajta szemantikai megfelelést az aposzteriori szükség szerű azonossági állítások és bizonyos leírások közt. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a direkt referenciális terminusok tényleges jelentése tartalmaz rögzített leírásokat. Általában az erős két-dimenziós olvasat bírálói a két szempont (meta-szemantikai/szemantikai) összekeverésének tudják be az elmélet lehetőségét.³¹ Úgy tűnik, minden ott dől el, hogy az említett modális játékkeret a szemantika részének tekinthetjük-e, és miként definiáljuk azt.

Magának ennek az episztemikus modalitásnak a formális elemzési struktúrája Stalnaker *Allítások* című tanulmányából eredeztethető, habár ő azt a diskurzus dinamikájának reprezentálására alkalmazza. Ebben elkülöníti a propozíciót attól, amit mond (what is said).

Egy propozíció klasszikusan lehetséges világok halmaza, amelyekben az igaz. Ez demonstrálható egy mátrixszal ((a) ábra).³² Amit egy propozíció viszont mond a stalnakeri értelemben erősen kontextus-függő, amelyet a (b.) ábra³³ függőleges sorai reprezentálnak.³⁴ Így kapjuk meg a propozíciós fogalmat (propositional concept), amely egy komplex két-dimenziós intenzió, amely továbbá lehetséges világ-propozíció párokhoz rendel igazságértéket. Ami érdekes, az a propozíciós fogalom struktúrájában előálló átló, amit Stalnaker diagonális propozíciónak nevez. Mint Stalnaker megjegyzi, ez bár nem fejeződik ki egyetlen kontextusban sem, mégis reprezentálva van a propozíciónális fogalomban. Az igazságfeltételei a következők: igaz i-ben bármely i-re akkor és csak akkor, ha egy i-ben kifejezett megnyilatkozás igaz i-ben.³⁵

31 Soames (2005) 299.

32 (a.) ábra (i)(j)(k) Stalnaker (1978/1999) 80.

T F T

33 (b).ábra (i)(j)

(i)T T

(j)F T

34 Stalnaker kétféle kontextus-függőséget említ: egyrészt függ a tényektől, másrészt a diskurzus sokszor megenged félreértéseket. Stalnakernél egy propozíció mindig szűkítés a lehetséges kontextuson (kontextus halmazon) a racionális diskurzus meghatározott szabályai szerint. Így a kontextusra kettős szerep hárul: egyrészt objektuma egy beszédaktusnak, amin az a szűkítést elvégzi, másrészt a kontextus lehetséges interpretációs keretet nyújt. (lásderről Stalnaker (1998/1999)) (Noha ez egy meta-szemantikai elmélet, azt Soames szerint ugyanazok az általános filozófiai nehézségek sújtják, mint az erős két-dimenziósokat. Nevezetesen a propozíció lehetséges világhalmazként való felfogása következtében az episztemikus és metafizikai modalitás egy területen, a lehetséges világok halmazán van definiálva. Lásd Soames (2005).

35 Stalnaker bevezet egy olyan propozíciónális fogalmakon működő operátort, amely újra interpretálja azokat a diskurzus logikája szerint. Az egyik ilyen a tör (dagger), amely

Ez tulajdonképpen minden egyes kontextusban megadja a propozíció kontextusban lévő igazságértékét, vagyis a kontextus-függés reprezentációja. Továbbá, és ami miatt a diagonális különösen izgalmas, elválasztható általa az apriori és az aposteriori fogalma. Apriori az a propozicionális fogalom, amelynek a diagonális propozíciója minden kontextusban igaz lesz. Ez a diagonális propozíció az, amelyet Chalmers elsődleges intenzióknak nevez, és amelynek feltételezése szükséges a fenti Mag-tézishez.

Stalnaker a maga eredményeit, mivel azok elsősorban pragmatikai jellegűek, meta-szemantikainak tekinti. Szerinte, ha általánosan megpróbáljuk a kaplani megoldást kiterjeszteni, ezzel el is kötelezzük magunkat az internalizmus mellett.³⁶ Így meglehetősen szkeptikus a chalmersi modális racionalizmussal szemben. Ahogy írja:

„Remek lenne egy tiszta episztemikus tér, amihez lenne apriori hozzáférésünk, és amit megadva lokalizálni tudnánk az eltérő nézeteinket arról, milyen az aktuális világ. De nem gondolom, hogy ezek a dolgok lehetségesek.” (Stalnaker (2006) 308.)

A szemantikai olvasat lehetőségéhez fel kell tételezni egy apriori hozzáférésű episztemikus tartományt, amely alapján úgy adható meg az elsődleges intenzió, hogy az a Mag-tézist kielégítően viselkedik. De miként kell érteni ezt az elsődleges intenziót? Chalmers elemzi³⁷, a Mag-tézis kritériumának a kontextus-függő interpretációk nem felelnek meg. Azok minden lehetséges kontextusban igazként értékelnek ki az olyan nem szükségszerű kijelentéseket, mint a „létezik nyelv”.³⁸ Az episztemikus intenziótól azt várjuk, hogy olyan kontextusban is kiértékelhetőek legyenek, ahol pl. nem létezik nyelv.

Továbbá ezen kontextus-függő elemzéseknek van egy típusa, amelyet Chalmers orthografikus függésnek hív, és amelyet megfeleltet a stalnakeri diagonális propozíciónak. Ez tulajdonképpen egy fonológiai kifejezéstípus egy példányának esetleges kontextuális megjelenését adja meg. Ez a fajta intenzió, amely véleményem szerint az aposteriori minden meta-szemantikai elmélete esetében elsősorban releváns, súlyos nehézségekbe ütközik, ha a propozíció episztemikus modalitását elemezni

a diagonális propozíciót rávetíti a horizontálisra. Stalnaker ezzel magyarázza bizonyos szükségszerű kijelentések informatív voltát.

³⁶ Stalnaker (2006) 302.

³⁷ (Chalmers (2006) Chalmers (2002)).

³⁸ Chalmers a maga episztemikus intenzióját a kontextus-függő intenziókhoz legközelebb a kaplani karakterhez állónak tartja, azzal a különbséggel, hogy az előbbi semmilyen kifejezéshez nem rendel állandó értéket. (Chalmers (2006) 116.)

akarjuk. Amint Yablo³⁹ kiemeli, az aposteriori szükségszerű mondatok esetlegessége nem a referáló kifejezés nyelvi jelsorának önkényessége. Stalnaker, mivel együtt kezeli a világ tényeinek és a nyelv építőanyagainak nem szükségszerű voltát, számára egy lehetséges kontextusban igaz lehet, hogy a „lónak öt lába van”, feltéve, hogy a 'láb' a farkra is referál. Azonban ez túl tág lehetőségfogalom, mivel mindent megenged, és így trivialitásában érdektelen. Továbbá, ezzel a meta-szemantikai intenzióval képtelenek vagyunk kezelni azt az intuitív különbséget, amely a lovas példamondat és a „Heszperosz=Phószphorosz” aposzterioritása közt fennáll. Az utóbbi mondat ilyen tulajdonsága, egy nyelvet konstansnak véve az aktuális világ alakulásának függvénye, amit Chalmers episztemikus függésnek nevez⁴⁰. Ezt reprezentálják az episztemikus lehetőségek. Ezen a tartományon definiálható a kifejezések elsődleges intenziója, amely ilyen lehetőségekhez rendel extenziót. A függvény modellezi az arra vonatkozó fogalmi-nyelvi intuíciónkat, hogy ha más lenne a világ, mit értenénk a meglévő fogalmainkon. Chalmers szerint egy ilyen intuíció tagadhatatlan. Tulajdonképpen az intuíció meglétének a feltételezése szolgál az erős két-dimenziós kép talapzatául.

Annyi bizonyos, hogy a tudás szempontjából a világ több szinkrón alternatívát hagy nyitva alakulásának módjával kapcsolatban. Szemben azzal a kontra-faktuális intuíciónkkal, hogy a dolgok állása kinézhetett volna másképp egy lehetséges világban, ez egy kontra-aktuális⁴¹ hipotézis arról, hogy milyen a világ.⁴² Azt tudjuk, hogy az aktuális világ csak egy alternatívát enged meg, csak azt nem tudjuk melyiket. A tudás null-pontján a világ összes lehetséges módja elérhető, míg a tudás, a hit vagy a gondolat szelektál köztük. Míg apriori az, amely minden ilyen módon elérhető, az episztemikus lehetőség az, ami nem tudható apriori. Ez utóbbi analóg azzal, ahogy a lehetséges világot definiálni szokták: szcenárió ilyen lehetőségek maximálisan meghatározott módja. *Az episztemikus tér természetében* Chalmers

az elsődleges intenziót a verifikáció fogalmával határozza meg, amely olyan függvény, ami szcenárió - gondolat párhoz rendel igazságértéket. Ezt megkülönbözteti

39 Yablo (2002) 445.

40 Chalmers (2006) 116.

41 Ez Yablo kifejezése. Lásd Yablo (2002) 449. , Yablo (2008) 176.

42 Chalmers az elsődleges intenzió egy heurisztikájaként az indikatív kondicionálist adja meg szemben a kontrafaktuális szubjunktív kondicionálissal. Az episztemikus tér természetében (Chalmers (concs a)) érvel, hogy az általa definiált episztemikus tér és az episztemikus közelség fogalmával adható az indikatív kondicionális egy olyan elemzése, mely párhuzamos a szubjunktívvel. Ezzel kapcsolatban az egyik probléma az, hogy megenged az előtagban meta-szemantikai feltételt. (Lásd erről Yablo (2002) 453.) A legalkalmasabb kondicionális az elsődleges intenzió tesztelésére a „alakult”(turned-out) kondicionális, amely egyvelege az indikatív és a szubjunktívna.

a metafizikai modalitáson definiált kielégítés fogalmától. Míg az előző konstans az ikerföld-példák esetében az utóbbi változik.

Az episztemikus tér tehát szcénákból épül föl a verifikáció szerkezetének megfelelően. Chalmers elmélete azon áll vagy bukik, hogy e tér milyen struktúrával bír. Hogy ez elméletileg értékelhető legyen, fel kell tételeznünk egy ideális racionális ágenszt. Amint *Magával vonja-e az elképzelhetőség a lehetőséget?* című tanulmányában Chalmers elkülöníti egymástól a prima facie, esetleges és az ideális elképzelhetőséget, egy ilyen segédhipotézisre az episztemikus tér esetén is szükség van. Ha nem tételezzük föl, hogy az ágens konzisztens, akkor az episztemikus mező tulajdonképpen a lehetséges propozíciók hatványhalmaza lesz. Chalmers⁴³ az így kapott idealizált racionális tér alábbi elveit adja meg:

1. Teljesség (plenitude): Egy G gondolat episztemikusan lehetséges akkor és csak akkor, ha létezik egy S szcenárió, amely verifikálja G-t

2. Aktualitás: Minden G gondolatra, van egy egyedi S, amely aktualizált a G-n.⁴⁴

3. Igazság: Minden S és G-re, ha S aktualizált a G-n, akkor G igazságértéke: verifikál(S, T)

4. Kompozicionalitás: Minden S és G-re, ha G egy logikai kompozíció $\text{comp}(G_i)$, ahol a comp egy igazság-függvény, akkor verifikál(T,S)=comp(verifikál(G_i,S)).

5. Takarékoság: Ha S₁ és S₂ olyan, hogy minden lehetséges G-re, verifikál(S₁, T)=verifikál(S₂, T), akkor S₁=S₂.

Ezek közül a teljesség(plenitude) princípiuma, amely központi jelentőséggel bír. Ahhoz, hogy az episztemikus szférát modellezni tudjunk ezeken a kereteken belül, az kell, hogy a teljesség elvének ne találjunk ellenpéldát. Ellenkező esetben Chalmersnek kellene ismernie, hogy van olyan episztemikus lehetséges állítás, amelynek nem felel meg a modellben egy szcenárió sem. Modellezésre Chalmers több, véleménye szerint ekvivalens, lehetséges javaslatot is ad. Ami különösen fontos a jelenlegi probléma szempontjából, hogy mennyire házasítható össze az episztemikus a metafizikai modalitás által atrikulált lehetséges világokkal.⁴⁵

43 Chalmers (consc a)

44 Egy „S aktualizált egy G gondolaton” azt az elgondolást fejezi ki, hogy az aktuális világ csak egyféleképpen lehet. Minden gondolathoz hozzátartozik az egyféle mód, ahogy a világ miféleképpen alakul az alapján.

45 Chalmers részletesen elemzi az alternatív lehetőségeket az episztemikus tér modellezésére. (Chalmers (consc a). Ezek olyan episztemikus fogalmakkal próbálják reprezentálni a

Chalmers egyik modellje a szcenáriókra az, hogy azok nem mások, mint központosított lehetséges világok. Az igazság és az aktualitás elve ebben úgy alakul, hogy az által verifikáljuk a gondolatokat, hogy hipotéziseket alkotunk arról, hogy melyik világ aktuális.

A központosított világ quine-i fogalma azért szükséges, hogy kezelje az indexikusokat. E nélkül ugyanis, megsértik a teljességet (plentitude). A világ teljes objektív leírása megengedi a „Ma péntek van” mondat igazságát és hamisságát is. Ha egy a leírás megenged két episztemikus lehetőséget, akkor az episztemikus szféra tágabb lesz, mint a lehetséges világ. Így Chalmers a világ központjába helyez egy ágens, akiről és akinek a helyzetéről ezek az indexikus kijelentések szólnak: így a két különböző lehetőség két külön világról szól.

A Kripke-Putnam példákat, a két-dimenziós keretre hivatkozva, és tulajdonképpen a verifikáció és a kielégítés közti rést feltételezve elemzi. Ezekben az ikerföld problémákban Chalmers nem lát semmilyen inkompatibilitást a teljesség elvére nézve, ami, mint majd látjuk, az egyik akhilleuszi sarka az elméletnek. Úgy tűnik ugyanis, hogy Chalmers írásaiban mintha felfedezhető volna valamifajta enyhe körbenforgás. Amikor a modális racionalizmus lehetősége mellett érvel, a két-dimenziós keretre hivatkozik, amikor viszont az utóbbi mellett kardoskodik, az apriori hozzáférésű szcenáriókra támaszkodik. Mivel úgy tűnik ez a két sarkalatos pontja a chalmersi elméletnek egymást alapozza meg, azok végső bázisa a fent említett, Chalmers által feltételezett, kontra-aktuális intuíció megléte lesz.

Említ még pár esetleges ellenpéldát a teljesség elvére (plentitude) nézve, de mivel ezek filozófiai, metafizikai előfeltevésekre épülnek, nem jelentenek igazi kihívást az elméletnek. Vegyük Isten fogalmát. Elképzelhető, hogy Isten létezése szükségszerű. Tegyük föl továbbá: ennek tudása nem apriori, amennyiben feltételezhető, hogy episztemikusan lehetséges a balgatag számára az ő szívében azt mondani: „Isten nem létezik”. Egy ilyen helyzet lehetősége alapján úgy tűnik nincs elég lehetséges világunk. De, érvel Chalmers, egy aposzteriori erős szükségszerűség feltételezése meglehetősen spekulatív. Nem függ a merev-jelölés doktrinájától, így Chalmers visszajára is fordítja ezeket a példákat. Nem fogadja el az ilyen erős szükségszerűségek lehetőségét. Ha Isten szükségszerűen létezik, akkor egy ideális racionális ágens szemszögéből nem-létezése episztemikusan lehetetlen, vagy nem létezik szükségszerűen.

szcenáriókat, mint maximális hipotézis vagy maximális gondolat. Azonban lényeges Chalmers számára, hogy ezek ugyanúgy viselkedjenek, mintha központosított lehetséges világokkal reprezentálnánk a szcenáriókat, egyébként nem felelnek meg a Mag-tézisnek. Lásd Chalmers (2006) 77.

Tehát láthatjuk a két-dimenzionalitás neuralgikus pontja a teljesség (plentitude) princípiumának teljesülése. Ha ez adott, akkor az elsődleges - más néven episztemikus - intenzió artikulál egy elméletileg hozzáférhető apriori episztemikus struktúrát, amely kirajzolja azt a függést, amely fogalmaink és a világról alkotott tudásunk közt fennáll. Mint írja:

„Ez a környezet-függőség nem terjed ki az episztemikus tartalomra. A fogalom episztemikus tartalma általában meglehetősen független az aktuális extenziótól, és általában a módtól, ahogy a világ alakul. Egy episztemikus intenzió magában foglalja, miképpen van racionális ítéletünk arról, ahogy az extenzió és az igazságérték függ a világ alakulásától, így az aktuális környezet bármintemű ismerete nélkül kiértékelhető...” (Chalmers (1995/consc b) 13.old.)

Az episztemikus intenziót Chalmers sok szempontból alapvetőbbnek tartja a kontra-faktuálisnál. Az első úgy képzelendő el, mint a racionális ágens reprezentált térképe a világ lehetőségeiről. Egy bizonyos helyen úgy írja le ezt, mint amelyből megkonstruálható a metafizikai modalitás. Ha az elsődleges intenziót kiegészítjük a világról való tudásunkkal, megkapjuk a világ metafizikai modalitás lehetőségeit. Chalmers a legexplicitebben talán a következő helyen fogalmaz:

„Már láttuk, hogy egy fogalom szubjunktív intenzióját a környezettel összekapcsolt episztemikus intenzió határozza meg. Bizonyos esetekben ez az episztemikus intenzió megközelítő másolata, ahogy az egyszerű leíró fogalmakkal kapcsolatban; más esetekben az episztemikus intenzió aktuális világbeli extenziójának merevítése határozza meg.” (Chalmers (2002/consc b) 31.old.)

Ez a nyelv kép a következőt mondja: Vegyük ezeket a térképvariánsokat, szcenáriókat, plusz adjunk hozzájuk tapasztalati bemeneteket, amelyek szelektálnak köztük, és megkapjuk a módot, ahogy a világról beszélünk. Nem véletlen az a szoros párhuzam a logikai empirizmussal, amelyre Yablo hívja fel a figyelmet.⁴⁶ Önmagában egy ilyen kapcsolat lehetősége még nem feltétlenül érv a tárgyalt elmélettel szemben. Scott Soames is hasonló struktúrában vázolja fel egy modális episztemológia lehetőségét a *Referencia és leírás* című könyvében, amelyben tüzetes kritika alá veszi a két-dimenziós szemantika leírás elméletre hajazó válfajait.⁴⁷ Véleménye szerint a metafizikai lehetőségeknek van egy, az elképzelhetőség által artikulált, episztemikus lehetőségstruktúrája, amely az alapján képzi meg a tényle-

46 Yablo (2002) 483.

47 Soames(2005) 208.

ges metafizikai lehetőségeket, amiképpen az aktuális világ empirikus evidenciáival találkozunk. Ezen empirista vonás meglepte nem meglepő, hiszen ezen elméletek részben arra születtek, hogy kezeljék az aposzteriori szükségszerű állítások modális státuszát.

Az azonban már távolról sem problémamentes, ahogy Chalmers két-dimenziós leírás elmélete ezt az episztemikus teret elképzeli.

(i) Egyrészt, a világ aktualitásáról alkotott hipotézisek által nyert scenáriók apriori tartományát Chalmers megfelelteti kanonikus leírásoknak. (a) Ezek a leírások olyanok, amelyek csak szemantikailag neutrális kifejezéseket tartalmazhatnak. Ez a szemantikai neutralitás tulajdonképpen annyit tesz, hogy azon kifejezések kiesnek a deskripciókból, amelyeknek az elsődleges és a másodlagos intenzója nem esik egybe. (b) Továbbá Chalmers számára ahhoz, hogy a teljesség (plentitude) fenti elve metafizikailag érvényes legyen abban az értelemben, hogy a scenáriók tartománya megfeleltethető legyen a központosított lehetséges világoknak, azt is meg kell követelni, hogy episztemikusan teljesek (complete) legyenek a leírások. Pontosabban, ha a teljesség (plentitude) érvényesül, akkor egy ontológiailag teljes (complete) leírás, amely a világ minden neutrális igazságát maga után vonja, episztemikusan is teljes (complete) lesz. Ez a feltételezés végeredményben azt mondja ki, hogy egy adott világról szóló maximális hipotézis megalkotható neutrális terminusokkal is. Vagyis a világ minden igazságát kifejező leírásához nem tesznek semmit hozzá pl. a nevek vagy a fajta-jelölők. Chalmers tehát redukcionista a javából. Azonban nem is lehet más, különben az elmélete trivialisitáshoz fulladna. Ha a kanonikus deskripciók tartalmaznának nem-neutrális terminusokat, akkor a „Víz H_2O ” igaz a w világban, ha w világban a Víz H_2O ” hipotézis lehetőségének a mintájára az elmélet a semmitmondás mocsarába süllyedne.

(ii) Másrészt azért, hogy az eddigi rekonstrukció utolsó darabja is a helyére kerüljön, Chalmers az (i) pontban elmondottak plauzibilitás tétele végett feltételezi az igazság kifürkészhetőségének a tételét. Ez azt mondja ki, hogy a legtöbb terminushoz, amely egy igaz mondatban fellelhető, található az adott terminustól független leírás, amely képessé teszi a beszélőt arra, hogy az azt tartalmazó mondatról eldöntse, hogy fenn áll-e annak esete, amit mond. Összhangban a korábbiakkal, ez a tétel a „problémás” (nem neutrális) terminusokra is áll. Chalmers elsőként a „Víz H_2O ” példát elemzi ezzel kapcsolatban.⁴⁸ Adottnak véve vízszzerű anyag külső viselkedésének és a kémiai struktúrájának leírását, egy elégségesen racionális beszélő következtethet az előző mondat igazságára.

48 Chalmers(2006) 90.

Túl azon a kérdésen, hogy ez a kép, amelyet a fenti leíráselmélet az igazságról és a világról fest, filozófiailag mennyire nem triviális, a Chalmers által adott nagyszabású koncepció a beszélő racionális ágensről mintha kompromitálná azt a kontraaktuális intuíciót, amit az episztemikusan megjelenő világ lehetőségeiről szerezhettünk. Yablo véleményem szerint jogosan kéri számon rajta azt, hogy tisztázza magát Quine *Két dogma*-beli aggályaival szemben, ha a fentiek értelmében az ideális nyelvhasználó által apiori hozzáférhető első dimenzió által artikulált episztemikus tér tulajdonképpen olyan kondicionálisokból épül föl, amelyeknek előtagjában egy leírás szerepel, és amelyeknek az igazsága az elmélet szerint pusztán a jelentéséből (elsőleges intenziójából) eldönthető.

Továbbá a két-dimenziós szemantika ezen erős olvasata ellen kritikaként fogalmazódik meg az is, hogy a nyelvről és a nyelvhasználatról alkotott felfogása meglehetősen kontra-intuitív.⁴⁹ Egyrésztől úgy tűnik, túlságosan sokat követel meg a beszélő nyelvi kompetenciájától ahhoz, hogy empirikusan plauzibilis legyen. Az alapján ugyanis, hogy képesek legyünk értelmesen megjelölni a világ dolgait, és az elsőrendű intenzióknak megfelelően érthessük a szavainkat, egy implicit képességgel kell rendelkezünk egy e fajta holisztikus reprezentációs rendszer kezelésére. Ezzel összefüggésben az elmélet alapján a nyelv maga egyéni racionális belátások alapján szerveződik, és a nyelv publikus társadalmi jellege elhalványodni látszik. Ez nem meglepő, mivel az a klasszikus fregei jelentés és a szűk tartalom modellálására lett megalkotva. Azonban ez az individualisztikus nyelvkép következményeiben már kérdéses. Ugyanis az elmélet azt diagnosztizálja, hogy Levrier, a Neptunusz felfedezője, és felesége eltérő idiolektusban beszélnek. Mivel ő keresztelte el a bolygót, az előbbi számára a bolygó neve „bármí, ami az Uránusz pályájának a zavarait okozza” leírással egyenértékű. A neje viszont már merev jelölőként használja azt. Így a két személy számára eltérő elsőleges intenziója lesz a „Neptunusz, ami az Uránusz pályáját befolyásolja” mondatnak. Míg az Levrier számára apiori lesz, a feleség számára korántsem. Chalmers úgy orvosolja a problémát, hogy az episztemikus intenziót egy kifejezéstípus példányhoz rendeli hozzá.⁵⁰

Úgy vélem, Chalmers még további érveket fogalmazhatna meg amellet, hogy az elmélet célja egyfajta mindent látó „Nagy Testvér” „nyelvhasználatának” és racionalitásának a modellálása, amelyből később következtetéseket vonhatunk le a normál, empirikusan megfigyelhető racionalitással kapcsolatban is. Mint láttuk, ha formalizálni akarjuk azon intuíciónak a meglétét, amelyet a világról való tudásunk lehetséges alakulásáról szerzünk, egy ilyen idealizáció meglépése szükségesnek látszik. Azonban, részben emiatt, ha az elmélet számot próbál adni a klasszikus

49 Soames(2005) 209-220. , 339. , Bealer (2002), Yablo (2008).

50 Lásd pl. Chalmers (2006) 95.

jelentés-felfogás harmadik nagy problémaköréről, nevezetesen a propozicionális attitűd-tulajdonításról, komoly technikai nehézségekbe ütközik. A kérdés az, hogy „Béla azt hiszi, hogy...” vagy a „Béla apriori tudja, hogy...” típusú szerkezetekben a nem neutrális kifejezéseket tartalmazó mondatok melyik (elsődleges vagy másodlagos) propozíciója szerepel argumentumként. Úgy tűnik, hogy az egyik megoldás sem kielégítő - érvelnek hosszasan a kritikusok.⁵¹ Bealer a következőképpen: Tegyük fel Béláról, hogy igaznak hiszi, ahogy Kripke is tette, a (i.) „Szükségszerű, hogy Heszperosz = Phószphorosz” mondatot. Ebben az esetben az attitűd tárgya nem lehet a másodlagos propozíció, mivel az a triviálisan igaz, hiszen abban az azonossági állítás két argumentumhelyén ugyanaz a név áll ($h=h$). Nézzük meg a másik lehetőségét. Ebben az esetben az (i) mondat második tagmondata helyén a nem triviális ($h=p$) propozíció áll, ami azonban a két-dimenzionális elmélet értelmében nem szükségszerű. Így az (i) mondat hamis lesz, és Béla és Kripke is téved. Azonban az (i) mondat igazsága következik abból, hogy a „Heszperosz = Phószphorosz” szükségszerű propozíciót fejez ki. Az utóbbi tényt a két-dimenziós szemantika hívei is elfogadják, még ha a szükségszerűséget a második dimenzió területére utalják. Tehát az (i) nem lehet sem elsődleges, sem másodlagos propozíció. Úgy tűnik a propozicionális attitűdök problémája schol sem passzol be az elméletbe.

Soames könyvében a problémák gyökerét onnan eredezteti, hogy az erős két-dimenzionális szemantikák, Stalnaker elméletével egyetemben, a propozíció klaszikus felfogásának a hívei maradtak.⁵² Ebben az értelemben a propozíció lehetséges világok halmaza, szemben mondjuk a fentebb említett Kaplan által tematizált fogalmával, amely olyan strukturált entitás, amelyben az individuális terminusok helyén a tárgy áll. Mint említettük ennek az elképzelésnek elméleti tétje van a direkt referencia elmélet számára. Benne kifejeződik az aktuális világ kitüntettségének és az ezzel összefüggő, de re modális intuíciónknak filozófiai tartalma. Maga ez a metafizikai intuíció véleményem szerint a következőképpen ragadható meg: a világ tárgyai valahogy vannak, és ez teljesen független attól, ahogy mi megismerjük őket. A Heszperosz azonos volt a Phószphorossal, már mielőtt ez kiderült volna.

Kripke *Megnevezés és szükségszerűség*hez 1980-ban készült előszót enigmatikusan és megfontoltan azzal zárja, hogy még azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a merev jelölés és a fregei rejtvény együttes kezeléséhez a propozíció fogalma

51 Soames könyvének tizedik fejezetében (Soames 2005) részletesen elemzi, hogy a fenti probléma a két-dimenziós szemantika minden változatának és gyengítésének miként okoz problémát. Ezen érvek ismertetéséhez részletesen fel kéne vázolni a két-dimenzionalitás soamesi tipologizálását. Terjedelmi okokból ettől eltekintek.

52 Soames (2005) 330.

nem is megfelelő eszköz.⁵³ A direkt referencia elméletek számára a proposíció struktúrált entitásként való megragadása azzal az előnnyel jár, hogy kifejezi azt az intuíción, ami az identitás és a modalitás közt meghúzódik, és amely Kripkét a merev-jelölés doktrínájához vezette. Ugyanabban az előszóban Kripke leírja, hogy tulajdonképpen az azonosak megkülönböztethetetleniségének⁵⁴ számára tagadhatatlan tétele az, amely motiválta a *Megnevezés és szükségszerűségben* kifejtetteket. A modális modell elméletben ez a következőképpen jelenik meg: $\forall x\forall y(x=y \supset \Box x=y)$. Eszerint metafizikailag az azonosság primitív belső reláció. Ebből következően a korreferens nevek azonossági állításokban szükségszerű proposíciót eredményeznek. Azon relációk listája, amelyek még ehhez hasonló szükségszerű proposíciókat adnak, úgy tűnik bővíthető, amint azt Kripke meg is teszi. Ilyen például az eredet vagy a fizikai összetételét alkotó anyag fajtája. Azonban – mint fentebb tárgyaltuk – ezek a szükségszerű állítások nem aprioriak. Ez egyrészt történetileg igazolható, gondoljunk a babilóniai csillagászokra. Továbbá intuitíve is belátható, hogy igazságukhoz empirikus evidencia, csillagászati felfedezés stb. szükségeltetik. Míg az ilyen állítások szükségszerű volta az aktuális világ felépítésének, aposzteriori voltak az aktuális világ tényeiről való tudás/nem-tudás lehetőségének a függvénye.

Ahogy korábban láttuk a két-dimenziós szemantika egyik ambiciózus törekvése abban áll, hogy azt a kapcsolatot elemezze, ami az aktuális világ és a metafizikai modalitás közt fennáll. Ellenben az a tény, hogy a proposíció fenti fogalmát működterik - érvel Soames -, alapvetően félrefuttatja az egész vállalkozást. Az összekötöttest a fent elemzett kontra-aktuális intuíción elemzése hivatott létrehozni, amelyet kifejezéseink elsődleges intenziója reprezentál. Mivel egy mondat számára ez egy elsődleges proposíció, a fenti fogalom alapján az valami lehetséges világszerű „entitás”. Nem véletlen, hogy amikor Chalmers az episztemikus és a metafizikai lehetőség összekapcsolásán fáradozik, a két szféra egymásra való leképezhetőségét igyekszik kimutatni. A korábban említett teljesség (plentitude) elvének metafizikai interpretációja ezt biztosítaná. A merevítés kerülő útján ennek köszönhetően Chalmers szerint az episztemikus szférából levezethető a metafizikai. Azonban, mint azt Soames és Yablo,⁵⁵ kimutatta ez tévedés. Képtelenség, hogy egy előttem lévő tárgy egy másikkal legyen azonos, vagy ne legyen azonos önmagával, bárhogy is merevítsem a róla tehető leírásokat. Az, hogy ennek ellenére lehetségesnek tűnik, hogy a Heszperosz ne legyen azonos a Phószporossal, modális tévesztésnek a következménye. Ez azt bizonyítja, hogy az episztemikus lehetőség megenged metafizikailag lehetetlen eseteket. Így látható, hogy az imént említett, *de re* modális

53 Kripke (2007) 150.

54 Kripke(2007) 134.

55 Soames (2005) 223. o. Yablo (2008) 176.

intuíciónhoz, amely megképzí a szükségszerű aposzteriori állításokat, fontos, hogy az episztemikus lehetőség ne legyen leképezhető a metafizikaira, még a merevítés trükkjével sem.

A fent elmondottakból egy felől az következik, hogy ha meg akarjuk ragadni a világ aktualitásának a tényleges szerepét, nem megfelelőek azok a Chalmers által elemzett hipotézisek, amelyek a kvázi-aktualitásokról szólnak. Yablo bolondok aranyáról szóló példája⁵⁶ igen szellemesen, és érzékletesen kimutatja az efféle hipotézisek impotenciáját. Ugyanis az „olyan mintha, de nem” fogalmak, mint a bolondok aranya, elemezhetetlenek a fenti két-dimenziós keretben. Esetükben az az érdekes, hogy ténylegesen, aktuálisan arany-e az vagy sem. A valóság-e „nyomasztó” súlya nem jelenik meg a chalmersi elsődleges intenzio által definiált kontra-aktuális intuíciónban. Ugyanis, ha abban valami úgy néz ki, mintha arany volna, az arany lesz egy alternatív lehetőségben. A tényleges aktualitással nem ilyen az episztemikus kontaktusunk.

De a helyzet még ennél is rosszabb. Azt kell látnunk ugyanis, hogy a két-dimenziós keret nem csupán az aktualitást, hanem a problémás szükségszerű mondatok aposzteriori voltát is félrediaosztizálja. A tanulmány jelen részének elején említettem, hogy a két-dimenziós keret szemantikai olvasata a Frege-rejtvénnyel összefüggő aposzterioritás fogalmában találja meg a bázisát. A kérdés az, miért tűnik lehetségesnek, hogy a Heszperosz ne legyen azonos a Phószphorossal? Véleményem szerint elég meggyőzőek Yablo azon érvei,⁵⁷ hogy a két-dimenziós szemantika a kripkei „kvalitatívan azonos episztemikus szituáció” fogalmát is rosszul interpretálja. Az ezen intuíción által definiálható episztemikus lehetőség nem egy lehetséges w_2 világ megfigyelőjének a lehetősége, aki tudatmódosító vagy másfajta fizikai felépítésének hatására ugyanúgy észlel egy valójában másfajta tárgyat, mint mi. Yablo alapján azt mondhatjuk, akkor van valaki ugyanabban az episztemikus szituációban, mint én, amennyiben azon esetben, ha én ugyanabban a szituációban lennék mint ő, akkor azt gondolnám, hogy ugyanaz a helyzet a valósággal kapcsolatban, mint most. Másképp fogalmazva ez annak a lehetősége, hogy „hasonmás” vagy „bolondok aranya” helyzetben találom magam. A két-dimenziós szemantika nem csupán a „bolondok aranya”-szerű fogalmakat nem tudja kezelni, hanem azt sem, hogy a tárgyalat lehetséges szituáció számomra legyen becsapós. Abban az episztemikus lehetőség egy iker-én vagy mintha-én lehetősége, aki számára a w_2 világ „kvalitatívan azonos szituációja” az XYZ anyagot vízként mutatja számára. De csakúgy, mint ahogy a kontra-faktuális szükségszerűségről szóló intuíción a mi nyelvhasználatunkról szól, a episztemikus lehetőség is a mi tévedésünknek a lehető-

56 Yablo(2006) és Yablo (2008)

57 Yablo (2008) 186.

sége. A két-dimenziós szemantika kezéből tehát nemcsak az aktualitás tényleges jelentősége, hanem az azzal átellenesen található episztemikus lehetőség is kicsúszik.

Összességében tehát látható, hogy a két-dimenziós jelentésemélet chalmersi programja több sebtől vérzik. Véleményem szerint a kritikusok által megfogalmazott aggályok, elméleti, technikai és empirikus síkon is olyan kérdésekkel szembesítették azt, amelyek igencsak kétségbe vonják plauzibilitását. Úgy gondolom azonban, hogy a két-dimenziós technikai aparátus kiterjesztése a nyelvemlélet számára olyan potenciált rejt magában, amely több szempontból is csábító lehet. Maga az a törekvés például, hogy szemantikailag elemezhetővé tegyük a kapcsolatot, amely az aktuális világ felépítése és a kifejezéseink referáló volta közt fent áll, olyan gyermeke az erős két-dimenzionalitásnak, amelyet kár lenne a leírás-elmélet meleg vizével együtt kiönteni. Ehhez tüzetesen meg kell vizsgálnunk, milyen kapcsolat áll fenn az episztemikus és a metafizikai modális mező között.

Könyvében Soames⁵⁸ feltárhatónak tartja ezt a kapcsolatot, noha az véleménye alapján nem olyan direkt, ahogy azt a leírás-elmélet újabb örökösei képzelik. Az már ellenben korántsem triviális, miként képzelhető ez el, ha úgy próbálunk meg választ adni az ezzel a problémával összefüggő Frege rejtvényre, hogy közben le van tiltva az indexikusság kaplani fogalmának a kiterjesztése a fajta-jelölő és a tulajdonnevekre. Figyelembe véve a merev-jelölés elméletét, azonossági állításban két koreferens név azért lehet informatív, mert episztemikusan lehetségesnek tűnik az állítás ellenkezője, noha csupán egy más tárgyról szóló hasonló deskripció adható erről a lehetőségről. Megint csak visszaérkeztünk az aposztericitás kérdéséhez. Véleményem szerint a pusztán kontra-faktuális intuícóra támaszkodó merev jelölés doktrínája és a direkt referencia elméletek szó szerint túl merev képet festenek a nyelvről és annak referáló képességéről ahhoz, hogy az aposzterioritás adekvát képét nyújtsák.

A *Referencia és leírás* a már fentebb említett helyén Soames ekképp elemzi a problémás kapcsolatot:

„Ebben a képben [mármint Soameséban – F'I] az elképzelhetőség nem tévedhetetlen, de használható kalauz ahhoz, hogy mi is lehetséges metafizikailag. Nem tévedhetetlen, mivel mielőtt tudnánk eleget, hogy mi az aktuális, van egy csomó episztemikusan lehetséges világ-állapot, ami számunkra valódi lehetőségnek módon lehetségesnek tűnik...Mindnél többet tudunk meg az aktuális világról, annál többet farigszálunk le a lehetséges jelöltek mezejéből, és annál inkább képsck leszünk meghatározni a valódi metafizikai lehetőségek területét.”(Soames (2005) 208. old.)

58 Soames (2005) 329.

Ha korábban az erős két-dimenziós elmélet leírásokra redukálható világfogalmát problematikusnak találtuk, úgy gondolom, ebben az esetben sem jobb a helyzet. Ez az „elmélet” is olyan implicit ontológiát tételez fel, amely meglehetősen aggályos. Bár Soames az előző passzust követően nyitott kérdésként kezeli, és azt állítja, hogy elmélete nem feltételezi egy olyan ideális eset lehetőségét, amelyben az aktuális világ összes igazságát ismerve, ismernénk a metafizikai lehetőség pontos tartományát, és így apriori ítélnénk meg azt. Azonban a tény, hogy a metafizikailag lehetetlen, bár episztemikusan lehetséges világgállapotokat az elképzelhetőség

tévedéseként írja le, és azt kiküszöbölhetőnek tartja, még ha regulatíván is, de ilyen irányba mutat. Az a propozíció, hogy a „Heszperosz azonos a Phoszporossal” nem csupán attól aposzteriori, hogy esetleg voltak emberek, akik az ellenkezőjében hittek, és empirikusan fel kellett fedezni, hogy tévednek. Véleményem szerint nincs igaza Kripkének, amikor azt írja a „kiderülhetett volna” intuíciónkról: „pusztán a jelenlegi tudásunk korlátaira, bizonytalanságaira utalnak.” Ezek az állítások azért aposzterioriak, mivel, még ha illuzórikusan is, számomra még most is adott valamilyen módon ezek lehetősége, noha tudom azt is, ez metafizikailag lehetetlen. Ha azonban ez folytonos velejárója a referáló szituációknak, úgy gondolom, filozófiailag helytelenül járunk el, ha kiküszöbölhetőként és esetlegességgként ragadjuk meg ahelyett, hogy ezt a folytonosan fellépő illúziót az emberi állapot egyik leg-sajátosabb tulajdonságaként íránk le. Kérdéses, hogy ha a bizonyos lehetőségek szisztematikusan és állandóan fellépő illúziója jelentkezik, mennyiben nevezhető még tévedésnek egyáltalán.

A tanulmány további részében arra teszek kísérletet, hogy megadjam a nyelvnek egy vázlataiban is elnagyolt képét, amely alapján az episztemikus lehetőség megkapja az elméletileg őt megillető helyet. Ehhez véleményem szerint elengedhetetlen, hogy az indexikusokon kívül a kripkei jelenségeket produkáló más kifejezés típusokat is szemantikailag kontextus-függőként interpretáljunk. Bizonyos filozófiai megfontolások alapján a kaplani két-dimenzionalitás kiterjesztésének a lehetősége mellett fogok érvelni, bár szöges ellentétben azzal, ahogy Chalmers elmélete ezt feltételezi. Ahelyett, hogy azt állítanám, hogy a jelentésnek a klasszikus fregeánus szemantikai komponense egy a leírások által artikulált apriori hozzáférhető szférát konstituál, úgy vélem, azért képes a nyelv egyáltalán referálóként funkcionálni, mivel ez a terület meglehetősen alulspecifikált. A bevezetőben említettem, hogy az indexikusokra (még mindig beleértve a demonstratívumokat) jellemző egyfajta „hanyagosság”. Direkten referálnak egy tárgyra, de azt, hogy mire pontosan, azt a kontextus dönti el. Ez ad egyfajta rugalmasságot a nyelvnek. Véleményem szerint ez a tulajdonsága sokkal általánosabb, mint azt pl. Soames feltételezi. Sőt, ha erősebben akarnék fogalmazni, úgy vélem, ez a direkt referencia kanti értelemben vett

transzcendentális feltétele is. A továbbiakban tehát megpróbálok az általánosított kaplanizmusnak egy transzcendentálfilozófiai olvasatát felvázolni.

Képzeld el az alábbi szituációt: egy szép reggel iker-Oszkár felkel, és miközben az újságot lapozgatja a reggeli kávéja mellett, a tudományos rovatban az alábbi szalagcímmel találkozik: „Az i-víz XZY”. Meglepődik, mivel az ikerföldön az volt a bevett tudományos elképzelés, hogy az i-víz kémiai struktúrája XYZ. Miközben tovább morfondírozik ezen a következő gondolat jut eszébe: „Milyen furcsa, hogy eddig, miközben azt gondoltam, hogy erről az anyagról beszélek (a vázában lévő i-vízre gondol), most kiderül, hogy egy alternatív lehetséges világ (ha iker-Oszkár modalitási intuíciója az iker-direkt referenciális elmélet szerinti, akkor metafizikailag lehetetlen) anyagára referálok, noha azt soha nem láttam. Mikre nem vagyok képes?” Ez a gondolat nyilvánvalóan abszurd. Putnam *A „jelentés” jelentésebeli érve* a realizmussal kapcsolatban,⁵⁹ és az intuíció, hogy ebben az esetben egyszerűen azt mondjuk, korábban tévedtünk, helyesek. Azonban a korábbi tévedés belátásához az is szükségeltetik, hogy biztosítva legyen, hogy még mindig ugyanarról beszélünk.

De miből táplálkozik ez az intuíció? Nyilvánvaló, hogy csak az aktuális világgal kerülünk kontaktusba, az a realitás, azt tapasztaljuk, a többi csupán lehetőség. Ontológiailag az aktualitás redukálhatatlan kitüntetettséget élvez, amely episztemológiailag a róla szerzett tapasztalatként jelentkezik. És vajon miként tudjuk azt egy nyelvelmélet keretein belül megragadni? Előttem van egy tárgy, akkor tudok rá demonstratívan referálni, ha tényleg ott van - mint azt korábban említettük. A demonstratív referálás implicite feltételez egy *de re* tapasztalatot. Ez a tapasztalatfogalom azonban véleményem szerint sem a leíráselmélet sem a direkt referencia elmélet keretein belül nem értelmezhető, mivel ontológiai „előfeltevés-ik” miatt az kizorul a látómezejükből.

Azt, hogy a leíráselmélet nem alkalmas erre, már láttuk. A demonstratívumok használatához sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétel bármilyen leírás ismerete. Kripke modális érvének intuitív tesztje ebben az esetben is alkalmazható.⁶⁰

A merev jelölés és a direkt referencia doktrínájával azonban szintén baj van. Ezek alapján ugyanis úgy tűnik, hogy a szintén *de re* intuícióra támaszkodó nevek esetében a referenciának semmi köze a tapasztalathoz. Vegyük az alábbi szituációt! Létezik egy külső jegyekben megkülönböztethetetlen ikerpár. Legyen a nevük Ádám és Béla. Csupán Bélát ismerem. Tanúja vagyok, amint Ádámot halálra

59 Putnam (1975) 237.

60 Kripke(2007) 31.

gázolja egy autó. Mivel úgy tűnik, épp Bélát láttam, az alábbi kijelentést teszem: „Béla épp meghalt”. Ha ugyanekkor Béla mondjuk, magányosan halálra fagyott a Himalája csúcán, a tárgyalt elméletek értelmében igazat állítottam. A nyelv bármilyen tapasztaló szubjektum nélkül elvégzi a dolgát. Ez a példa variáció arra, hogy „A Heszpeszosz azonos a Phoszphorossal” állítás igaz volt, még mielőtt bárki észrevette volna, hogy tulajdonképpen a két név egy és ugyanazt a tárgyat jelöli. Korábban idéztük Wettsteint arról, hogy a kripkei-putnami eredményeket szokás egyfajta externalista „forradalomként” értékelni (analóg azzal, ahogy Kripke elválasztja egymástól a szemantikai/beszélői referenciát).⁶¹ Hiába emeli ki Soames az empirikus evidencia fontosságát a referencia-elméletben, ha az externalizmust túl erősen hangsúlyozzuk, akkor a tapasztalat – véleményem szerint – nyelvészeti releváns fogalma elemezhetetlenné válik.

Hogyan válhat tehát vizsgálhatóvá a tapasztalat e köztes világa, amely nem jelent sem szubjektív képzetet, se nem redukálható a róla tehető leírásokra, mégsem tévedhetetlen (könnyen előfordulhat ugyanis, hogy egy yablo-i „bolondok aranya” szituációban találom magam)? A tanulmányt azzal kezdtem: tételezzük föl, hogy a nyelv alapvetően úgy épül föl, hogy bármilyenek is találjuk a világot, azt ki tudjuk fejteni. Ez egyben azt is jelenti, hogy az kellőképp rugalmas. Egyfajta nyitott struktúrát tételezünk fel róla. Az olyan tiszta demonstratív kifejezések osztálya, mint az „ez” és az „az”, lesz az a paradigma, amelyen ezt megpróbáljuk feltárni. Ezek a kifejezések azért is izgalmasak, mivel bennük semmilyen deskriptív tartalom nincs, emiatt nem is ikerföldesíthetőek.⁶² Egy ikerföld szcenárióban ha nem ugyanarra referálnak, mint aktuálisan, eltérő demonstrációt feltételeznek, mint az aktuális világbeli. Következésképpen nem is ugyanaz azok tartalma, így tehát ez az eshetőség nem ikerföld. A másik lehetőség, hogy ugyanaz a demonstrátum, de akkor szintén ugyanoda jutunk.

Kaplan a *Demonstratívumok*ban elkülöníti egymástól ezeket az „igazi demonstratívumokat” (pl. ez, az, ő, ott) a „tiszta indexikusoktól” (pl. én, most, itt etc...).⁶³ Az utóbbiak számára ahhoz, hogy a kontextus-függőséget reprezentáljuk, elég csupán a karakter, ami a kontextus egy adott paramétere alapján meghatározza a tartalmat. (pl. az én esetében a kontextus ágense). Az előbbieknél viszont, Fregét idézve, Kaplan szerint van egy olyan intuíciónk, hogyha más lett volna a demonstráció, más lenne a demonstratívumunk tartalma, amit a „tiszta indexikusok” analógiájára nem tudunk kezelni. A Kaplan által vázolt

61 Kripke (1977) 263. és 269.

62 Ezt megjegyzi Chalmers is. Lásd Chalmers(2006) 86.

63 Kaplan (1989) 489. Ezen distinkció nehézségeinek a részletes elemzését lásd Salmon (2002).

indexikus elmélete a demonstratívumoknak, amit Salmon „csupasz váz” (Bare Bones) elméletnek nevez, a kontextusra bízva, hogy demonstrátumokat rendeljen a demonstratívumok szintaktikai megjelenéséhez.⁶⁴ Ebben az esetben viszont, mivel megszűnik az episztemológiailag fontos megkülönböztetés a tartalom és az extenzió közt, az indexikus elmélet nem tudja kezelni azt a Frege-problémát, hogy az „Az az” azonossági állítás lehet informatív, vagy uninformatív aszerint, hogy milyen a demonstráció. Az indexikus elméletben a demonstráció mintha teljesen lényegtelen volna. Ezt megoldandó Kaplan egy javított fregei megoldást fogad el, amelyben szerinte a természetes nyelvi demonstratívumok általános formája az ő *Díhat* konstrukciója. Ez tulajdonképpen indexikus határozott leírás, amely közvetlenül referál. A demonstratívumok karaktere úgy épül föl, hogy egy adott kontextusban közvetlenül referálnak, ha kiegészülnek egy demonstrációval. A határozott leírás helyén a demonstráció szerepel. Azonban ez a megoldás – ahogy Salmon nagyszerűen elemzi – több szempontból nem kielégítő: (i) Ha Frege megoldásának analógiájára nem-teljesekként kezeljük azokat a kifejezéseket, amelyekből még valami nem-nyelvi elem hiányzik, a szemantikánk nagyon távol fog állni a kompozicionalitás bármilyen elvárható formájától. (ii) Továbbá, mivel ez az elmélet semmilyen önálló jelentést nem tulajdonít a demonstratívumoknak, és azokat szinkategorematikusoként kezeli, megsértjük Ockham borotvájának az elvét. A demonstratívumoknak, csakúgy, mint a „csupasz váz” elméletben, minden egyes szintaktikai megjelenésének más lesz a jelentése, attól függően, mi a demonstráció, noha, és ebben is igaz van Salmonnak, a természetes nyelvi intuíciónk azt sugallja, hogy demonstratívumoknak van egy állandó jelentésük.

Salmon megoldása a problémára kézenfekvő: hagyjuk ki a nyelvi jelentésből, ami nem oda való. A demonstratívumok általa módosított indexikus elmélete nem azt bízva a kontextusra, hogy demonstrátumokat rendeljen azokhoz, hanem demonstrációkat. Így megmarad az állandó jelentésük. Nem azok lesznek nem-komplettek, hanem a kontextusok lehetnek azok demonstráció hiányban. Ez a megoldás úgy ad választ a Frege-rejtvényre, hogy „Az az” mondat szemantikailag egyértelmű lesz. A triviális esetben ugyanazt a demonstrációt rendeli hozzá kétszer, a nem triviálisban viszont eltérő. Az interpretáló kontextus felidúsításával megoldható a fregei rejtvény a demonstratívumok esetében. De elég, ha itt megállunk?

Nézzük meg az alábbi episztemikus szituációt: Egy korábban látott tárgyat egyszerű demonstratívumokat tartalmazó azonossági állítással reidentifikálok ((7) a.). Közlebb megyek és észreveszem, hogy tévedtem ((7)b.).

(7) a. Ez az.

b. Ez nem az.

⁶⁴ Kaplan (1989) 528. o. és Salmon (2002) 511.

Mi történt ebben a helyzetben? Ha Salmonnak igaza van a demonstratívumok karaktere nem változott. Azonban, ha szemantikai intuíción nem csal, akkor a demonstrációk sem. Ahhoz, hogy a két iménti mondat közt kapcsolatot feltételezzünk, ugyanazokról a tárgyakról kell beszélni az a. és b. mondatban. Deskriptíven valami hasonló közelítést adhatnánk a demonstratívumok karakteréről a demonstrációval összekapcsolva: (i) ez: a tárgy, bármi legyen is az, ami előttem van, (ii) az: a tárgy, bármi legyen is az, ami korábban volt előttem.⁶⁵ A demonstrációknak ugyanezen tárgyakat kell kiválasztaniuk a felismerés előtt és után. Ebből következően, a direkt referencia elmélet alapján, a propozicionális tartalom sem változik. Az azonossági állítások argumentumhelyein ugyanazok a tárgyak állnak mindkét mondatban. A (7) a. mondat hamis volt mielőtt kiderült volna a tévedés. Továbbá legyünk realisták - á la Putnam. Feltételezzük, hogy a világ sem változott meg. A két tárgy különböző volt korábban és különböző most is. Arról, ami korábban metafizikailag szükségszerűnek tűnt, most kiderült, hogy metafizikailag lehetetlen. Fontos azonban megjegyezni, hogy a metafizikai/szemantikai intuíción azt súgja, hogy amikor ezt hittem, nem azt gondoltam, hogy a korábban látott tárgy lehetne ennek a helyén, vagy fordítva. Erről hittem, hogy az. A két lehetőség nem ugyanaz. Míg az előbbi helyzet esetlegesen igaz lehet, az utóbbi szükségszerűen hamis.

Úgy is átfogalmazhatnánk a problémát, miként lehet informatív egy demonstratívumokat tartalmazó tagadott azonossági állítás. Véleményem szerint ez egy genuin Frege-rejtvényhez hasonló kérdés. Miképpen referálhatok úgy korábban, hogy ne legyen nyilvánvaló a tévedésem? Mi változott meg a prezentáció módjában? Három kézenfekvő megoldás adódik, amelyek tulajdonképpen egyenértékűek: a.) a kontextus változott meg; b.) valamiképpen a demonstráció változott meg; c.) tovább dúsítjuk a kontextust. a.) Kézenfekvően adódik, hogy kontextus változott meg. Közelebb mentem a tárgyhöz, észrevettem, hogy tévedtem. De ahhoz, hogy biztosítva legyen, hogy ugyanarra demonstrálunk, valahogy a kontextusok össze kell legyenek kapcsolva. Hogy ezt szemantikailag elemezni tudjuk, valamiképpen modellezni kéne a kontextusok szerveződési struktúráját. b.) Salmon indexikus elmélete alapján, mivel a demonstrációt a kontextus rendeli a demonstratívumokhoz, a kontextusváltozást elemezhetjük a demonstrációban történt változásként. Ekkor azonban a demonstrációk finomabb szövetét kell feltárnunk. Kaplan a *Demonstratívumok*ban említi a perspektíva nélkülözhetetlen szerepét a demonstráláshoz.⁶⁶ A kérdés: milyen új perspektívából adódik a tárgy a (7) b második demonstrációjában? c.) A harmadik lehetőség, hogy a kiterjesztjük a

65 Feltételezem, hogy az „az” nem anaforikus a példában.

66 Kaplan (1989)a 525. Később már az intenció szerepét hangsúlyozza. Lásd Kaplan (1989)b 582.

kontextus eddig ismert paramétereit. Mi történik a fenti szituációban? Másképpen tapasztaljuk a tárgyat. Ezzel véleményem szerint megadható a tapasztalat – bármit is értsünk alatta – formalizálható definíciója : A tapasztalat nem más, mint ami vagy megerősíti, vagy megváltoztatja a metafizikai intuíciónkat. Metafizikailag lehetséges világokból lehetetlent csinál és fordítva. A kontextust pedig meghatározhatjuk ezen tapasztalatok valamilyen rendezett struktúrájával. A tapasztalatok felülírják egymást, és egy kontextusban vannak kiemelkedő pontok a tapasztalatok közt. Ahhoz, hogy ugyanazt az eredményt nyújtsák, amint azt a direkt referencia elméletek feltételezik, a demonstrátum meghatározásához mindig feltételezünk egy legvégső tapasztalatot. A (7) a. mondatban is eltérő volt demonstratív kifejezéseink tartalma, mivel a kontextust olyanként határoztuk meg, amelyben a (7) a. t1 tapasztalata után van egy azt felülíró t2. Ellenben, ha a kontextus más lett volna a tartalma is más lett volna. Ez a tárgy előttem, amire referálok és a másik tárgy, amelyik előttem volt, identikus lett volna.

Véleményem szerint a szemantikára nézve végeredményben mind a három pont ugyanazt az elméleti lehetőséget fejezi ki pepitában. Ahhoz, hogy a tárgyalat szükségyszerű aposzteriori kijelentések aposzteriori voltának adekvát elméletét adhassuk, ki kell hagynunk az intuitív nyelvi jelentésből azt, ami nem oda való. Ez azonban nem hagyja érintetlenül a nyelvi jelentések szféráját sem. Egy adott kifejezés karakterét oly módon kell meghatározni, hogy a kontextus releváns paramétereivel kiegészítve a tartalmat kapjuk. Úgy gondolom, hogy az, ami kiderül a fenti példa kapcsán, hogy minden gond nélkül tudunk úgy a tárgyakra referálni, hogy azok identitásának kérdése bármilyen szerepet is játszana ebben. A propozicionális tartalom felől szemlélve viszont az azonossági állítások kiértékelésében ez igencsak lényeges kérdés. Ebből következően helyes megoldásnak tűnik, hogy az individuális terminusok karaktere úgy legyen meghatározva, mint amely jelentésében valamiképpen magában foglal egy tárgyszerű formális entitást. Ez a metafizikai intuíciónak tekintettel „eunuch” módon viselkedik, amely formális helyet aztán kitöltünk a kontextus adott paraméterével. Ellenkező esetben meglehetősen nehezen magyarázható, hogy miképpen lehetek tévedésben az általam demonstrált tárgy identitásával kapcsolatban, és állíthatok metafizikailag lehetetlen dolgot. Mint azt korábban említettem, a tárgyalat példában nem arról szól a tévedésem, hogy az egyik tárgy lehetne a másik helyén. Ez az eshetőség nem metafizikailag lehetetlen.

A fent elmitett megoldások közül a c.) variáns, vagyis, hogy a kontextus alatt a szokásos paramétereken túl még a szóban forgó tárgyról szerzett tapasztalatok struktúráját is értsük, azért is csábító, mivel véleményem szerint általa korrektil elemezhetővé válik az episztemikus modalitás régiója. Ennek következtében a kontra-aktuális intuíciónak Chalmers megoldásával szemben nem maximális világ-

leírásokról tett hipotézisekként, hanem tapasztalatok lehetőségéről szerzett intuitív belátás lesz. Másképp fogalmazva: „El tudunk-e képzelni olyan kontextust, amelyben egy adott állítás az igaz értéket kapja?” Ezzel egyúttal definiálni tudjuk, az aprioritás fogalmát, méghozzá kantianus szellemben. Az aprioritás szintetikus fogalma az, amely, úgy gondolom, megoldja a nyelvi elemzésben az episztemikus modalitás problémájában felmerülő kérdéseket. Kant az alaptételek analitikájának második részében, amelyben minden szintetikus ítélet legelső alaptételét⁶⁷ tárgyalja, az apriori szintetikus ítételek feltételeként, azt szabja meg, hogy a tapasztalat lehetősége-feltétele egybeessen az abban adódó tárgy lehetőségének a feltételével.⁶⁸ Ez a transzcendentális gondolat tartópillére. Átültetve ezt az elképzelést a jelen probléma horizontjára, a következőképpen fogalmazhatunk: A tárgyak, amelyekre referálunk, lehetőségének modális intuíciója (kontra-faktuális) levezethető abból a módból, ahogy el tudjuk képzelni, ahogy azok a tárgyak a tapasztalatban megjelenhetnek. Vagyis egy állítás kontra-faktuális kiértékelését, az határozza meg, amiként a benne szereplő tárgy a kontextusban, a fenti értelemben véve, prezentálva van. Ezek alapján az aprioritás fogalma a következőképpen határozható meg:

Szintetikus apriori: Apriori P, akkor és csak akkor, ha nem képzelhető el olyan kontextus, más néven olyan lehetséges tapasztalat, amelyben P hamis.

Remek példa véleményem szerint az aprioritás efféle meghatározására, továbbá annak szintetikus voltára a Salmon által elemzett „Ez ez” állítás uninformatív volta, ha ugyanarra a tárgyra ugyanazzal a demonstrációval referálunk kétszer egymás után. De ugyanúgy apriori szintetikus és szükségszerű az „Ez nem ez” kijelentés, ha a demonstráció olyan, amely a látómező perspektívájából két elkülöníthető tárgyra irányul egyazon időpontban. A fenti meghatározással továbbá úgy gondolom kitapinthatóvá válik az aposzterioritás felfakadási pontja. „Ez ez” akkor válik azzá, ha a testi intencionalitás által meghatározott demonstrációk szerkezete úgy módosul, hogy lehetségessé váljon, hogy tévedünk. A perspektíva megnyílása egyúttal az episztemikus lehetőségek létrejöttét is jelenti.

A chalmersi episztemikus tér fogalma ebben az elképzelésben úgy módosul, hogy a „tér” kifejezést szó szerint vesszük. Vagyis az nem más, mint a világ tárgyai-ról szerzett tapasztalatok lehetőségstruktúrája.

67 „Minden szintetikus ítélet legelső princípiuma így hangzik tehát: minden tárgy alárendelődik ama szükségszerű feltételeknek, melyek valamely lehetséges tapasztalatban a szemlélet sokféleségének szintetikus egységét egyáltalán lehetővé teszik.” (Kant (2004) 188. B197)

68 Kant (2004) 189. B197

Ezek után az aposzterioritás fogalma értelemszerűen úgy alakul P esetében: ha el tudunk képzelni olyan kontextust, ami hamissá teszi, akkor és csak akkor lesz aposzteriori. Mit is követel meg ebben az esetben a bal oldala a definíciónak? Aposzteriori, akkor lesz egy állítás, még ha szükségszerű is, ha el tudok képzelni egy olyan episztemikus szituációt, amelyben a világot úgy tapasztalom, hogy az ellenkezője az igaz, és ennek a tapasztalatnak a szerkezetét úgy képezem el, hogy olyan kontextusba ágyazódik bele, hogy nincs olyan tapasztalat, ami ezt felülírná. Ezen az aposzteriori lehetőség-struktúráján meghatározhatjuk az identitás tételének a fent elemzett, az azonosak megkülönböztethetőségét kifejező leibnizi tételnél sokkal gyengébb formáját. Nevezhetnénk ezt az azonosak azonosíthatóságának vagy a különbözőek megkülönböztethetőségének:

(AZ) Ha $a=b$, akkor szükségszerűen elképzelhető olyan c kontextus, amelyben $\Box a=b$.

Tegyük fel, hogy Béla sorozatgyilkos, akit a rendőrség, a kiletét nem ismerve, elnevez 'A mészáros'-nak. A fenti elv azt mondja ki, hogy ha Béla és 'A mészáros' koreferensek, akkor olyannak kell lennie a kontextusnak, mint amelyben elképzelhető olyan tapasztalat, amiben ez ki is derül. Ez tulajdonképpen azt mondja ki, hogy nincs logikailag tökéletes büntény. Ez következik a Leibniz tételből, bár a fordítottja nem igaz. Attól, hogy el tudunk képzelni olyan tapasztalati kontextust, amelyben úgy tűnik $\Box a=b$, abból még nem következik, hogy $a=b$.

Végezetül ezzel már részben át is tértünk a kérdésünkhöz: kiterjeszhető-e a kontextus-függőség ilyesfajta felfogása a tulajdonnevekre. Véleményem szerint minden további nélkül. Remekül lehetne érvelni, hogy azért voltak képesek a korai csillagászok a Vénuszra referálni két különböző névvel téves metafizikai intuíciónak ellenére, mivel a névhasználatunk nyitottan kezelte az identitás kérdését, amennyiben a kontextusra bízta azt. Úgy gondolom, hogy a tulajdonneveket nyugodtan kezelhetnénk valamiképpen demonstratívunként.⁶⁹ A lényeges kérdés azonban, hogy elképzelhető-e olyan kontextus, a fenti értelemben, amelyben a „Heszperosz nem azonos a Phoszphorossal” igaz. Véleményem szerint Kripkének nincs igaza, amikor azt állítja, hogy amikor ezt elképzeljük, egy a Vénusztól különböző tárgyról képzeljük el azt, hogy esténként feltűnhet ott, ahol a Vénusz. Ezzel szemben a reggel látott tárgyról, ami a Vénusz és az este látott tárgyról, ami a Vénusz, képezem el, hogy nem identikus. Ebben az esetben megmarad a *de re* tárgyra való vonatkozás. Míg az előbbi metafizikailag lehetséges, az utóbbi korántsem. El tudjuk-e ezt ténylegesen képzelni? Ennek a kérdésnek a megválaszolását az olvasó metafizikai intuíciónak vérmérsékletére bízom. Azonban annyi bizonyos, hogy ha ennek lehetőségét valaki elvitatja, akkor elvitatja a „Heszperosz azonos a Phoszphorossal”

69 Nem szeretném elmosni persze a nyilvánvaló különbségeket a kétféle kifejezéstípus közt.

állítás aposzteriori voltát is. Az a fenti értelemben apriori lesz. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy az elképzelhetőség mégiscsak tévedhetetlen forrása lesz a metafizikai lehetőségnek.

Összességében ez az elméletfoszlány ugyanazokat az eredményeket nyújtja a kérdéses kifejezésekkel kapcsolatban a kontra-faktuális kiértékelésekben, mint amelyeket a merev jelölés doktrinája. Az azonossági állítások igazsága minden lehetséges világban attól fog függeni, ahogy az aktuális világ adott kontextusa az adott mondat propozicionális tartalmát meghatározza. Igaz ez az ikerföld példák esetében is. Azokkal kapcsolatban elmondható, hogy iker-Oszkár episztemikus szituációja mindig úgy van megkonstruálva, hogy a felszínen identikus kontextusról kiderül, hogy mégsem az. Iker-Oszkár hamisat állít „Ez víz” kijelentés esetén, mivel az XYZ világ. Vagyis feltételezzük olyan más lehetséges tapasztalatok meglétét, amelyek a korábbi felülírják. És mi a helyzet akkor, ha az iker-földlakóknak ugyan olyanak tapasztalja az éjszakai égboltot, mint mi, azonban a Vénusz pályáján két eltérő bolygó található? Igaz lesz, hogy a Heszperosz nem azonos a Phószphorossal? Annak ellenére, hogy a válasz igen, ez nem okoz problémát az „elméletnek”, mivel a tulajdonneveket a demonstratívumok analógiájára fogjuk föl. Ez körül-belül annyira probléma, mint amennyire az „ez” demonstratívval számtalan dologra tudunk referálni. Az lényeges viszont, hogy nem ilyen lehetőségekre hivatkozva próbáltam számot adni a tárgyalat propozíciók aposzteriori státuszáról.

Megpróbáltam az aposzteriori szükségszerű propozíciók episztemológiai státuszát úgy tisztázni, hogy azok transzcendentális lehetőségfeltételére kérdeztem rá. Alapjukat az azokat igazgató tevő tapasztalat lehetőségének a fogalmában találtam meg. Az se nem redukálható a világról tett leírások láncolatára, se nem a világ realista felfogásában találja meg a helyét. Ellenben véleményem szerint azért tudunk egyáltalán aposzteriori informatív szükségszerű propozíciókat előállítani, mivel a világ és a tárgyak folyton, és csakis a tapasztalat szerkezetének megfelelően adódnak számunkra, és így is referálunk rájuk. Így szemben Soames fenti elképzelésével, ebben nem azért tűnik lehetségesnek, hogy Heszperosz ne legyen azonos a Phószphorossal, mivel még nincs empirikus evidenciánk az ellenkezőjéről, hanem mivel pusztán empirikus evidenciánk van az igazságról. Soamesnál a tapasztalat monoton módon szűkíti a tényleges metafizikai lehetőségeket. Véleményem szerint a tapasztalatok nyitott szerkezete az, ami folyamatosan megképz mind a metafizikailag lehetetlen, mind a metafizikai szükségszerű szféráját. Az aktuális világ, ahogy a tapasztalatban adódik, folyamatosan metafizikailag lehetetlen lehetőségeket is „gyárt”.

Végezetül el kell mondani, hogy tisztában vagyok vele, hogy mennyi nyitott probléma maradt tisztázatlan az eddig elmondottakkal kapcsolatban. Továbbá

meglehetősen homályosan kezelek olyan fogalmakat, mint kontextus, tapasztalat. Ez részben a tárgyból adódik. Az itt felvázoltak csupán egy elméleti lehetőség valamennyire felszínes körüljárásának tekinthetők. Pusztán megpróbáltam elnagyoltan felvázolni azt a kutatási irányvonalat, amit gyümölcsözőnek látok azon problémák megoldásában, amit az aposzteriori szükségszerű kijelentések léte jelent egy modális episztemológia számára. Egy lehetséges nyelvemlélet kidolgozásához talán le kéne porolnunk a kanti szintetikus ítéletek fogalmát. Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy nem hagyhatjuk elemzetlenül azt a mélyréteget, ahol szövevényesen és számtalan kapocccsal a testi tapasztalat és a merev jelölés összefonódik.

Irodalom:

Az idézett irodalmak közül némely olyan a szerzők munkásságát tartalmazó tanulmánygyűjteményből volt hozzáférhető számomra, amely írások korábban máshol megjelentek. Ebben az esetben úgy jártam el az idézésnél, hogy jeleztem az eredeti megjelenés dátumát. Ha van a második megjelenés, a hivatkozott helyek oldalszáma mindig erre vonatkozik. Chalmers bizonyos cikkeit csupán a honlapjáról értem el (<http://consc.net/chalmers/>). Ezek közül némelyik olyan formátumban van, hogy nem idézhető az oldalszám egyértelműen, így ebben az esetben csupán a tanulmányra hivatkozok.

Bealer, George (2002) Modal Epistemology and the Rationalist Renaissance. In Gendler-Hawthorne (szerk.): *Conceivability and Possibility*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

Bozickovic, Vojislav (1995) *Demonstrative Sense*. Avebury 1995.

Chalmer, David J. (consc.a) The Nature of Epistemic Space (<http://consc.net/papers/espace.html>)

Chalmers, David J. (2002/consc. b) The Components of Content. In Chalmers (szerk.): *Philosophy of Mind*. Oxford University Press, Oxford, 2002/ lásd még (<http://consc.net/papers/content.pdf>)

Chalmers, David J. (2002) Does Conceivability Entail Possibility? In Gendler-Hawthorne (szerk.): *Conceivability and Possibility*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

Chalmers, David J. (2006) Foundations of Two-Dimensional Semantics. In Carpiencio-Macia (szerk.) *Two-Dimensional Semantics*. Calderon Press, Oxford, 2006.

Frege, Gottlob (2000) Logikai vizsgálódások I. rész: A gondolat. In *Logikai Vizsgálódások* Budapest, Osiris, 2000.

Gendler-Hawthorne (2002) Introduction: Conceivability and Possibility. In

Gendler-Hawthorne (szerk.): *Conceivability and Possibility*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

Kant, Imanuel (2004) *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, Budapest, 2004.

Kaplan, David(1989 a) Demonstratives. In Almong-Perry-Wettstein(szerk.): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, Oxford, 1989.

Kaplan, David(1989 b) Aftertoughts. In Almong-Perry-Wettstein(szerk.): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, Oxford, 1989.

Kripke Saul (1977) Speaker's Reference and Semantic Reference *Midwest Studies in Philosophy* 11 (1977).

Kripke, Saul (2007) *Megnevezés és szükségszerűség* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

Lewis, David (1979) Attitudes *De Dicto* and *De Se* *Philosophical Review* 88/ 4 (1979)

Lewis, David (1980/1998) Index, context, and content . In Kanger-Öhman (szerk.): *Philosophical Grammar* Dordrecht, Reidel (1980)/lásd. még *Papers in Philosophical Logic*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Perry, John (1977/1993) Frege on Demonstratives *Philosophical Review* 86/4 (1977) /lásd még *The Problem of the Essential Indexical and Other Essays*. Oxford University Press, Oxford, 1993.

Perry, John (1979/1993) The Problem of Essential Indexical *Nous* 13 (1979) /lásd még *The Problem of the Essential Indexical and Other Essays*. Oxford University Press, Oxford, 1993.

Perry, John (1983/1993) Castaneda on He and I In. Tomberlin (szerk.): *Agent, Language, and the Structure of the World*. Indianapolis, 1983. / lásd. még *The Problem of the Essential Indexical and Other Essays*. Oxford University Press, Oxford 1993.

Putnam, Hilary (1975) The meaning of „meaning”. In *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press, 1975.

Recanati, Francois (2007) *Perspectival Thought*. Oxford University Press, New York, 2007.

Salmon, Natham (2002) Demonstrating and Necessity. In *Philosophical Review* 111/4 (2002)

Salmon, Natham (1989) The Logic of What Might Have Been. In *Philosophical Review* 98/1 (1989)

Soames, Scott (2005) *Reference and Description*. Princeton University Press, Princeton, 2005.

Stalnaker, Robert (1978/1999) Assertion *Syntax and Semantics* 9 (1978)/ lásd

- még *Context and Content*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Stalnaker, Robert (1981) Indexical Belief. In *Synthese* 49 (1981)
- Stalnaker, Robert (1990/1999) Narrow Content. In Anderson-Owens (szerk.): *Propositional Attitudes*
- Stanford: CLSI (1990)/lásd még *Context and Content*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Stalnaker, Robert (1993/1999) Twin Earth Revisited. In *Proceedings of Aristotelian Society* 1993/ lásd még *Context and Content*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Stalnaker, Robert (2006) Assertion Revisited. In Carpiéntio-Macia (szerk.): *Two-Dimensional Semantics*. Calderon Press, Oxford, 2006.
- Wettstein, Howard (1989) Cognitive Significance Without Cognitive Content. In Almog-Perry-Wettstein (szerk.): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Yablo, Stephen (2002) Coulda, Woulda, Shoulda. In Gendler-Hawthorne (szerk.): *Conceivability and Possibility*. Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Yablo, Stephen (2006) No Fool' Cold: Notes on Illusions of Possibility. In Carpiéntio-Macia (szerk.): *Two-Dimensional Semantics*. Calderon Press, Oxford, 2006.
- Yablo, Stephen (2008) Beyond Rigidification. In *Thoughts*. Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Zvolenszky Zsófia (2007) *Megnevezés és szükségszerűség – Négy évtized távlatában*. In Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség*. Akadémiai Kiadó Budapest, 2007.

Varia

Prancz Zoltán:

A pascali fogadás-érv bibliai háttere – avagy hogyan nézhetünk a legfontosabb „játzsma” mögé?

Pascal fogadás-érve a *Gondolatok* legismertebb, egyszersmind legvitatottabb szakaszai közé tartozik. A XVII. század kiváló matematikusa, egyben keresztény gondolkodója egy különös fogadást ajánl a 233. töredéke¹ egyik szakaszában. A fogadás alapkérdése a következő: Mire érdemes fogadni Istent illetően: arra, hogy létezik, vagy arra, hogy nem létezik? Az argumentáció keretében Pascal számba veszi a lehetséges kombinációkat (Isten létezése illetve nemlétezése esetén az arra tett fogadást, hogy Isten létezik, illetve nem létezik), és feltárja az egyes kombinációkhoz kapcsolódó kockázatokat, azaz a lehetséges veszteségben vagy nyereségben nevesíthető következményeket.

A fogadás-érvvel kapcsolatban felvetődő egyik jellegzetes kérdés így hangzik: Vajon nem méltatlan-e az istenhitet egy szimpla fogadás tárgyává tenni, illetve kialakulhat-e egyáltalán valakiben a hit pusztán a lehetséges következmények kecsesített vagy fenyegető voltának hatására?

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy Pascal tudarában volt az iménti felvetések elvi jelentőségének, és gondolatmenete, amely továbbterjed a szűkebb értelemben vett fogadás-érvnél, megnyugtatóan kezeli azokat. Rövid szövegelemzés keretében a fogadás-érvet tartalmazó 233. töredék egy apró részletére szeretném ráirányítani a figyelmet, amely – megítélésem szerint – az egész pascali érvelést más megvilágításba helyezi. A hivatkozott részlet a fogadás alternatíváinak következményein túlmenően azok realizálódása valószínűségének szempontját is beemeli az érvelésbe, egyben megjeleníti a fogadás-érv bibliai hátterét.

A fogadás-érv alapkérdése, valamint annak gondolkodástörténeti háttere és időszereúsége

A fogadás a következő kérdésfelvetés nyomán fogalmazódik meg: „»Vagy van Isten, vagy nincs.« Mármost melyik felfogás mellé álljunk? Az ész ebben nem dönthet: végtelen káosz választ el bennünket. E végtelen távolság legvégén szerencsejáték folyik, s az eredmény fej vagy írás lesz. Melyikre fogad maga?»

¹ A töredékekre a Brunschvicg-féle számozás szerint hivatkozom mivel Magyarországon ez a számozás a legelterjedtebb. Az idézeteket Pödör László fordításában közlöm (Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1996).

Meglepő lehet, hogy bár mintegy három és fél évszázada íródott ez a felvetés, egyáltalán nem cseng idegenül fülünkben: (poszt)modern, szekularizált korunk emberének az Istennel kapcsolatos tipikus dilemmája szólal itt meg. Valójában nincs miért csodálkozni efölött. Pascal századában – melyet a lángelmék századának is szokás nevezni – máig ható paradigmaváltás következett be az emberiség gondolkodásának történetében. „A XVII. század nem pusztán egy e kitiüntetett korszakok közül” – írja Boros Gábor –, „hanem az, amelyik a legközvetlenebbül érint bennünket. Mi magunk is még az akkor megfogalmazódott választási lehetőségek alakította képletes térben mozgunk ...”² Témánk szempontjából az a legfontosabb hozadéka a hivatkozott korszakváltásnak, hogy a világ működésének leírása – idővel – Isten nélkül is lehetségessé vált. „A rendezett világ változhatatlan törvények uralma alá került, amelyek algebrai nyelven fejezhető ki”³ – mutat rá Théó Kahan Descartes és Pascal természettudományos gondolkodását összehasonlító cikkében. A mindenséget autonóm létezőkként irányító törvények végletesen leszűkítették Isten működési területét, mindinkább kiszorítva őt ezáltal a történelemből és az emberek életéből – azaz logikailag aláásva az isteni beavatkozások elvi lehetőségeit.

Pascal minden jel szerint idejekorán felismerte a változások gyökeres jellegét. A 77. töredékben például a következőképpen ír (ha Descartes-ra nézve nem is teljesen igazságosan, de az európai gondolkodás lappangó tendenciája szempontjából helyes látéleletet adva): „Nem tudok megbocsátani Descartes-nak; legszívesebben egész filozófiájában meglett volna Isten nélkül; mégse tudta azonban elkerülni, hogy ne adasson vele egy pöccintést, amellyel mozgásba hozza a világot; de aztán nem tud mit kezdeni Istennel.” Bár a század kiváló koponyái még nagy és olykor sikeresnek is tűnő erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy harmonizálják a régi vallási és az új, a determinizmus felé konvergáló világképet, Pascal világosan látta, hogy ez valójában csak a mindinkább kiüresedő vallási formák átmentése. Goldmann például a következő szavakkal mutat rá erre: „[A] XVII. századi nagy racionalisták – Descartes, Leibniz, Malebranche – beszélnek erkölcsről, és (talán az egy Spinozát kivéve) *őszintén hívók* is. De erkölcsstanuk és vallásuk már nem egyéb régi formáknál, amelyeket *teljesen új* tartalommal töltött meg új világnézetük. Mégpedig oly mértékben, hogy immár nem arról a történelemben rendkívül gyakori jelenségről van szó, hogy új erkölcs és vallás lép valamely régi etika és vallás helyébe. A változás ennél sokkal mélyebb (és talán Pascal az egyetlen a kortársai között, aki ezt világosan megértette). A régi etikai és keresztény formák között most

2 Boros Gábor: Az utak elválnak: Descartes, Spinoza, Pascal (Holmi, V. évfolyam I. szám, 1993. január, 82.)

3 Théó Kahan: Descartes, Pascal és a modern fizika, fordította: Abonyi Iván, *Természet Világa - Természettudományi Közöny*, 127. évf. (1996.) 12. sz., 535.

egy gyökeresen *amorális és vallástalan* tartalmat fejlesztenek ki.”⁴ Pascal korától datálható tehát, hogy a filozófiai gondolkodás leszámolt Isten létezésének azzal az evidenciájával, ami a skolasztika és a reneszánsz gondolatiságát jellemezte. „Vagy van Isten, vagy nincs” – hangzott fel, s hangzik ma is az Isten-kérdéssel kapcsolatos állásfoglalás, melyre nézve mind általánosabbá vált, hogy ez a legtöbb, ami e téren mondható.

Ugyanez az agnoszticizmus tükröződik a fogadás kiinduló metaforájában is, a pénzfeldobásban. Eszerint Isten létezése mellett és ellen egyaránt felhozhatók filozófiai érvek, de ezek mintegy kiegyenlítik egymást, a kérdés megválaszolásában nem vezetnek elmozduláshoz: „Az ész ebben nem dönthet ... Ésszerű meggondolásból sem az egyikre, sem a másikra nem tehet.” 50-50 százaléknyi esélye van mindkét lehetőségnek, miként a *fej vagy írás* játékban. A 229. töredékben Pascal érzékletesen ecseteli ezt a parthelyzetet: „Íme, ezt látom, ez ejt engem zavarba. Körültekintek, és mindenütt csak homályt látok. A természet nem tár elém semmit, ami ne indítana kételkedésre és nyugtalanságra. Ha nem látnék benne semmi olyat, ami istenségre utal, a tagadás álláspontjára helyezkednék; ha pedig mindenütt egy Teremtő jegyeit fedezném fel, megnyugodnék a hitben. De mivel túl sokat látok a tagadáshoz, és túlságosan keveset a megbizonyosodáshoz, szálnalmas helyzetben vagyok ...”

A fogadás-érv szerkezete

„Melyikre fogad maga?” – teszi fel tehát Pascal a kérdést a fentiek háttérén, Isten léte illetve nemléte kapcsán. Ezt követően hangzik el a sokat vitatott érvelés:

„Mérleljük, mit nyerhet vagy veszíthet, ha fejre, vagyis arra fogad, hogy van Isten. Értékeljük ezt a két eshetőséget: ha nyer, mindent megnyer; ha veszít, semmit sem veszít. Fogadjon hát habozás nélkül arra, hogy van. – »Csodálatos. Rendben van, fogadni kell; de nem teszek-e fel túl sokat?« – Lássuk csak. Minthogy egyforma a nyerés és a veszítés esélye, még akkor is fogadhatna, ha

4 A rejtőzködő isten, fordította: Pődör László, Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 57. Megemlíthető itt, hogy Pascal a tudomány síkján is szembeszegült kora gondolkodásának tendenciájával, a „mindent legyűrő tudományossággal”, illetve a mindinkább uralkodóvá váló determinisztikus világgéppel. A *Gondolatokból* például a 72-73. és a 79. töredékre utalhatunk ennek kapcsán. A tágabb kérdéskörre nézve ld. a következő tanulmányokat: Pavlovits Tamás: Csodálkozás és filozófia Pascal gondolkodásában, *Vigília*, 2002. 10. szám; Vajda Mihály: Pascal karteziánizmusa, in.: *Pro Philosophia Füzetek*, 1996. 4-5. szám; Uő.: Európa fogalma a filozófia történetében – Retteg, s ezért a természet urává és birtokosává akar válni, *Magyar Tudomány*, 2004. 5. szám

csupán két életet nyerhetne egy ellen; ha pedig három életet nyerhetne, akkor már feltétlenül bele kellene mennie a játékba (hiszen úgyis kényszerítve van rá), és oktalanságot követne el, ha e kényszerhelyzetében nem kockáztatná életét azért, hogy hármat nyerjen helyette egy olyan játékban, amelyben egyformák a nyeresi és a vesztesési esélyek. Ám itt az örök élet és az örök boldogság a tét. Ezért még akkor is ésszerű cselekedet lenne öntől egy a kettő ellenében fogadnia, ha a végtelen számú esélyből csak egy szólna az ön javára, és helytelenül cselekednék, ha amúgy is kénytelen lévén játszani, nem lenne hajlandó egy életet feltenni három ellen egy olyan játékban, amelyben a végtelen esélyek egyike önnek kedvez, ha ez az esély végtelenül boldog, örökké tartó életet jelentene. Ámde a jelen esetben valóban végtelenül boldog, örök életet lehet nyerni, a nyeresi esély véges számú vesztesési eséllyel szemben áll, s az is véges, amit kockáztat, ... ahol a végtelen forog kockán, és nem áll szemben végtelen számú vesztesési esély a nyeresi eséllyel, nincs helye mérlegelésnek, mindent fel kell tennünk.”

Az érvelést az alábbi táblázattal tehetjük áttekinthetőbbé:

Lehetőség	Fogadás	Következmény	Veszteség
Van Isten	Van Isten	„Örök élet és ... boldogság”	0
	N i n c s Isten	Az örök élet és boldogság elvesztése	∞
N i n c s Isten	Van Isten	„Hűséges becsületes, alázatos, hálás, jóteköny ember, őszinte, igaz barát lesz. Az igaz, hogy nem fog dúskálni megmételyezett örömeiben, dicsőségben, gyönyörökben; de nem lesznek más örömei?”	0
	N i n c s Isten	(Esetleg) dúskálni fog megmételyezett örömeiben, dicsőségben, gyönyörökben.	0

Figyeljük meg, hogy a 233. töredék idézett szakasza, azaz a szűkebb értelemben vett fogadás-érv semmi közelebbit nem mond Isten létéről, hanem csupán a lehetséges nyereséggel illetve veszteséggel operál. Mivel az Isten létére való fogadásnak semelyik verzió szerint sincs vesztesége ($0+0=0$), az Isten nemlétére való fogadásviszont végtelen nagy veszteséggel járhat ($\infty+0=\infty$), a következő szimpla konklúzió adódik: arra érdemes fogadni, hogy van Isten.⁵

⁵ Noha a részletekben lehetnek különbségek a fogadás értelmezései között, abban egyetemesnek nevezhetők, hogy a fogadás semmi közelebbit nem mond Isten létéről, hanem

„Mindez nagyon hasonlít valami bukméker ajánlására”⁶ – léptethetjük tovább Kertész Imre megjegyzésével fejtegetéseinket, rátérve a fogadás kritikáira. Richard Dawkins, az ateizmus kortárs apológétája egyenesen „gyáva méricskélésnek” nevezi Pascal érvelését „Isteni téveszme” című könyvében.⁷ Voltaire pedig, a fogadás első nagyhatású kritikusa, így írt: „A fogadás »illetlen és gyermeteg«, nem lehet ugyanis hinni valamiben csak azért, mert szeretnénk, ha igaz volna.”⁸ Az idézetek által reprezentált vélemények a következőképpen összegezhetők: egyrészt a Pascal által elővezetett nyers, haszonelvű kalkuláció idegen a keresztény hit emelkedettségétől, másrészt a hit kialakulása spontán módon történik, s nem alapozható a lehetséges előnyök és hátrányok hidegfejjel elvégzett számbavételére.

Jóváhagyhatjuk-e ezeket a kritikákat? Meglátásom szerint nem.

Sokan védelmükbe vették már Pascalt a fenti jellegű bírálatokkal szemben, *ad hominem* érvelést feltételezve részéről, azaz arra hivatkozva, hogy kora Descartes által dominált rációeszményéhez szabottan, kortársai ultraracionális – avagy mondhatnánk: naiv racionális – nézőpontjába helyezkedve írta a fogadásérvet. Sőt, vannak, akik emez extrém racionalitás feletti ironizálást fedeznek fel soraiban. A magam részéről azonban összetettebb képet feltételezek. Meglátásom szerint Pas-

csupán a következményekkel (a lehetséges nyereséggel illetve veszteséggel) számol. Az értelmezések közti különbségek érzékeltetésére példaként említhetjük Swinburne modelljét, amely elviekben nem tér el a fent közölttől, annyiban viszont árnyaltabb, hogy háromféle alapesetet (lehetőséget) különböztet meg, noha csupán azért, mert – mint Swinburne írja – „a szemléltetésnek talán a hármas blokk a leghasznosabb módja”. Ezek a következők: 1. Létezik a kereszténység Istene (és az örökélet); 2. Nem létezik örökélet; 3. Létezik örökélet, de nem létezik a kereszténység Istene. Swinburne tehát a három alapeset és a kétféle fogadás kombinációit vezeti végig (ld. *Faith and Reason*; Oxford University Press, 2005; „The Value of Rational Religious Belief” c. fejezet, 125-129.). Ugyancsak egy jellegzetes alternatívának rekinthető az általunk egységesen nullkockázatúnak jelölt kombinációk kockázatának árnyalása (például Isten nemlétezése mellett a létezésére tett fogadás kisebb veszteségként való felfogása) (ld. pl. Adolfo García de la Sienna: *Pascal's Wager*; in: Uő. (szerk.): *The Rationality of Theism*; Rodopi, Amsterdam – Atlanta, GA, 2000).

6 Kertész Imre: *Gályanapló*, Holnap Kiadó, Budapest, 1992, 136.

7 Ld. „Pascal latolgatása” c. fejezet, fordította: Kepes János, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007

8 Filozófiai levelek, fordította: Réz Pál, in: Ludassy Mária (szerk.): *Voltaire válogatott filozófiai írásai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, idézi: Leszek Kolakowski: *Isten nem adósunk semmivel – Néhány megjegyzés Pascal hitéről és a janzenizmusról*, fordította: Liska Endre, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 263.

cal komolyan gondolta, amit írt, csakhogy érvelése nem fejeződik be azon a ponton, ahol kritikussai befejezik annak elemzését.

Legelőször is azt kell észrevennünk, hogy Pascal elébe megy a fenti kritikáknak, amikor maga mondhatja ki beszélgetőtársával azok velejét. Már pusztán az is beszédes momentum, ahogyan saját eddigi – a következmények mérlegelését tartalmazó – érvelését minősíti: „Ez meggyőző; és ha az emberek egyáltalán képesek valami igazságra, hát ez olyan.” Ez a gondolati vonulat a partner kétségbeesett felkiáltásában bomlik ki igazán: „– »Igen, de kezeim kötvék, és néma a szám; arra kényszerülök, hogy fogadjak, és nem vagyok szabad; nem eresztenek el, pedig én olyan vagyok, hogy nem tudok hinni. Már most mit tehetek?«” Ugyanakkor Pascal erre adott válasza is rendkívül kifejező: „– »Ez igaz. De legalább azt vegye észbe, hogy képtelen hinni, hiszen értelme erre indítja, és mégsem képes rá.«” Pusztán már ebből is kitűnik, hogy Pascal nem képviseli azt, miszerint az Istenben való hit szimpla fogadás tárgyává tehető, illetve hogy bárki hitre juthatna a lehetséges nyereség és veszteség mérícskélése eredményeként.

A párbeszédnek a szűkebb értelemben vett fogadás-érvet leíró szakaszában megjelenik ugyanakkor egy, ahhoz szervesen illeszkedő, de azon túlmutató gondolati irány is. Ezt a fordulatot a fogadás bibliai háttere megvillanásának is nevezhetjük. Sajnos valóban csak villanásról beszélhetünk, hiszen csupán egy töredékes félmondatról van szó. Pascalt fiatalon, a tervezett nagyszabású apológia írása közben érte a halál. A *Gondolatok* címen ismert mű tulajdonképpen munkajegyzetek gyűjteménye. A 233. töredék eredeti kéziratának rendezetlen írásképe is mintegy a munka közben lesújtó halál lenyomatát őrzi. A hivatkozott félmondat nyilvánvalóan a későbbi folytatás és kifejtés szándékával szakadt meg. Azonban még ebben az állapotában is gyökeresen más megvilágításba helyezi a fragmentum teljes gondolatmenetét.

A fogadás „ultraracionális” érvelésével sarokba szorított beszélgetőtárs a következőképpen reagál: „Belátom, beismerem. Mégis, nincs-e rá valami mód, hogy a játék mögé láthassunk?” Mire Pascal így válaszol: „De igen, itt van a *Szentírás*, meg a többi stb.” A partner nyilvánvalóan az Istenről való gondolkodás pénzfeldobással szimbolizált 50-50%-os agnosztikus *játszmája* mögé szeretne belátni. Mintha csak ezt kérdezné: *Lehetséges-e valamiképp, hogy ne csupán a következmények mérlegelésére kelljen hagyatkoznom? Tudható-e magáról Istenről valami közelebbi?* Pascal erre ajánlja a *Szentírást*.

Nagy jelentőségű ez a kis részlet, annak ellenére, hogy az elemzők nemigen tulajdonítanak különösebb szerepet neki.⁹ A 233. töredék üzenete így gyökeresen

9 Catherine Chevalley például, aki egyáltalán kitér a játék mögé nézés felvetésére, úgy értelmezi azt, hogy Pascal partnere csálni próbál (ld. Pascal. *Contingence et probabilité*;

elmozdul az idézett félmondatot figyelmen kívül hagyó kommentárok által változathoz képest. Mégpedig a kinyilatkoztatás eszméje irányába mozdul el. Pascal számos fragmentumban kifejezi azt a logikus feltételezést, hogy ha Isten létezik, akkor bizonyára ad jelet magáról az embernek. „[A]rra gondoltam, mennyivel nagyobb a valószínűsége annak, hogy nemcsak az van, amit látok, és kutatni kezdtem, vajon Isten nem hagyott-e magáról valami jelet a világban” – írja például a 693. töredékben. A Szentírás úgy jelenik meg előttünk a *Gondolatokban* mint Isten (hipotetikus) jeleinek gyűjteménye. Pascal szerint tehát az Isten léte a lutri-jellegű megközelítésből adódó 50 százaléknyi esély a bibliai iratok üzenetének megismérlése és összefüggéseik megértése által haladható meg. A 233. töredék érvelésébe ezzel a következmények súlyosságára mellé újabb szempontként beemeli a következmények realizálódásának valószínűségét. A szűkebb értelemben vett fogadástól továbblépve – mely szerint az Isten léte felől tudatlanul, pusztán a következmények kecsegtetése vagy fenyegetése alapján mintegy halálugrásszerűen kellene Isten mellett dönteni – Pascal minden bizonnyal annak megmutatása irányába tervezte továbbvezetni a gondolatmenetet, hogy az embernek lehet közelebbi ismerete Isten létezéséről illetve személyéről. Összecseng mindezzel Goldmann a *Gondolatok* tervezett, nagyléptékű struktúrájával kapcsolatos meglátása: „Létezik legalább egy – hármas – beosztás, amelynek véleményünk szerint határozott előnye van a többivel szemben: nevezetesen az, amely az ember paradox jellegével kezdődik (nyomor és nagyság stb.), aztán eljut a fogadáshoz, és végezetül a hit érvényes, bár nem kényszerítő érveit sorakoztatja fel (csodák, jelképek, az evangéliumok stílusa stb.).”¹⁰ Koncepciókkal bizonyos szempontból párhuzamba állítható Jeff Jordan interpretációja is. Jordan az általunk vázolt kétszempontúsághoz hasonlóan kétlépcsős apológiát feltételez a 233. töredékben. Mint írja: „Az első lépés ... tartalmazza a fogadást, ökumenikus érveként alkalmazva, általánosságban a teizmus támogatására, a második lépés speciálisan a kereszténységre érv.”¹¹

A 233. töredék bibliai háttéréről a *Gondolatok* egészére tágitva vizsgálódásunk fókuszát elmondható, hogy művével Pascal valóban azt kívánta megmutatni, hogy a Szentírásnak saját érvelése, eszmerendszere van, amely önmagában hordja meggyőző erejét, s nem előfeltételezi a hitet, vagy vallási tradíciók elfogadását. A tervezett nagyívű apológiával lényegében a Biblia apológiáját szándékozott közreadni, ráirányítva kortársai figyelmét a középkor megmerevedett skolasztikus öröksége¹²

Presses Universitaires de France, Paris, 1995, 105.).

10 I. m., „A paradoxon és a töredék” c. fejezet, 366.

11 *Pascal's Wager – Pragmatic Arguments and Belief in God*; Oxford University Press, 2006, 9.

12 V. ö. pl. Unamuno következő megállapításaival: „A közhelyek újragondolása, újratemtése, az ideák gondolattá alakítása a legjobb mód, hogy megszabaduljunk

és az újkori ateizmus vegyülékes szellemi légkörében egyaránt marginalizálódott s újrafelfedezésre váró Írásokra. „Azt kívánta bizonyítani, hogy a keresztény vallás ugyanúgy rendelkezik a bizonyosság jegyeivel, mint a leginkább megkérdőjelezhetetlennek tekintett dolgok e világban” – írja róla nővére.¹³ Az Isten avagy az Isten jeleinek keresésére és az apológia olvasóival történő kerestetetésére irányuló programját a 289. töredék összegzi a legtömörebben (noha ez az összegzés sem teljes):

„*Bizonyíték.* – 1. Az, hogy a keresztény vallás szervezeténél fogva, önmagától oly szilárdan és oly erőszakmentesen gyökeret tudott verni, holott ellentétes az emberi természettel. – 2. A keresztény lélek szentsége, emelkedettsége és alázatossága. – 3. A *Szentírás* csodái. – 4. Különösképpen Jézus Krisztus. – 5. Különösképpen az apostolok. – 6. Különösképpen Mózes és a próféták. – 7. A zsidó nép. – 8. A jövendölések. – 9. A megszakítatlan folyamatosság: egyetlen más vallás sem mutat fel megszakítatlanságot. – 10. A mindent megmagyarázó tan. – 11. E törvény szent volta. – 12. A világ sora.”

A fenti precíz számbavételnek megfelelően a legtöbb töredék – nyíltan vagy burkoltan – a Bibliához kapcsolódik. Számos közülük kifejezett írásmagyarázat, mégpedig rendkívüli éleslátással megfogalmazott írásmagyarázat. (Sellier becslése szerint a *Gondolatoknak* legalább a negyede irányul a Szentírás exegézisére.¹⁴) „Hogy teljesen megalapozza Jézusról szóló fejtegetéseit, Pascal nemcsak az Újszövetséghez folyamodik. Az ókeresztény kor és a Reformáció után először történik meg ilyen átütő világozással, hogy az Ószövetséghez fordulva egy keresztény gondolkodó a zsidókhoz is fordul ...”¹⁵ Pascal Biblia-kutatása kapcsán külön is megemlítenő a próféciakutatás erőteljes művelése. Természettudományos igényű érvelésével – amiben majd például a Dániel könyvét ugyancsak elmélyülten kutató Newtonban lel magához fogható követőre – a XVII. század racionalitásához szabott témává emeli a bibliai – elsősorban a messiási – jövendöléseket, mintegy

káros tartalmuktól. És Pascal, az eretnek, a mások által állítólag vallott katolikus eszmék újragondolásával *gondolatokat* teremtett az *eszmékből*, a dogmáikból pedig élő igazságot ...” (*A kereszténység agóniája*, fordította: Scholz László, Kossuth Kiadó, Budapest, 1997, 88.)

13 Madame Gilberte Périer: Fivérem, Blaise Pascal, fordította: Csabai Tamás, in: Csabai Tamás (szerk.): Blaise Pascal: *A korai keresztények összevetése a mai keresztényekkel – és egyéb kisebb művek*, Aeternitas, 2005, 106.

14 Közli: David Wetsel: Pascal and holy writ; in: Nicholas Hammond (szerk.): *The Cambridge Companion to Pascal*; Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 162. Wetsel jogosan teszi fel a kérdést a fentiek tükrében: „Vajon miért szenved ilyen mellőzöttséget az olvasók és tudósok részéről az anyag ilyen jelentős része?” (uo.)

15 Reisinger János: *A Gondolatok felfedezése* (a *Gondolatokhoz* írt utószó), in: Blaise Pascal: *Gondolatok*, Lazi Bt., Szeged, 2000, 356.

szembeszegezve azokat a felvilágosodás tudományosságának transzcendenciát kiszorító irányultságával.

Mindezek fényében joggal feltételezhetjük: Pascal azt gondolta, hogy az Isten kapcsán a Szentírásból szerezhető közelebbi ismeret – avagy az agnosztikus 50%-ot jelentősen meghaladó valószínűség – alapot vehet a hit spontán kialakulásának. Ilyen módon kimondatlanul is a Római levél fundamentális kijelentését képviseli: „A hit hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által.”¹⁶ Igen kifejező erre nézve az imént idézett, a kereszténység bizonyosságait felsoroló 289. töredék lezárása: „Kétségtelen, hogy ezek után, ha figyelembe vesszük, mi az élet, és milyen ez a vallás, nem szabad ellenkezniük a követésére indító hajlamunkkal, mihelyt felébred szívünkben; és bizonyos, hogy egyáltalán nincs okunk gúnyolódni a követőin.”

Elemzésemben a 233. töredék Szentírást említő részletének a fogadás értelmezésében tulajdonítható jelentősége mellett érveltem. Ennek során igyekeztem megvilágítani, hogy a gondolatmenet nem zárul le a következményekre történő hivatkozással, hanem Pascal beemeli abba az Istenről való közelebbi ismeret lehetőségének, más szóval a fogadásban vázolt következmények realizálódása valószínűségének szempontját. A Szentírásra történő résnyi hivatkozáson keresztül egyszerűen mind betekintés nyílik a fogadás-érv bibliai hátterére is, azaz arra, hogy a kereszténység forrásiratai, hasonlóan, mint a *Gondolatok* egészében, a 233. töredékben is központi szerephez jutnak.

A hivatkozott megállapítások arra vezetnek, hogy Pascal nem szándékozott az istenhiter szimpla fogadás tárgyává tenni. Nem gondolta, hogy pusztán a lehetséges következmények kecsesgető vagy fenyegető voltának hatására bárkiben kialakulhatna a hit, ellenben úgy vélte, hogy a kereszténység bibliai bizonyosságai megalapozhatják azt.

Meg kell említenem ugyanakkor, hogy tanulmányom keretei nem tették lehetővé a 233. töredék teljes elemzését. Pascal gondolatmenete még a Szentírásra történő hivatkozást követően is tartalmaz legalább egy nagy jelentőségű fordulatot. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a töredék a fenti kifejtettségében is hordoz olyan üzenetet, amely nem csupán a filozófiatörténészek érdeklődésére tarthat számot. Más szóval, miként Pascalnak az Istennel kapcsolatos agnoszticizmust megfogalmazó diagnózisa, úgy a javasolt terápiája is időszerű.

Az Isten létét és személyét övező bizonytalanság a Szentírás újrafelfedezése által haladható meg. A megmerevedett vallási hagyományok és a természetfeletti zsigerből elutasító ateizmus ma is kísértő végletei közepette jó újra rácsodálkozni arra az eszmék palettáján egyedi és üde színt képviselő gondolatíságra, ami a Biblia

16 10:17

sajátja. Meggondolandó tehát a 217. töredék burkolt felhívása: „Az örökös megleli családjá nemesi okleveleit. Azt gondolja vajon: »Lehetséges, hogy hamisak?« És aztán eszébe sem jut, hogy megvizsgálja őket.”

Kritika

Kovács Norbert:

A spengleri rendszer hermeneutikája

Csejteji Dezső és Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*

A *Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének* és az *Attraktor Könyvkiadó Ad Hominem* sorozatának negyedik kötete egy némileg elfelejtett, hajdan „bestseller” gondolkodó munkásságát dolgozza fel monografikus ígérennyel.¹ A könyvet kézbe véve az olvasóban valószínűleg felmerül a „miért” kérdése: mi indokolja, hogy a sorozat egyik közel 500 oldalas kiadványa Oswald Spenglerről szól? A kérdés jelzi, hogy a német filozófus jelentőségéről, filozófiatörténeti helyéről, illetve politikai nézeteiről és szerepvállalási kísérleteiről a mai napig megoszlanak a vélemények, dacára az utóbbi két évtizedben tapasztalható (újabb) „Spengler-renchánszoknak”. Csejteji Dezső és Juhász Anikó a hazai szakirodalomban hiánypótló, kiváló monográfiaja mintegy válasz az elmúlt évtizedekben sorra megjelenő feldolgozásokra. Túl azon, hogy *A nyugat alkonyának* kurrens fordítását neki köszönhetjük, Csejteji Dezsőt korábban is foglalkoztatta a történetfilozófus Spengler. A spengleri rendszer Nietzschéhez való viszonyáról és a filozófus hatástörténetéről már több alkalommal is értekezett.² Ezek az írások egyrészt a posthistoire endizmusával való szembesülésből, másrészt a 20. század elején-közepén széles körben elterjedt krízis-gondolat hatástörténeti felszálazásából születtek. Spengler minden korabeli, illetve későbbi kritikusa kénytelen volt elismerni, hogy a könnyű célpontot nyújtó metafizikai állványzaton a rendszertől függetlenül releváns kordiagnózis nyugszik. Azonban a „miértre” adandó válasz több mint amit a *Bevezető sorok* sejtetnek: „...*korunkban – már ami annak főbb gazdasági, katonai, informatikai, technikai és kulturális irányvonalait illeti – gyakran fedezhetők fel olyan tendenciák, amelyek a spengleriánus valóságábrázolásba kétségkívül szervesen illeszkednek.*” (5. old.)

A kitűnő, rendkívül olvasmányos stílusban megírt biográfia nemcsak a kötet terjedelméhez mérten a legalaposabb szakfilozófiai elemzést adja Spengler gondolkodásáról, hanem betekintést nyújt a korszak német szellemi áramlataiba és a spengleri történetfilozófia hatástörténetébe is. A szerzők – híven Spengler felfogásához – nem élnek a *Gipfelwanderung* kényelmesebb megoldásával: egy rendkívül frappáns szerkezeti felépítés útján - segítő a megértés folyamatos kiépülését -

1 Csejteji Dezső – Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*, Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 2009. 497. .

2 Lásd: Csejteji Dezső: *Írások Északról és Délszakról*, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 1999. ; és –Juhász Anikó-Csejteji Dezső: *Történelem – kulcsra készen?* Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2000.

állandóan kontextualizálják mind a felmerülő filozófémákat, mind a korszak szellemi áramlatait.

Érdeemes tehát megállni a kötet szerkezeténél és a kontextus kérdésénél. A szöveg fővonalát természetesen Oswald Spengler élettörténete szolgáltatja, ugyanakkor egyrészt a kifejtés lineáris narratíváját a történeti keresztmetszetek, másrészt a spengleri filozófia elemzését pedig jelentés- és hatástörténeti exkurzusok szakítják meg. A történeti kontextus, München és a város élénk szellemi életének bemutatása, állandó vonatkoztatási pontok: indokolja ezt a város jelentősége Spengler szellemi szocializációjában, továbbá lehetőséget nyújt Németország politikai-társadalmi életének dinamikus ábrázolására. A bajor kultúrváros az a szűkebb miliő, amelyen keresztül a tágabb német kontextus és a filozófusra ható szellemi környezet egyaránt jól bemutatható. A szerzők módszere, amely a biográfia műfaji lehetőségeinek reflexiójaként is betudható, megoldásokat vonultat fel, élet és filozófia, történelem és egyén, történelem és eszmék egymásra hatásának közvetlen oksági magyarázattól mentes megértésére. A történetfilozófiai háttér és *A nyugat alkonya* keletkezéstörténetének felvázolása (Első rész/II.) után a nagy sikerű főmű elemzése következik (Első rész/III.), amelyet rendkívül nagy erudícióról tanúskodó fogalomtörténeti exkurzusok szakítanak meg, történeti kontextusba helyezve Spengler fogalmiságát és elméleti felépítményét (például: a morfológia és a „fausti” fogalma, kultúra és civilizáció viszonya Spengler előtt stb.). A fogalomtörténeti exkurzusok szerepe bemutatni, hogy Spengler milyen változtatásokat hajtott végre a meglévő filozófiai, társadalmi-politikai nyelven, hogy honnan indultak a spengleri innovációk, illetve mennyire csapódtak le ezek a változtatások a hatástörténetben. Az exkurzusok tehát elő- és hatástörténeti kitekintésként is szolgálnak, és mint ilyenek független tanulmányok anyagát is képezhetnék. A genuin filozófiai-történeti tanulmányoknak beillő fogalomtörténeti kitérések ugyanakkor néha az olvassmányosság rovására mennek, jóllehet fontos és integráns részei az elemzésnek.

A lineárisan haladó könyv második része tovább mélyíti a Spengler-jelenség értelmezését egyrészt a Rilke, illetve Thomas Mann jelentette „tükör”, másrészt a történeti háttér, a Weimari Köztársaság és Spengler viszonyának bemutatása révén. A filozófus gondolkodói alkatának megértéséhez, egyben a *Bildungsbürgertum* és Weimar ellentmondásos kapcsolatának és így Weimar bukásának mélyebb, történeti megértéséhez alapvetőnek tűnik fel az ún. konzervatív forradalom jelenségének ismertetése, amely Spengler sokat vitatott politikai helyzetének tisztázásához is közelebb visz (Harmadik rész: *Spengler és a Harmadik Birodalom*).

Mivel a szerzők lényegi szembenézése a spengleri filozófiával ebben a kötetben öltött testet, így a korábbi publikációkhoz képest itt új hangsúlyok kerültek kijelölésre: a nietzschei hatás elemzése kiegészült a Spengler által is – különösen módszert-

tani szempontból – hangsúlyosabbnak ítélte goethei megismerés-elmélettel, a kultúrkörök nem-egyidejű egyidejűségének egyszerre összehasonlító és azt konstituáló analóg eszközrendszerének tárgyalásával, és a tipológiát a történeti egyedivel közvetíteni képes hermeneutika szempontjaival. Spengler történetfilozófiája egyetemes hermeneutika – kérdés persze, hogy a szerzőpáros által is alkalmazott hermeneutika felől nézve Spengler elmélete mennyiben számít hermeneutikának és valójában mennyire releváns eszköz teóriájában? A történelem, a spengleri morfológia szerint, mindig egy benső, egy lélek kifejeződése, egy benső realizálódása. Ez a folyamat egy szimbólumban ragadható meg, amely a láthatón túli történelmet összeköti a manifeszt valósággal. Morfológia és hermeneutika különbsége itt a releváns kérdés. Az újabb szakirodalommal összhangban (Frits Botermann, Detlef Felken) Csejteiek arra az álláspontra helyezkednek, hogy a morfológiában az egészen van a hangsúly, a spengleri törekvést a világtörténelem szimbólumokból történő értelmezéstan vállalkozásként definiálják, amely épp fordított úton jár a hermeneutikához képest, hiszen ez utóbbiban a még értelemmel elgondolható egység felől halad a totalitást közelítő magyarázat útja. A szerzőpáros ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy Spengler legalább annyira esztétizál, amennyire teoretizál: a világtörténelem műalkotásként való megközelítése részint egy heurisztikus-módszertani elv, részint az ábrázolás eszköze (88-89. old.).

Érdekes és izgalmas adalékként szolgálnak Spengler filozófiájának recepciójához a kötet negyedik részében található tanulmányok (*Kitekintés és befejezés*). A filozófus alapvető hatással volt Szerb Antal művelődéstörténeti nézeteire. A magyar író-esztéta Spenglerrel kapcsolatos nézeteinek ismertetése egyben lehetőséget ad a spengleri történelemszemlélet egy teljesen más szempontú kritikájára. Szerb Antal és Thomas Mann Spengler-recepciója eltérő lépcsőfokig követik a filozófust az elmélet afirmálásában, ugyanakkor azt, hogy a művészetek vonatkozásában más időintervallumok és értékelési szempontok szükségesek, mint a történeti életvilág egyéb szférái esetében, mindketten aláhúzzák. A művészetre annak sajátos létmódja okán nem vonatkoztathatók minden megkötés nélkül a morfológiai bázisú történelemfilozófia fatalisztikus törvényei, sorsszerűen ciklikus processzualitásának nem-egyidejű egyidejűségei. A művészetek hol párhuzamosan futnak a történeti fejlődéssel, hol kitérnek belőle. A műalkotás tényleges hatóerő, hatása éppen abban áll, hogy átível korokon és kultúrkörökön, ezáltal állandóan megtoldva, megújítva saját realitását. Spengler figyelmen kívül hagyja ezt a hatásmechanizmust, s így mintegy determinisztikusan értékeli a művészeteket is, jóllehet adott esetben fordítottan arányos egymással a művészeti ábrázolás ereje és a társadalmi-politikai fejlettség. A természetesség művészeti jelentése szintén eltér a természetességnek a spengleri rendszerben elfoglalt helyétől (amennyiben ott az kizárólag primitivitás):

a természetesség művészeti produktum, amely egyaránt lehet hanyatlás, de lehet egy fejlődési sor legfelsőbb grádicsa is, ahogy a szerzők fogalmazznak (409. old.).

Az amerikai külpolitika korszakos alakjának, Henry Kissingernek a nézeteire szintén döntő hatást gyakorolt a kultúrmorfológus. Kissinger egzisztenciális történelemfilozófiának aposztrofált szakdolgozatának³ elemzése a történelem immanens értelmezhetőségének kérdésében a személyes életvonalhoz és a történeti eseményhez kapcsolódó benső élmény jelentőségének kissingeri kiemelését húzza alá, mely a spengleri gondolkodásban is mindvégig hangsúlyos. A szerzők ugyancsak rámutatnak arra is, ahogy Kissinger a spengleri gondolatok átvételével az eleven kultúrák értelemhordozó szerepét méltatja. Jóllehet Kissinger az emberi értelemadás lehetőségét a kanti moralitásban pillantotta meg (bár őt is kritika alá vonta a természeti szükségszerűség teleologikus visszatérése kapcsán), diplomataként a spengleri reálpolitikai beszámoló⁴ (melynek visszhangját *Diplomácia* c. munkájában találjuk) talaján állva szakít az amerikai diplomácia izolacionista, idealista hagyományaival. A kissingeri reálpolitikai doktrína történelemfilozófia gyökerei Spengler munkásságának altalajába nyúl(hat)nak és ezzel mondhatni kijelölik a szerzőpáros vizsgálódásainak egy lehetséges későbbi szálát (435. old.).

A monográfia célja nem egyszerűen Spengler életének és művének elemző bemutatása és nem csak egy átfogó megértés, műveinek szűkebb és tágabb kontextusában. A monográfia legalább annyira szól arról a bizonyos irdatlanról és megértésének mikéntjéről, amit a történelem fenoméne jelent, és ugyanannyira a történelem hasznáról és káráról.

Felmerül a kérdés, hogy Spengler hol helyezhető el a racionalista és életközpon-tú történelemfilozófia, a historizmus és az ún. posthistoire irányzataihoz képest? Spengler feladta a hagyományos történetfilozófia toposzait, nézőpontjának minden ellentmondásossága ellenére eredményei közé tartozik a lineáris történelem-elnék, az eurocentrizmusnak, a haladásba és a történelem ésszerű menetébe vetett hitnek destrukciója, ugyanakkor ciklikus megközelítésével is egy meganarratívát vázolt fel, fenntartva a kontinuitás, a történelmi összefüggések, a távlatok megismerésének lehetőségét az esetlegesség hullámai között, miközben a fatális szükségszerűséget hangsúlyozza. A szerzőpáros szerint történetfilozófiailag Spengler a határon áll: egyszerre korszerű és korszerűtlen. Spengler jelentőségét a monográfia nietzschei korszerűtlenség pozitív felhangjai segítségével véli megfogalmazni (439. old.). Spengler esztétizáló magatartása szembeállítható a „posztmortem” *hala-*

3 Henry Kissinger: *The Meaning of History, Refelctions on Spengler, Töynbee and Kant*, Kiadatlan kézirat, Harvard University, 1950.

4 Ennek visszhangját következő munkájában találjuk: Henry Kissinger: *Diplomácia*, Panem, McGraw-Hill, Grafo, Bp., 1998

*dék-idő*be menekülő, a történelmet fragmentált *petite histoire*-ként megközelítő, poétizáló felfogással.

Az elemzés során a metafizika-kritika jegyében végighúzódo polémia és a hermeneutikai rekonstrukció mellett állandóan pregnánsan jelen van Spengler szemléletének vizsgálata az eleven életként értett történelem megértése szempontjából: mi az, ami hasznosítható, továbbgondolható az új értelemadások, értelemegészek alkotásának céljaira? Nem formális történetfilozófia a Spenglernél megragadott egység, nem egy objektivált tárgy körüljárása, hanem autentikus, saját nyelven szól az emberi lét egy sajátos közegéről, az idő folyamáról és annak tartalmáról. A megszólalás elevensége, autentikussága tekintetében Csejtei Vicóhoz, Hegelhez, Comte-hoz, Marxhoz, Nietzschehez vagy Heideggerhez – a történelemfilozófia legnagyobb formátumú képviselőihez hasonlítja Spenglert (74. old.). Az újabb Északról szóló történet a Spenglerről alkotott hagyományos nézetek felülírásaként is olvasható, lényegi mondanivalója azonban túlmutat azon: a történelem fenomenjének és annak megragadásának lehetséges útjairól szóló megfontolások gazdag tárháza is egyben.

Izsó Tímea:
Életbe zárt filozófia
Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*

Az *Ad Hominem* sorozat részeként a *Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszéke* és az *Attraktor Könyvkiadó* együttműködésének keretében 2007-ben egy olyan kötet jelent meg Kierkegaard életéről és filozófiájáról, ami hamisítatlan *Gyenge – módon* mutatja be a filozófust. Bepillantást nyerünk Kierkegaard téziseibe életútjának elemzésén keresztül, ugyanakkor a kor kultúrtörténetéről, társadalmi berendezkedéséről is pontos képet kapunk.

A szerző a kötetet két könyvre osztotta fel *Biographia* és *Philosophia* címmel. Az első könyv három fejezete az életutat dolgozza fel különböző nézőpontokból megközelítve, míg a második könyv négy fejezete filozófiai fogalmakra építve teszi meg ugyanezt.

A könyvet olvasva Gyenge Zoltán előadásainak hangulata csapja meg az olvasót, ahol mindig érdekes „anekdotákat” hallhatunk, így Nietzsche Lou Salome-hoz fűződő viszonyáról, vagy Immanuel Kant szexuális életéről. Ezekről sokan azt gondolják, nem említésre méltó tények, azonban szükséges információk, hiszen bizonyítják azt a nem feltétlenül köztudott tényt, hogy a *filozófus is ember*, hétköznapi dolgokkal. Ennek bemutatására Kierkegaard a legtökéletesebb választás a filozófiatörténetből. Természetesen a szerző nem csupán ezért nyúlt a dán gondolkodóhoz, hiszen évek óta kutatja, foglalkozik vele, több tanulmánya, cikke is megjelent róla. Mégis elkerülhetetlen a tény, hogy a könyv tökéletes példája az életút és a filozófia egybefonódásának.

A Bevezetésben ezt olvashatjuk: „Kierkegaard ugyanúgy éli filozófiáját, ahogy filozófiája is teljes mértékben áthatja életét...”¹¹ Ezt az állítást a szerző az első könyv első fejezetében tökéletesen be is bizonyítja. Láthatjuk, hogy Kierkegaard életének alakulása valóban befolyásolta filozófiai téziseit. Természetesen ez örök egymásra hatás, nem lehet pontosan tudni, melyik befolyásolta inkább a másikat, az élet a gondolatokat, avagy fordítva. Mindenesetre néhány pontosan kidolgozott fejezetben végigkövethetjük a „koppenhágai Szókratész” életútját, évekre, helyszínekre lebontva utazhatunk e nem mindennapi filozófus emóció vezérelte életében. Egyúttal tanulmányozhatjuk az élete és munkássága között felállított párhuzamot, írásról írásra követhetjük műveiben az életét.

1 Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor2007. 5-6.

A szerző a felvezető fejezeten belül a dán gondolkodó életútját hat stációra osztotta fel. A keresztény világ a passió ünnepét tartja a legnagyobb és legszentebb ünnepnek. Az állomások egy-egy fájdalmas megállóhelyet jelentenek a halál felé közeledve. Kierkegaard egész életét meghatározta a vallás, kezdve édesapja bigott szigorától és súlyos – fiára vetített – vezeklésétől, folytatva tervezett papi pályafutásával, „befejezve” egyház elleni harcával. Élete – még ha átvitt értelemben is – valóban stációkból állt. Sorsának minden fontos állomása egy nehéz lelki-érzelmi vívódást jelentett, melynek eredménye mindig egy fejlődő újjászületés, a vége pedig a megnyugvás nélküli halál. A *stációkban* szó esik a mindig emlegetett apai szigor, a híres-híhedt Regine - élmény és az inkognitó korszaka mellett – a többi szakirodalomban gyakran elhanyagolt – anyai szerepről, mentorok és kortársak hatásáról, valamint a szellemi környezetről és a korszak kulturális történelmi körülményeiről.

Egy gondolkodó alaposabb ismeretéhez tisztába kell lenni az adott kor kultúrképével, politikai helyzetével, művészeti életével. Az értelmiségi lét alapja – a gondolkodás és folyamatos reflexió mellett – a teljesség ismeretére való törekvés, ráadásul körkép nélkül értelmezni sokszor nehéz. Az első könyv második és harmadik fejezete ezekkel foglalkozik. Az előbbi kicmeli és több oldalon keresztül tárgyalja Kierkegaard és a romantika viszonyát. Bőséges és pontos információhoz jutunk a felvilágosodásról, a francia forradalom hatásairól és a legfontosabbról, az individuális szabadság meghatározottságáról. Az említett időszak egyik kiemelkedő törekvése a „hasznos” polgári értékrend ellen való lázadás. Ez az értékrend mindvégig Kierkegaard életének ajtajánál állt – hol azon kopogtatva és a küszöbön mintegy útmutatóként állva, hol kicsit beljebb kerülve, majd újból a külső oldalra tessékelve. Gyenge Zoltán körbejárja a korszak minden szegmensét, végül arra a következtetésre jut, hogy Kierkegaard nem tekinthető romantikus gondolkodónak, a romantika csupán egyfajta inspirációként, hajtóerőként volt jelen életében.

A dán gondolkodó stílusát sokszor aposztrofálják szépirodalminak, távolinak a filozófia absztrakt nyelvezetétől. Ez azonban csak annyit eredményez, hogy gyorsabban lehet haladni munkáinak olvasásával, és kevesebbszer kell kikeveredni a bevezetett fogalmak útvesztőjéből, de semmiképpen sem azt, hogy távoli a „valós” filozófiától. A harmadik fejezetben Kierkegaard Hegelhez és Schellinghez fűződő személyes és szakmai kapcsolatáról kapunk információkat. Nemcsak arról olvashatunk, hogy élete során mikor és milyen körülmények között foglalkozott, találkozott velük, hanem oldalakon keresztül átívelő elemzésekben a két fogalomalkotó filozófiai álláspontjával szemben megfogalmazott kritikájáról is. Több szempontból is szó esik a hegeli *Systemről*, a Shelling-féle *potenciális valóságról*, illetve ezeknek kritikájáról. Részletes információkat kapunk Kierkegaard Hegel ellenességének –

ami inkább a hegelianizmussal szemben fogalmazódott meg – gondolati alapjairól és Schelling tézisei iránt való érdeklődésének gyökeréről.

A második könyv négy fejezetében már nem a konkrét életút és kortörténet a kiindulópont, hanem Kierkegaard sorsának és tudományos munkásságának meghatározó filozófiai fogalmai. Így az első fejezetben az *ironia* és a *humor*, a harmadikban a *szabadság*, a *bűn*, az *idő* és az *ismétlés*. Mindegyik fogalom évszázados filozófiatörténeti múltra tekint vissza, de Kierkegaard-nál új értelmezést nyernek, hiszen műveiben új oldalról közelíti meg őket, az ő életével átítatott oldalról.

A második fejezetben az esztétikai – etikai – és vallási életút szétválasztása mindenképp kihagyhatatlan, ugyanis írásainak legnagyobb része ezekre a témakörökre fűzhető fel, s egyben tökéletes lehetséges főművének, a *Vagy – vagynak* részletes elemzésére is.

A könyv zárófejezete, az *Utolsó konklúzió* után mintegy hatvan oldalon keresztül böngészhetjük Kierkegaard könyvtárának témakörökre bontott jegyzékét. Ezt a listát nézve még több hátrér-információhoz jutunk a dán gondolkodó érdeklődésével, gondolkodásával, munkásságával és azon szerzőkkel kapcsolatban, akik hatással voltak életművére.

Simon József:

Középkor a széljegyzeten

Borbély Gábor: *Civakodó angyalok – Bevezetés a középkori filozófiába*¹

Borbély Gábor: *Civakodó angyalok – Bevezetés a középkori filozófiába* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008) című kötetét nagy örömmel veheti kézbe minden magyarajkú olvasó, aki érzékeny a filozófia történetének középkori szakaszára. A középkori filozófia történetét illetően ugyanis ez az első átfogó igénytel megírt magyar nyelvű könyv – még akkor is, ha az alcímet szem előtt tartva bevallottan bevezetés jellegű művel van dolgunk. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy *előszőr* lát nyomdafestéket olyan monográfia nyelvünkön, amely a középkori filozófia nagy és kevésbé ismert, ám néha annál érdekesebb alakjairól rendkívül korrekt összefoglalás nyújt. Ráadásul a ragyogóan eltalált kompozíción túl Borbély elemzései nem ritkán meg is haladják a középkori filozófiára vonatkozó bevezetés nem lebecsülendő feladatának színvonalát. A szerző nem hallgatja el, hogy műve az Akadémiai kézikönyvek sorozat *Filozófia* kötetében olvasható Középkori filozófia terjedelmes fejezet átdolgozott változata. Az átdolgozás mikéntjének bemutatásáról ezúttal lemondunk, meghagyjuk azt a következő évtizedek Borbély-filológusai számára.

Első látásra meghökkentőnek tűnhet, hogy a *Civakodó angyalok* alcíme azt ígéri, hogy a teljes középkori filozófiát tárgyalja. Ehhez képest Borbély Canterbury-i Szent Anzelm gondolkodásának bemutatásával kezd. A kérdés, miszerint nem lett volna-e helyesebb a *Bevezetés a skolasztikus filozófiába* alcímet adni a kötetnek, mégsem helytálló, aminek oka nem más, mint hogy a skolasztikus filozófusok tárgyalása közben nagyszámú exkurzus-szerű részt találunk mindenekelőtt Szent Ágoston és Boethius filozófiájával kapcsolatban. Érdekes módon e kitérők oly jól sikerültek, hogy az olvasóban egyáltalán nem kelt hiányérzetet az, hogy a *Civakodó angyalok* alapján akár azt is gondolhatná, hogy a középkori filozófia csak a 11. század végén kezdődik.

A kötet kompozícióját tekintve pontosan juttatja érvényre a skolasztikus filozófia hangsúlyos témáit és tendenciáit. A 21 fejezet jól kivehetően három nagy csoportra oszlik. *Egyfelől* külön hosszú fejezetet kapnak a meghatározónak tekinthető filozófusok: Canterbury-i Szent Anzelm, Petrus Abaelardus, Aquinói Szent Tamás, Johannes Duns Scotus, William Ockham. Ezek tárgyalása korrekt és az egyes szerzők esetében kiemelt témák valóban a legjelentősebb filozófémákról

¹ Borbély Gábor: *Civakodó angyalok – Bevezetés a középkori filozófiába*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2008.

szólnak. Külön ki kell emelnünk, hogy Borbély jó érzékkel ismerteti és – adott esetben – hagyja abba olyan komplex témák bemutatását, mint az univocitás problémaköre Duns Scotusnál vagy a nyelvfilozófiai kérdéskör William Ockham esetében. *Másfelől* külön kisebb terjedelmű fejezetet kapnak bizonyos szerzők és szerző-csoportok: Albertus Magnus, Bonaventura, Johannes Buridanus, Sigerus de Brabantia - Boethius de Dacia, a 13. századi teológusok, a Duns Scotus és Ockham közötti filozófusok (William of Alnwick, Petrus Aureoli, Richardus de Camsale stb.), Ockham követői és vitapartnerei (Gualterus Burley, Gualterus Chatton, Adam Wodeham, Robert Holcot). Itt azt figyelhetjük meg, hogy a kompozíció szempontjából Albertus Magnus, Bonaventura vagy Buridan egy sorba kerül olyan sokkal kevésbé ismert és másodvonalbeli gondolkodóknak tartott filozófusokkal, mint pl. Adam Wodeham. *Harmadrészt* a középkori filozófia institutionális, politikai és kulturális kontextusával foglalkozó fejezetek alkotják Borbély könyvét: filozófiai iskolákra, fordításokra és az Arisztotelész-recepcióra, elitelő határozatokra (13-14-15. század) vagy épp Oxford és Párizs filozófiai alapállásának viszonyára tér ki a szerző.

A középkori filozófia épületének szilárdságát biztosító nagy fejezetek a kisebb szerzők és az institutionális feltételek kötőanyaga segítségével szép egésszé állnak össze. Ezen felül különösen imponáló az általam második csoportba sorolt filozófusok bemutatása. Borbély láthatóan igencsak kedveli a 14. század elejének kevésbé ismert, a Scotus és Ockham közötti átmenetként tekintett kor gondolkodóit, és ezt a rajongást csak helyeselhetjük. Petrus Aureoli szkeptikus-ízü gondolatmenetei a nem-létező dologról alkotott intuitív ismeret lehetőségét illetően vagy az Ockham-borotva elvet Ockham előtt megfogalmazó Richard of Camsale gondolatainak részletesebb ismertetése mindenképp jogos és esetleg jobban megfelelhet mai filozófiai ízlésünk számára, mint a „nagy gondolkodók” egyes filozófáinak klisé-szerű taglalása. Hasonlóképpen érezhető, hogy szintén a szerző kedvenc témái közé tartoznak az Ockham-kortárs oxfordi bölcsélet kevésbé ismert filozófusai. Borbély érthetően vezeti fel a 14. század elején Oxfordban kiformalódó filozófiai viták alapvonalait, az itt megfogalmazódó Scotus- és Ockham-kritikák e kifinomult belterjes világát. Intuitív és absztrakt ismeret, intencionális tárgyak és objektív létezés, reduktív ontológiák és a hit logikája: e kevésbé ismert filozófusok évszázadokra kijelölik a kései skolasztika gondolati lehetőségeit és terminológiáját. Az oxfordi filozófia Párizs felé történő exportja a párizsi egyetem elitelő határozatai alapján kerül bemutatásra, majd olyan filozófiatörténeti fejlődésvonalakra mutat rá Borbély, mint hogy a 14. század második felének Oxfordjában már a realista felfogás érvényesül, vagy arra, hogyan vesztek el teoretikus jelentésüket a 15. századra a nominalista-moderna és realista-antiqua felfogások, és hogyan válnak egyre inkább kultúrpolitikai motiváltságúakká.